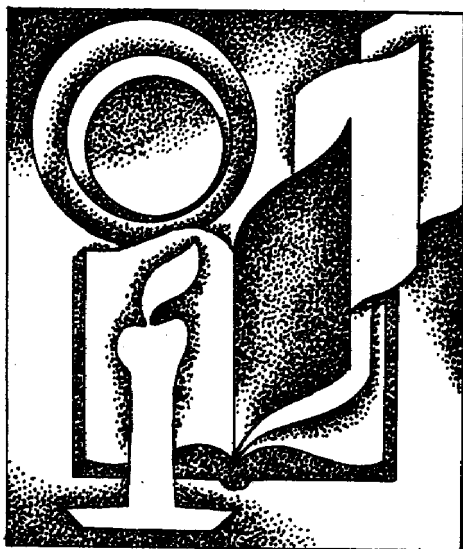

ШУКРУЛЛО

ҚАСОСЛИ ДУНЁ

ТОШКЕНТ "ЎЗБЕКИСТОН" 1994

83.3Ўз
Ш 91

Муҳаррир: Суръатхон Солихўжа ўғли
АБДУКАРИМОВ

Ш 91 Шукрулло.
Қасосли дунё: (Мақодалар). —Т.: Ўзбекистон,
1994. 240 б.
ISBN 5-640-01705-8

Муҳтарам китобхон! Қўлингиздаги ўзига хос мажмуа оқсоқол адиб, Ўзбекистон халқ шоири Шукруллонинг республикамиз вақтли нашрларида турли йилларда эълон қилинган давр ва замон ҳақидаги адабий-фалсафий мақолалари, асримизнинг Чингиз Айтматов, Ойбек, Аброр Ҳидоятов каби улус сиймолари тўғрисидаги хотираларидан тузилган. Ўйлаймизки, ошкоралик, қайта қуриш ва демократия шарофати билан оқ қоғоз сатҳига тушган дилдаги бу гаплар бугунги истиқлолимизни мустаҳкамлаш, маънавиятимизни камол топдира бориш жараёнига бевосита хизмат қилади.

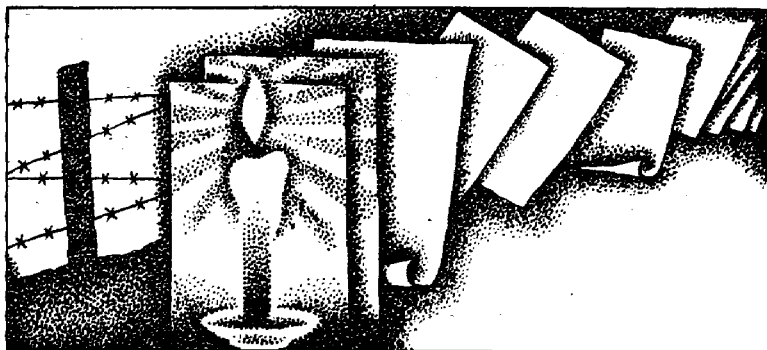
У кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

83.3Ўз

№ 48-94
Алишер Навоий номли
Ўзбекистон Республикасининг
давлат кутубхонаси

Ш $\frac{4702620201-31}{М 351 (04) 94}$ 94

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1994

ЙЎҚОЛГАН ШАЪМ

ИСТИҚЛОЛ МАШЪАЛИ	5
МАШАҚҚАТ ЧЕКМАГУНЧА	9
МАЪРИФАТНИНГ ИБТИДОСИ ЭЗГУЛИККА ИШОНИШ	18
МУСТАҚИЛЛИК БАХШ ЭТГАН ФАХР	25
БИРНИ КЎРИБ ФИКР ҚИЛ	37
МИЛЛИЙ ИФТИХОР	49
ҲАҚИҚАТНИ ОЧИҚ АЙТИШГА ЎРГАНАЙЛИК	57
ЯНГИЛИКНИНГ МУҚАРРАРЛИГИ	67
РЕПРЕССИЯ — МУСИБАТЛИ ЙИЛЛАР	75
М. С. ГОРБАЧЕВга МАКТУБ	92
ИНСОНИЙ ҚАДР	93
ОЛИЙЖАНОБЛИК	99
ИНСОН ВА ЯХШИЛИК	107
ҲАҚИҚАТНИ АЙТИШДАН ЧЎЧИМАЙЛИК	113
ЭЪТИҚОДИНГ МУСТАҲКАММИ	129
ДЕНГИЗДА БИР ТУН	135

ИСТИҚЛОЛ МАШЪАЛИ

*Кишан кийма, бўйин эгма
Ки, сен ҳам ҳур туғилгансан!*

ЧЎЛПОИ

ИСТИҚЛОЛ!... МУСТАҚИЛЛИК!... Аллоҳга минг қатла шукрларким, бу орзуга ҳам етишдик. Кўчаларда жар солиб — Суюнчи! Суюнчи! — деб уйма-уй югурадиган замон келди!

На молим бор, на жоним бор,
Ўзим кимман, унутгандим!
Тилим гунг-гу, дилим гунг-гу
Аламни ичга ютгандим.
Туғаб милг этмади йиллар
Хазондек юртда истиқбол.
Нечук эркин қафас олмоқ
Агар йўқ бўлса Истиқлол.
Дилим банди, тилим банди,
Умр бандиликда ўтказдим.
Тилим ҳайқир, дилим ҳайқир,
Худойим эрка етказди!
Овозинг борча ҳайқиргил,
Тирилганингни билсинлар!
Бугун мағриб-у машиқда
Темур зотин эшитсинлар!
Бугун юртимда, Истиқлол!
Абад юртимда, Истиқлол!

Истиқлол!... Бу кунга етганлар бор, етмаганлар бор... Оҳ-о! Бунга етишмоқ орзусида не-не курашлар бўлмади! Не-не фарзандларимиз жонларини фидо қилиб, қурбон бўлиб кетмадилар? Истиқлолни бу қадар жон фидо қилгулик нима сеҳри бор! Не мўъжизаси борки, асрлар бўйи инсоният истиқлол учун, ҳатто бир қулоч қақроқ ери бор халқлар ҳам мустақиллик учун жон олиб, жон бериб курашганлар.

Халқимиз "қўл билан берганга қуш тўймас" деган. Буюк Алишер Навоий:

Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикондек ошён ўлмас эмиш!—

деб каромат қилганларидек, қафасда парвоз бўлмайди! Қафасдаги қушнинг судралувчи жонивордан не фарқи бор, ахир!

Бир неча йиллаб, бир неча асрлаб ўзбек халқининг қаноти қайрилди. Ваҳоланки, халқимнинг жаҳонга парвоз қиларлик қаноти бор эди-ку!

Дунё илму маърифатининг буюк даҳоларидан бири — Мирзо Улуғбекнинг илкани юлдузларга етказган қанот — мустақиллик эмасмиди? Кимнингдир ҳукмига тобе бўлганда Навоий — Навоий бўлармиди?

Тобелик юртга вайроналик, илм-маърифатга сўқирлик, истеъдодлар ривожига кишан бўлмоқдан ўзга нима берган! На фикрда юксаклик, на юртда ободлик!

Самарқанд сайқали рўйи заминаст,
Бухоро қувваи исломи династ.

Бу еру заминнинг кўрки бўлган нилий гумбазли мадрасаларнинг асрлар бўйи айниш билмас нақшлари, зилзилаларга дош берган пойдеворларининг мустаҳкамлиги Истиқлол, ўзимизга хон, ўзимизга бек бўлганимизнинг шарофати эмасми? Афсусларки, асрлар бўйи ўзбек халқининг илму санъатини дунёга машҳур қилган, жаҳоннинг энг маданиятли халқлари сафига тизган истиқлол узоқ йиллар қўлдан бой берилди.

Қасри олийлар вайронага, илм-маърифат таназулга юз тутди. Асл фарзандларимиз умри авахталарда чириди. Номимиз саводсиз, қашшоқ, гадо бўлди.

Тавба!... Биттагина Бухорои шарифнинг ўзида бир неча асрлар муқаддам оламга машҳур юзлаб илм даргоҳлари, масжид-мадрасалар бўлган бўлса-ю, унда фақат ўзбеклар эмас, ҳатто узоқ-узоқ юртлардан беҳисоб толиби илмлар келиб, таҳсил кўриб, савод чиқариб, олиму фузало бўлиб юртларига қайтган бўлсалар-у, мадраса қурган, мадраса ёнида яшаган халқни эса саводсиз, қашшоқ, гадо дейишга қандай қилиб тил боради? Қайси мантиққа тўғри келади бу!

Минг афсусларким, шу вақтгача ўзимизни ўзимиз шунга ишонтирмоқчи бўлдик. Ўзимизни ўзимиз ерга уришни мақтов деб билдик. Ҳатто авлодларимиз ким эканини, ўз қадр-қимматимизни унутиш даражасига келиб қолдик. Ахир, бизнинг вужудимизда ўзининг буюк инсоний меҳр-ғамлари билан оламга татиғулик ўлмас асарлар яратган буюк Мир Алишер Навоий ҳазратларининг қони бор-ку! Наҳотки уни унутдик! Ахир, бизлар кимнинг авлоди? Соҳибқирон Темурнинг авлодлари эмасми?

Фақат ўз юртида эмас, дунёга машҳур адабий мерос қолдирган буюк шоир ва Ҳиндистондек бир юртга, юз йиллаб ҳокимлик қилиб, тарихий обидалар қолдирган Муҳаммад Бобурнинг авлодимиз-ку! Ахир бизларга ўшаларнинг руҳи мададкор-ку! Афсусларки, юз йиллик қарамлик даврида ўзимизнинг кимлигимизни унутдик.

Бизнинг аждодларимиз Беруний, Ал-Хоразмий, Улуғбеклар ўз илмлари билан дунёни эгаллаган бўлсалару, бизлар эса ўзимизга ўзимиз эга бўлолмасак, буюк боболаримизга муносиб фарзандлармиз десак бўладими?!

Не-не хонлар, не-не ҳоқонлар ўтди, 74 йил ичида не-не раҳбарлар ҳам ўтди, бироқ халқимиз орзу этган истиқлолга эришмади. Аммо бугун бундай хушxabарни айтиш бахти жумҳуриятимиз Президенти Ислом Абдуганиевич Каримовга насиб этди. Боболаримиз руҳи ҳаққи, буни кўз қорачиғидек асраш керак.

Бугун биз яна мустақил давлат бўлдик. Бу кунларга минг карра шукрлар!

Қонни қон билан эмас, сув билан ювилади. Ўтган ишга саловат. Мусулмончиликда улуғ айём кунлари гиналар унутилади. Бундай кунларда айём қувончлари умр бўйи насиб этиши, унинг боқий бўлиши ният қилинади. Шу умидда менинг жонажон халқим мустақилликни ният қилган эди. Мана бугун асрий ниятга етдик. Аммо ҳолва деган билан оғиз чучир-му!

Мустақиллик, бу кимлигимизни, халқимиз истездодини борлигича дунёга намойиш этадиган омил бўлмоғи лозим. Мустақиллик ҳар қачонгидан ҳам энди, ҳар биримизга ниҳоятда катта масъулият ортади. Тўғри, елкамиздан кечаги ўтмишнинг оғир тоши тушди, бу рост! Аммо унинг аламли оғриқлари ҳали вужудимиздан ариганича йўқ.

Мустақиллик учун курашиб, мана, энди унга етишдик ҳам. Хўш ўз кунимиз ўзларимизга қолиб, қўлларимиздан нима келаркан, нима ўзгараркан? Кимлардан ўзиб, бурунгидек маданиятимиз юксакликка кўтарилиб, хонадонимизга тўкинлик, боғларимизга қадимий файз, дарёларга жўшқинлик қайтармикан?

Бизлар фақат 74 йил ичида эмас, чор Русияси мустамлакачилиги давридан то шу кунгача фақат иқтисодда эмас, мафкурада ҳам, маданиятда ҳам марказ — Москва амрига бўйсуниб келдик. Ҳаётимизда нима юз берса, марказ номи билан боғладик. Ҳатто ўзимиз яратган адабиёт, санъат асарларига ҳам ўзимизча мустақил баҳо

беролмасдик. Гоявийлигини ҳам, бадийлигини ҳам марказ назарияси билан ўлчашга мажбур эдик. Марказга қарамлик ҳатто шу даражага бориб етдики, ўзбек ёзувчиси ёзган, ўзбек киностудияси чиқарган миллий фильмларнинг ҳам қай даражада эканини Москва белгилаб бермаса, томошабинлар ихтиёрига ҳавола этиш мушкул эди. Шунинг учун ўзбек киносида чиқариладиган мақсулотлар аввало рус тилида ёзилиб, кейинчалик ўзбекчага таржима қилиниб экранларга чиқариларди. Фақат кино эмас, адабиёт, санъат мақсулотлари ҳам битта мафкурага бўйсундирилган эди. Бутун тақдиримиз марказга боғлиқ бўлиб, хаёлимизда бир амаллаб маъқул қилиб олсак, бўлди, яхшими-ёмонми, увол-чуволи ўшаларга, дейдиган бўлиб қолдик. Истеъдодлар бўғилди.

Бугун бизлар етишган истиқлолнинг қадр-қиммати беқиёс! Ахир, сир эмас, шу вақтгача мустақил араб давлатлари, Италия, Франция кинофильмларига ҳавас билан қарардик. Япония, Жанубий Қурия, ҳатто Сингапурдек кичик мустақил давлатнинг техникавий тараққиётини, моддий ривожини орзу қилиб келардик. Мана энди, минг шукрларким, ўзимиз орзу қилган мустақилликка эришдик. Жумҳуриятимиз истиқлол эгаси бўлди. Неки ижод қилмоқ бўлсак, ихтиёримиз қўлимизда, имкон бор! Мана энди, жаҳон олдида ўзимизнинг кимлигимизни, нимага қобиллигимизни кўрсатиш фурсати етди. Бу энди ҳар биримизнинг қобилиятимиз, жон куйдиришимиз, аҳиллигимизга боғлиқ! Ўз кунинг ўзингга қолиб нима бўлдинг, кўрамиз, деганлар топилмайдими! Энди кимлигимизни кўрсатадиган замон келди.

Истиқлол ҳар кишининг ўз қобилияти, истеъдодини баралла намоеън эта олиш имкониятини беради. У истеъдодли кишиларга яна ҳам кенг йўл очади. Уларнинг қадрини улуғлайди. Меҳнатини рўёбга чиқаради. Истиқлол Ватанини севган ҳар бир кишига янада каттароқ масъулият юклайди.

Етмиш тўрт йиллик қарамлик даврида халқимиз ўзининг қанчадан-қанча буюк ёзувчилари, олимлари, давлат арбобларидан айрилди. Айниқса, Абдулла Қодирий номини билмаган, унинг асарларини ўқимаган киши кам топилади. Шундай буюк такрорланмас қобилият эгаси навқирон вақтида, бегуноҳдан-бегуноҳ қатл этилганига ачишмаган, юраги эзилмаган одам йўқ. Биз мустақил давлат бўлиб, ўз қонунимиз, ўз ихтиёримизнинг эгаси

Ўзимиз бўлганимизда Абдулла Қодирий, Акмал Икромов ва буюк истеъдод эгаси, йиғирма тўрт ёшли навқирон Усмон Носирдек шоирнинг қамоқларда хор бўлиб ўлишига қараб турармидик!

Мустақиллик! Истиқлол! Бу — кўзларимизга тўтиё! Унинг бундан буёнги йўлларимизни ёритадиган машъала нури ҳар биримизнинг дилларимизга чуқур кириб боргандагина абадий бўлади.

Биз бунга қодир халқимиз!

1991 йил 20 сентябрь,
"Ўзбекистон адабиёти ва санъати"
газетаси.

МАШАҚҚАТ ЧЕКМАГУНЧА...

(Буёғи қандай бўлади?)

Шу кунларда одамлар орасида "Буёғи қандай бўлади?" деган гапларни эшитасан. Бунинг заминида нима бор? Хўш, ўзи қандай эди-ю, энди қандай бўлиши керак?— дегудек бўлсанг, — "Қандай бўларди?— Ҳаммаёқ ўғирлик, порахўрлик, қимматчилик", деган жавобни эшитасан!

Бу тўғри! Буни инкор этиб бўлмайди. Ҳеч ким бундан рози ҳам эмас. Лекин бундай шикоятларни агарда ёшроқ одамлардан эшитсанг, ҳа, булар биз кўрган қийинчилик, ноҳақликларни қаёқдан билсин, кўрмаган, дейсан-у, кечирасан. Аммо, уларни етмиш йиллик совет ҳуқумронлиги даврида азоб-уқубат, очлик-яланғочлик, адолатсизлик, хўрликларни ўз бошидан кечириб, гувоҳи бўлганлардан эшитсанг, минг-минг афсус қиласан. Ачинасан!

Тўғри, ҳозир ҳам қийин. Ҳеч ким осон тутмайди. Жиноятлар жуда кўпайиб кетган. Буни инкор этиб бўлмайди. Лекин масаланинг иккинчи бир муҳим жиҳатини ҳам унутмаслик керак.

Ҳозир қийинчиликлар кўп, аҳвол оғир! Лекин қачон яхши бўлган? Бундай қийинчилик, бундай жиноятчиликни халқимиз энди кўришимиз? Бу янгиликми? Халқимизда "Ўтган кунингни унутма, эски чоригинги йиртма", деган ҳикмат ҳам бор-ку!

Қани, ўзбек халқининг ўтмиши, унинг етмиш йил ичида босиб ўтган йўлига бир назар солиб кўрайлик. "Бу

ёғи қандай бўлиши керак?" деган саволга жуда адолатли жавоб чиқса ажабмас, деб ўйлайман.

Яна шу ўринда бир нарсага аниқлик киритмоқчиман. Порахўрлик, ўғрилик, шунга ўхшаш жиноятларни ким қиляпти? Албатта, одамлар. Одам ўлдириш, қотилликларни-чи? Одамлар. Ҳамма одамлар эмас, албатта. Бунинг олдини олса бўлади! Бунга чора бор. Қутулиш мумкин. Аммо!... Ҳа, аммо, ҳукуматнинг ўзи муттаҳам, талончи, қотил бўлса-чи!

Ахир ўн еттинчи йил инқилобидан йигирманчи йилларнинг охирларигача, босмачилик тамғаси остида халқимизнинг озмунча асл фарзандлари қирилдими? Буни ким қилди? Совет ҳукумати! Бу адолатданмиди? Чидадик!

Ўттизинчи йилларнинг бошларида қулоқ қилиниб, озмунча ақли расо, билимдон ўзбеклар ўзга юртларга бадарға бўлиб, қирилиб кетмадими! Ундан кейин-чи? Ўттизинчи йилларнинг бошларида бир одамнинг тўртта кўрпаси бўлса, иккитасини давлатга пахта керак, деб текинга олиб кетарди. Эгалари чирқиллаб қолаверарди. Ҳозир ўғирлик кўпайиб кетди, деймиз. Бу ўғирлик, босқинчилик эмас-ми? Буни ким қилди? Совет ҳукумати? Ҳа!

1930—1933 йиллардаги очлик-яланғочлик-чи! Озмунча одам қирилдими? Ҳатто одам гўштидан сомса қилиб сотганлар бўлган. Қириш бу билан ҳам тугагани йўқ. Халқимиз буларни кўрган.

1937 йилда-чи? Энг етук олимларимиз, давлат арбоблари халқ душмани, миллатчи деб отилиб, чопилиб, қириб ташланмадими? Яна қанча қон тўкиш керак! Нима бўляпти? деёлмасдик. Инсоний ҳуқуқдан бутунлай маҳрум эдик. Тилларимизни кесган эдилар-ку!

Бу каммидики, Ватан уруши деб аталган иккинчи жаҳон муҳорабаси даврида яна минг-минглаб ўзбек фарзандлари ўзга юртларда қурбон бўлди, яна қирилди! Тирик қайтганлари эса немисга асир тушгансан деб, хойнликда айбланиб отилди, яна қирғин! Халқимиз не-не адолатсизликларни бошдан кечирмади!

Шўрлик халқимиз нима айб, нима гуноҳ қилган эдики, шунча қурбон берганимиз, қирилганимиз етмаганидек, 1950 йилларга келиб Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Сулаймон, Миркарим Осим, Шухрат, Мирзакалон Исмоилий каби қанча-қанча олим, ёзувчилар яна қамоқларга тикилди,

яна қирғин! Етмиш йил ичида халқимиз нима рўшнолик кўрди?!

Халқимиз бошига тушган шунча қирғинлар, тўкилган қонлар энди бас! Етади!!!

"Буёғи қандай бўлади?"— деб айтилган гапларга, жуда яхши бўлади, деб комил ишонч билан жавоб қилганимда, шундай муттаҳам, жаллод давлат зулмидан қутулганимиз рост бўлиб, бегуноҳ қон тўкилишлардан худо асраса, қолган ҳамма дардга чора борлигини назарда тутган эдим.

Ўтган кунингни унутма, эски чорингни йиртма!

Тўғри, ҳозир аҳвол оғир! Қимматчилик, йўқчилик! Лекин бу битта бизнинг жумҳуриятнинг бошидами? Бошқа жумҳуриятларда аҳвол бизларникидан яхшими?

Ҳозирги кунда айрим мустақил жумҳуриятларда ўз халқи билан ўзи қирғин бўлиб, қонлар тўкилаётганда, бизнинг бирдан-бир ташвишимиз шундай офатнинг олдини олиш бўлишлиги дозим эмасми! Ахир ҳали ҳам ўртага низо солиб, ўз гўштини ўзига едираман деб юрганлар, қон тўкишни пойлаётганлар нафақат четда, ҳатто ўз орамизда ҳам борку!

Арманистон билан Озарбайжон ўртасида давом этаётган қон тўкишлар даҳшатини бир дақиқа хаёлга келтириб кўрайлик!

"Буёғи энди қандай бўлади?"— дейилганда, Гуржистондаги ўз халқи билан ўзи бир-бирига ёвлашиб қилинаётган қирғинликларни кўз олдимизга келтирайлик! Бундай офатни ҳеч халқнинг бошига солмасин!

Бу ниманинг оқибати? Етмиш йиллик зулмдан қутулиб гуржи халқига берилган эркинлик, демократиянинг шукронасими бу!

Заҳар кишини ўлдиради. Аммо табибнинг қўлига тушса шифо.

Демократияни тарафкашликка айлантириб, ёқа бўғишга олиб келиш — бу халқнинг шўри!

Бундай ноаҳиллик, ношукрликдан худонинг ўзи асра-син!

Мен демократияга қарши эмасман. Қон тўкишга қаршиман. Демократия бу ҳар бир масалага ошкора ёндашиш, баҳс қилиш демак. Баҳсни эса можаро ёки жангга айлантириш — бу фикрий заифликдан бошқа нарса эмас. Шоир айтганидек,—

Баҳслаша берайлик, дўстим, бегараз
Майли, хил-хил боғлар бўлсин намён.
Баҳслаша берайлик, холис, бегараз,
Токи баҳсимиздан гулласин жаҳон!
Мен севаман шундай дўстлар баҳсини,
Доим ўйлаганни элнинг бахтини!

Бизнинг халқимиз етмиш, йилдан ортиқ давр ичида диний эътиқодидан маҳрум қилинди. Масжид, мадрасалар вайрон бўлди. Одамлар намоз ўқиш ҳуқуқидан маҳрум этилди, ўқийдиганлар ҳам яширин ўқийдиган бўлишди. Жанозага қатнашганлар ҳақорат қилиниб жазоланди. Қуръон-у нодир китоблар ёқилди. Қанча-қанча уламолар диндорликда айбланиб, Сибирга сургун қилинди. Дами-мизни ютиб чидадик. Дод солмадик — нега бундай деб, бир-биримизга оғиз очдикми? Қўрқдик. Қўлимиздан келган нарса — ҳукуматга инсоф тилаш бўлди, холос!

Худога шукурларким, инсофли, иймонли замонларга ҳам етдик. Аллоҳ таоло тилагимизга етказди. Масжидлар очилди. Мадрасалар қурилди, дин эркинлиги берилди. Бунга шукур қилмаймизми! Буёғи яна қандай бўлсин!

Мусулмончилик — худонинг бирлиги, расулнинг барҳақлигини тан олиш, беш вақт намоз ўқиш, рўза тутмоқ... Бунинг учун жумҳуриятимизда тўла имкониятлар яратилди. Бунга шукрона айтмаслик худонинг қаҳрини келтирмасмикан! Ҳазабидан ҳамisha ўзи асрасин, илоҳи омин!

Халқимиз бошига тушган бундай ҳақсизликлар жабрини фақат дин аҳли эмас, умуман, мафкура, адабиёт, санъат аҳллари 70 йил ичида тортиб келдик-ку. Биз ёзувчилар кўнглимиздаги истаган гапларни ёзолмай, оқни қора, қорани оқ дейишга мажбур бўлдик. Эркисизликдан бўлак кишига яна қандай зулм бўлиши мумкин! Ҳаммасига чидамадикми? Нега бундай?, деб нолидикми. Пешонамизга ёзилгани шу экан, деб чидадик, тақдирга тан бердик. Бу кунларга етганимизга шукур қилмаслик...

Кўнгилдаги гапларни бемалол айтадиган, истаган нарсани ёзадиган замонларни ҳам ўлмасдан кўрармиканми, деб ичимизда худога нола қилиб, орзулар эдик. Ҳатто бундай орзуларни ошкора айтиб ҳам бўлмасди. Ёзувчига ижод эркинлигидан ўзга нима керак. Хўш, буёғи яна қандай бўлиши керак?

Ижод эркинлигига эришдик-у, аммо унинг қадрига етдикми? Лекин афсус билан айтишим керакки, етмадик!

Яқинда бўлиб ўтган Ўзбекистон Ёзувчилар қурултойида бир неча ижодкорларимизнинг ўзларича ижодий иттифоқ тузишга интилишлари шунинг далили эмасми! Бунинг боиси нима? Ижодий шароит йўқлигими? У нимадан иборат? Уй-жой, машинами? Ёки яхши китоб ёздигу чиқмай қолдимиз? Ёки ижод учун ҳашаматли чорбоғлар керакми? Унвон талашими? Ёки уюшма раҳбарларидаги хатолар... Талантлар бўғилдимиз? Йўл берилмадимиз? Бу масалаларнинг ҳаммасини биргаликда ҳал қилиш мумкин эди-ку.

Уйқу ўрин танламас, муҳаббат чирой... Уйига қатор-қатор телефон ўрнатиб, жаннатнамо чорбоғларда яшаб, хоҳлаган ерига машинада юриш имкониятига эга бўлиб, шоҳона асар яратган, классик бўлган ёзувчиларни билмайман...

Буюк шоир Машрабнинг қалби билан қалами-ю, халқининг дардидан ўзга нимаси бўлган? На аъзо бўлган ёзувчилар иттифоқи, на мартабаси бор эди. Бироқ ўлмас асарлар ярата олди-ку!

Ўзбек саҳнасининг буюк артисти Аброр Ҳидоятлов вафот қилганда одамлар "Отелло" ўлибди деганини эшитганман, аммо Аброр аканинг СССР халқ артистию, қанча мукофотлари борлигини ҳамма ҳам билиб, эслаб юрган эмас.

Шукур Бурхон, Олим Хўжаев-чи! Бу буюк санъаткорлар ҳаммаси бир саҳнага чиқди-ку! Бўлинайлик дегани йўқ-ку! Аммо кейинчалик "Ҳамза" театри иккига бўлиниб, нима ютди!

Ойбек деганда китобхонларнинг хотирасига унинг Ёзувчилар уюшмасига раис бўлгани ёки депутатлиги эмас, "Қутлуғ қон", "Навой" асарларини ёзганлиги, ёзувчилиги келган.

Ижодкорларнинг умри боқийлиги, кадр-қиммати яратган асарларида. Ошна-оғайнигарчилик, мартаба орқасида олинган бугунги мақтовлар барчаси, агар халқ қалбига манзур асаринг бўлмаса, эртага ном-нишонсиз унутилади.

Мен Ойбек ака билан бир неча йил Ёзувчилар уюшмасида бирга ишлаганим учун, унинг сўзлари, одамийлигидан ибрат олиш бахтига муяссар бўлганман. Суҳбат орасида айрим асарларнинг гўрлиги ҳақида сўз кетганда, Ойбек ака менга: "Уларга ёрдам беринг, ранжитманг, ўртамиёна асарларнинг ҳам ўз китобхони бўлади, бугун яхши бир асар яратган ёзувчи, эртага бўшроқ, аксинча, ўртамиёна ижодкор деганимиз жуда маъқул асар

ёзиши ҳам шубҳасиз! Баҳо беришга шопилмаслик керак. Меҳрибонлик билан муносабатда бўлиш яхши", деб ижодкорни сарак ёки пучакка ажратиб, ўзини улуғлаб бошқаларни камситишни хаёлига келтирмасди. Ҳақиқатан, заифларга ёрдам бериш, уларнинг ўсишига йўл кўрсатиш самимий ижодкорлик бурчи эмасми!

Мана, энди қайта қуришнинг шарофати билан ҳаёт ҳақиқатлари, хоҳлаган мавзуда ёзиш, кўнгил истаган гапларни айтиш бахтига ҳам эришдик! Эришдиг-у, аммо истёбодни кўрсатадиган шу эркинликка муносиб жавоб бўладиган бадий юксак асарлар қани?

Ҳозирги бирдан-бир вазифамиз жумҳуриятимиз мустақилликка эришиб, халқимиз, ватанамиз олдида қанча-қанча ҳал қилиниши зарур бўлган ишлар турганда, инсонлар бошини қовуштириш, бевақт қон тўкилишлардан одамларни асраш, аҳилликка чақириш, берилган ижод эркинлигига муносиб яхши асарлар яратиш ташвишини очиқ кўнгиллилик билан бамаслаҳат ҳал қилиш эмасми? Бунга ким, нима халақит берди? Ажралиб қиладиган ишни ажралмасдан биргаликда қилиш мумкин эмасми? Уюшмада хатолар ўтгандир. Лекин яхшиликлар ҳам оз эмас-ку! Тан олайлик, ахир!

Бугун ёзувчилар, эртага яна бир ташкилот бўлинса, ажралса, натижада халқ Гуржистондек ўзича ҳар томонга тортса, оқибати нима бўлади! Бу рус империяси зулмидан озод бўлиб, мустақилликка эришганимизнинг шукронасимми?

Менинг Лев Толстой билан хат ёзиб баҳслашган, 1930 йилларда қамалиб йўқ бўлиб кетган машҳур адвокат Убайдулло Хўжа исмли қариндошим бўлган. У кишининг отаси жуда яхши бедилхон бўлиб, болаларининг баҳслашганини кўрганда қувонар, аммо бир томон манманликка берилёб, ҳақиқатни тан олмасдан жанжалга айлантирганини сезгудек бўлдими, "баҳс, андин келар наҳс", дерди. Наҳслиги шундаки, икки ака-ука худди ёвдек икки ёққа туриб кетарди. Хўш, ўша баҳсни жанжалга айлантирмасдан, биргаликда ақл, муроса билан ҳал этиш мумкинмасмиди? Мумкин эди! Бу ерда, масаладан кўра ўртадаги бир-бирига бўлган адоват, манманлик голиб чиқарди.

Покистон давлати узоқ йиллик курашлардан кейин мустақилликка эришганда унинг президенти турли гуруҳларга қарата: "Орзу қилган ниятга эришдик. Эндиги вазифа бу эркинликни қўлдан бой бермай мустаҳкамлаш ва шу йўлдаги режаларни амалга оширишга имкон яратиш

учун, 4—5 йил намоиш қилмай турсаларинг, ношукурлик қилиб бундан айрилиб қолмайлик", деб мурожаат қилган экан.

Бу илтимоску, бу демократияни бўғиш, зўравонликка кирмайди.

Бир ишни бошлаган одамнинг, албатта, ўз нияти, уни амалга оширишда ўйлаган ўй-режалари бўлади. Ҳали унинг илк натижаларини кутмасданоқ, орзу қилиб эришилган эркинликка қаноат қилмай, бесабрлик билан ҳар ким ҳар томондан ўз истакларини тиқиштириб, хамирдан қил суғиргандек осонгина манзилга етишни шошилинич талаб қила берса, бу унга ёрдам эмас, йўлдан чалғитиб, мўлжалланган мақсадга зиён келтиришдан бошқа нарса эмас.

Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳис саломнинг ҳам "Ас-сабру мифтоҳул фарах"—"Сабр омад калитидур", "Ал қаноату канзун ло яфни"—"Қаноат туганмас хазинадур" деган муборак ҳадислари борки, бу ўғитлар ҳар бир инсоннинг қалбига таскин бермоғи, иймон-этиқодини мустақкамламоғи лозим.

1991 йили Туркияда ўтказилган туркий халқларнинг халқаро иккинчи қурултойида иштирок этган вақтимда, менга Ўзбекистон билан Туркия ўртасида қачон ҳаво йўли очилади, қачон элчихоналар бўлади, нега борди-келдиларга имкон берилмаяпти, қачон сизларда демократия амалга ошади тариқасида кўплаб саволлар берилди. Хўш, бундай ишларнинг кечикиш сабаби нимада эди? Айб фақат Ўзбекистон ҳукуматидами? Ёки бу истакларни амалга оширишда жумҳуриятимиз раҳбарияти олдида турган тўсиқ ва қаршилиқлардами? Буларни ҳисобга олишмасдан, улар ўз шароитидан келиб чиқиб дарҳол ҳамма ишнинг ҳал қилинишини иштарди.

Менга сўз берилганда минбардан:

— "Қозонда қотиб қолган қирмочни дарров кўчириш осонми? Уни ивितмасдан шошилинич капкир солиб, дарров кўчирмоқчи бўлсанг, ё қозон тешилади, ё капкир синади! Шошиш орқасида икковидан ажралиш ҳеч гап эмас. Совет давлатидан қолган 70 йиллик қирмочни бир-икки йилда кўчириб бўладими? Бу шундай қирмочки, ҳали буни иситиб кўчириш учун оз бўлса ҳам вақт керак",— деганимда залда қандайдир кулги аралаш жонланиш бўлган эди.

"Буёғи қандай бўлади" деганимизда шароитни ҳам ҳисобга олиш керак.

Ҳар нарсанинг ўз ўрни, ўз фурсати бор. Бу гапларнинг бўлганига орадан кўп фурсат ўтмай, мана, Тошкент-Истамбул ҳаво йўли ҳам очилди. "Эрк" Халқ партияси, "Бирлик" Халқ ҳаракати" рўйхатга олиниб қонунлаштирилди. Ҳарбий хизматни ўташ соҳасида катта имтиёзлар берилди. Хорижий мамлакатлар ўртасида элчихоналар очилди. БМТга аъзо бўлдик. Санай берсам, саноғи йўқ. Масжидлар мезаналари тепасидаги Ой ўроғи диний деб олиб ташланган эди, мана энди Ой, юлдуз тасвири ўз байроғимизга эга бўлдик. Рус империяси зулмидан қутулиб, мустақиллигимизни дунё тан олиб, табриклашини орзу қилгандик, бу ҳам бўлди.

Ўзбекистон давлатининг ўз мустақил лашкари-ю, мудофаа вазирлиги бўлади, деб қачон хаёлга келтиргандик. Худога шукур — бунга ҳам эришдик.

Лекин шунчалик бўлганига ҳам севиниб, қаноат ҳосил қилмасдан, шу билан бўлдими, буёғи қандай бўлади, деб ношукурлик билан айтилган гапларни ҳам эшитасан. Муслмончилик аста-аста, деган гап ҳам борку, ахир!

"Шошган қиз эрга ёлчимайди!"

Амриқода эканлигимда бир меҳмондорчиликда ўтирганлардан бири шампан шишасини очмоқ бўлди-ю, шошма-шошарлиги ва унинг устига билмаслиги сабаб бўлдими, оқибатда ярмидан кўпи тўкилиб исроф бўлди, атрофда ўтирганлар кийимида доғ қолди.

Шу воқеа сабаб бўлди-ю, хаёлимдан бир нарса ўтди. Ахир бу шампан... Аммо халққа раҳбарлик қилиш шампан очиш эмас-ку! Айниқса, ҳозирги айрим жумҳуриятларда бегуноҳ қонлар тўкилаётган бир даврда халқ, ватан тақдири шошмашошар, тадбирсиз, узоқни кўролмайдиган энгилтак раҳбарлар қўлига тушиб қолса борми — бу халқнинг шўри, холос.

Жумҳуриятимиз Президенти ҳурматли Ислоҳ Каримов ошкоралик, демократия берган неъматнинг бир томчисини ҳам увол қилмаслик учун шошмасдан ниҳоятда вазминлик, доно тадбиркорлик билан йўл тутмоқда. Бунга қувониш керак.

Лекин афсуски, орамизда ҳали ҳам кимнингдир халққа маъқул хизматларини ижобий баҳолангудек бўлинса — уни хушомад, нуқсонларини айтишни эса, — душманлик деб йўвчилар йўқ эмас.

Ҳозир шундай бир даврки, мақтовнинг ҳам, танқиднинг ҳам хулосасини халқ ўзи чиқаради. Бу ҳам қайта қуришнинг шарофати.

Лекин ҳозирги қийинчиликларни бошимиздан кечираётган вақтимизда, айримлар бу шарофат эмас, касофат, дейиши ҳам мумкин. Бу баҳога мен асло-асло қўшила олмайман, фикримнинг исботи учун биттагина мисол айтиб ўтмоқчиман.

Қайта қуриш дегани — бу аслини олганда бузиш демакдир! Яъни бу — эскирган, хатарли бўлиб қолган бинонинг ўрнига яхши ният билан янгисини тиклаш орзусидир. Янгисини қуриш, ахир, осонмас. Албатта, бунинг ўта машаққати, қийинчиликлари бўлиши табиий. Эски иморатни буздингми, албатта ҳовли-жойинг ўн тўда бўлади. Тинчинг кетади. Беоромлик бошланади. Ётар-турар, еб-ичарингда ҳаловат қолмайди. Чанг-тўзон, гулзорларинг вайрон бўлади, етишмовчиликлар бўлади, асаблар бузилади. Бир кичик ҳовлини бузиб, янгисини қуриш шунча ташвиш, бесаранжомликлар келтиради. Аммо каттакон бир давлатни бузиб, ўрнига янги, адолатли жамият қуришни ҳовли қуриш машаққати билан тенглаштириб бўлмайди. Чириган, ҳар томонлама бузилиб, путурдан кетган бир давлат ўрнига янгисини қайта қуриш осонми!

Аммо янгини қуриш орзуси кишига қувват, руҳ бағишлайди. Қалбингга нур таратади. Эртани ўйлаганингда машаққатлар бир дам унутилади.

Лекин эскини бузиб, янгини қурмоқ бўлганда, унинг муваффақияти соҳибининг узоқни кўра олиши, қурилиш асбоб-анжомларидан тортиб, то қурувчигача аниқ тасаввур қилиб иш бошлашига ҳам боғлиқ.

Менинг назаримда Горбачев шу ерда жиддий хатога йўл қўйди. У қайта қуришнинг пойдеворини қуриб, ҳатто бинонинг бир қисм қаддини ҳам кўтарди-ю, аммо оддий халқ тили билан айтганда, бинонинг устини ёпиш, нақшини қилишга келганда етарли мутахассис ҳам, асбоб-анжомлар ҳам бор-йўқлигини ҳисобга олмади, шу ерда ожизлик қилиб қолди. Уни давом эттиришни эса мана энди ҳар бир мустақил давлат бўлган жумҳуриятлар ихтиёрига қолдирди.

Бунисига ҳам шукур!

Энди бутун масала эришганимиз озодлик, мустақиллик пойдеворидан бизлар қандай бино қураимиз, унинг қаддини уддалаб тиклаймизми ёки пойдеворини ҳам барбод қила-

мизми, бу томони энди ўзимизнинг баҳамжиҳатлигимизга, донолик билан фақат халқимиз манфаатини ўйлаб асрлар бўйи орзу қилиб эришган жумҳуриятимиз мустақиллиги йўлида пок ниятла эътиқод билан иш тутишимизга боғлиқ.

Агар кимдир менга "Бу яхши, аммо буёғи қандай бўлади?" деб савол бергудек бўлса, "аҳил бўлсак, қон тўкилмаса буёғи жуда яхши, хайрли бўлади", деб қатъий ишонч билан жавоб айта оламан.

МАЪРИФАТНИНГ БОШИ ЭЗГУЛИККА ИШОНИШ¹

*Хайрли ва саҳоватли ишлар
инсонни турли фалокатлардан
сақлайди.*

ҲАДИС

Хуршид Дўстмуҳаммад.— Октябрь инқилобидан сўнги дин давлатдан ажратилди. Ким қайси динга сиғинади — ихтиёр ҳар кимнинг ўзига берилди, яъни эътиқод эркинлиги тўғрисида қонунлар қабул қилинди. Бироқ давр ўтиши билан эътиқод, виждон эркинлиги таъқиб қилина бошланди — шахс ҳуқуқлари поймол этилди. Қайта қуриш ва ошкоралик сиёсати инсонга ана шу энг муқаддас туйғу — эркин қайтармоқда. Ана энди, қадриятлар тикланаётган пайтда, хусусан ёшлар орасида иккиланиш кузатилмоқда: уларнинг айримлари дин тўғрисида опкора чиқишларни ёқлагани ҳолда, "етмиш йил коммунистик эътиқодга ишондик, энди худога ишонишни тарғиб қилишмоқда" деб таажжубланаётганлар ҳам бор.

Шукрулло.— Жуда мураккаб ва кутилган муаммо бу. Христиан дини байрами жуда кенг нишонланди, ҳозир Москва, Болтиқбўйи жумҳуриятлари телевидениеси орқали диний тарбия кенг йўлга қўйилди. Ва ниҳоят — Ислом динига доир чиқишлар ўзимизда ҳам кўзга ташланиб қоляпти. Тўғри айтдинг, Хуршид, халқ орасида бу ҳодисани турлича талқин қиладиганлар учраши табиий. Айниқса, ёш ўғил-қизларимизга шу борада йўл-йўриқ кўрсатишимиз зарур.

1

Ўзбекистон халқ шоири Шукрулло, дин арбоби Зоҳиджон Қодир ва ёзувчи Х. Дўстмуҳаммаднинг ушбу суҳбати "Еш куч" ойномасининг 1990 йилги 4-сонида эълон қилинган — муҳаррир

Коммунистик эътиқод қадриятларини ҳамма билади, уни кўрдик, у билан яшадик, яшайпмиз. Лекин диний эътиқодни чинакам бир инсоний таълимот сифатида ўрганмадик. Ҳамон дин иймон, инсоф, савоб, диёнатни тарғиб қилар экан, нега биз ундан юз ўгирмоғимиз керак?!

Х. Д. — Лоақал қандай нарсадан юз ўгирганимизни билайлик, демоқчисиз-да?

Ш. — Бўлмаса-чи?

Зоҳиджон Қодир.— Бисмиллоҳир роҳманир раҳийм. Олам яралгандан буён бир неча самовий динлар келган. Шулардан энг охиргиси Ислом саналади. Ислом дини инсон ҳаётининг ҳамма томонларини қамраб олган. Унинг инсоний манфаатларга заррача зид келадиган жойи йўқ. Таассуфки, инқилобдан кейинги даврларда бизнинг диёрларимизда диннинг тоат-ибодатга тааллуқли томонлари танқид қилиниб, инсонпарварлик жиҳатлари эътибордан четда қолдирилди. Дин давлатдан ажратилгандан кейин ҳам эътиқод эркинлиги сақланди. Бироқ у амалда кучини йўқотди. Дин орқали эзгу ғояларни тарғиб этишга мутлақо чек қўйилди. Оқибатда дин ёлғиз тоат-ибодатни тарғиб этади, деган бир томонлама қараш пайдо бўлди. Лекин мафкурадан қатъи назар Ислом динининг инсонпарвар жиҳатларидан кўз юмолмаймиз.

Исломда асосан икки таълимот мавжуд — илоҳий ва ваъзий таълимот. Илоҳий таълимотда ҳеч бир назоратсиз, яъни кўрсатмасиз бирон қондага амал қилинади. Ваъзий таълимотда қонунга амал қилиш назорат орқали бўлади. Исломда ароқни ҳаром қилишни олайлик. Ўзимизда бу қарор қабул қилингани билан унчалик нафи бўлмади. Исломда ароқ ҳаром қилингандан сўнг мусулмонлар аввал қўлимдагини ичайин, ундан кейин қонунга амал қиламан деган хаёлга бормаган, аксинча улар қўлларидаги ароқни, ҳатто энди оғизга олинган ютумни ҳам қайтариб ташлашган. Ҳеч бир буйруқсиз, назоратсиз ижро этилган. Агар "Ёш куч" муштарийлари ислом таълимотини ўргансалар тўғри йўлни тавлай олишлари ҳам шунча осон кўчади.

Ш. — Диний эътиқод ҳам, коммунистик эътиқод ҳам назария. Дин одамни инсофга чақирар экан, худо номидан иш кўради. Илоҳий куч орқали инсонга таъсир ўтказади. Марксча-ленинча назарияда эса ҳаммаси инсоннинг ўзига боғлиқ. Собит эътиқод учун аввало ишонч ҳосил қили-

ниши керак. Ислоннинг ишонч ҳосил қилиш йўли — эътиқод. Ҳар қандай замонда жамиятни ушлаб турадиган тўртта устун бор. Ёлгон гапирма, бировнинг ҳақидан кўрқ, бегона аёлга назар солма, ўзингдан каттани ҳурмат қил. Иймонли одам бу қоидаларга одатий бир ҳолдек кўниккан, амал қилган. Иймонли одам кўзга кўринмайдиган нарсаларга ишонган. Кўзга кўринмайдиган нарсалар бу — худо, дуо, қарғиш, келажак. Биз ана шуларга ишонмай қўйдик. Ҳеч нарсадан кўрқмайдиган-ҳайиқмайдиган бўлиб қолдик. Юмшоқ қилиб айтганда, бошвоқсиз, подавонсиз юрган подага айландик. Қарғишдан кўрқмай қўйдик. Динда эса ишонтиришнинг шундай йўллари бор эди.

Х. Д.— Ҳозир қаёққа қарасак гиж-гиж муаммога кўзимиз тушаяпти. Энг кўп айтадиган сўзимиз ҳам — "муаммо". Шундай экан, такрорлашга мажбурмиз — Сизлар қайси муаммодан кўпроқ ташвишдасизлар?

З. Қ.— Энг мушкул муаммо — ёшларни бирон нарсага ишонтириш, уларнинг қалбини эзгуликка ошно этиш. Бундай ишончи бўлмаган одамни маърифатга ундаш қийин.

Пайгамбар алайҳиссалом ҳам тушкун жамиятда таваллуд топганлар. У киши ўз умматлари қалбида иймон, эътиқод пайдо қилиш учун ўн уч йил тинимсиз тарғибот олиб борганлар. Сўнг, ҳаммаси одамларда ишонч ҳосил бўлишидан бошланган.

Ш.— Ҳозир ҳам диндор деган сўздан кўрқамиз. "Эътиқодлиман" деса — хўп-хўп, аммо "диндорман" деса — ҳамма ҳадиксирайди. Очарчилик йилларидаги бир воқеа сира эсимдан чиқмайди... Хадрада нонга навбатга турамиз. Кечқурун тирик юрган одамлар эрталаб очликдан шишиб ўлиб ётганини кўрганман... Баҳорда гилосимиз пишди. Мен — ёш ўсмир, бозорга гилос олиб чиққанман. Тоғарадаги гилосни сотиб бўлганимда унинг тагидан 50 сўм (ҳозирги 5 сўм) пул чиқди. Оиладаги тарбиянинг таъсири албатта, мен пулни ёнимдаги қарияга кўрсатиб "мабодо сизники эмасми, ота?" деб сўрадим. Уники эмас экан. Бошқасидан сўрадим — пулнинг эгаси чиқмади. Дарсга кечикяпман. Пулни ёнимдаги чолга узатдим. Чол ҳам олмади. "Йўқ, ўғлим, олмайман, бировнинг ҳақидан кўрқаман", — деди. Ўйлаб-ўйлаб пулни олган мўйсафид айтдики, "Умрингдан барака топ, болам, иймоннинг бут экан, агар пулнинг эгаси чиқмаса, уни бирон етим-есирга хайр қиламан".

Мана, инсоний эътиқод! Ўша одамлар худодан, бировнинг ҳақидан қўрққан, ҳалолни ҳаромдан ажратган. Эътиқодсиз олимдан эътиқодли оми яхши эмасми?! Агар диний ошкораликни динга эмас, инсонийликка қайтиш деб тушунилса нимаси ёмон?!

Х. Д.— Ҳамма мусулмон бўлиб кетаяпти деб, ортиқча таҳликага тушмай қўя қолайлик (башарти, бу фавқулодда ёмон ҳодиса бўлган тақдирда ҳам!), зеро, комил мусулмонлик мартабасига ҳам кўтарилиш осон эмас. Шундай эмасми, тақсир?

З. Қ.— Динни тор доирада тушунмаслик лозим. Ўзини комил мусулмон санайдиган одам Қуръони каримнинг барча аҳкомларини турмушга тўла татбиқ қилиши шарт. Лекин халқимиз орасида Қуръоннинг ўзи нима эканлигини билмайдиганлар истаганча топилади... Биргина фарзанд тарбиясини олайлик. Фарзанд тарбияси ота-онанинг бурчи. Ҳар бир оила ўз фарзандини тўғри тарбия қилганида эди, ҳозиргидаги салбий ҳолатлар, жиноятлар содир бўлмасди. Ота ўз зурриёди олдида падарлик бурчини бажармагани ҳолда, ундан фарзандлик бурчини талаб қилиши ножоиз.

Ш.— Биз динни нотўғри тарғиб қилдик. Бунда баъзи бидъатчи домлаларнинг касри ҳам бўлди. Отам динга эътиқод қиладиган одам эдилар. У кишини Юсуф қори дейишарди. Аммо диндор бўлсалар ҳам фақат тоат-ибодат билан кифояланиб қолмаганлар. Отам темир йўл идорасида эмчилик билан шуғулланганлар, кишиларни қизамиқ, вабо ва бошқа юқумли хасталикларга қарши эмлаганлар. Уйимизга Туркистон тарафларда темир йўл идорасида ишлайдиган рус оилалари ҳам келиб тунаб қоларди. Раҳматли падари бузурукворимиз диндор бўлсалар ҳам русларни ҳурмат қилардилар.

З. Қ.— Муҳаммад алайҳиссалом ақидаларига кўра, ислом мамлакатада истиқомат қилаётган бошқа самовий дин вакилларига озор бериш, пайғамбаримизнинг ўзларига озор бериш билан тенгдир. Шомни фатҳ этган ҳалифа Ҳазрати Умар насронийлар билан битим тузиш учун келганда, насронийлар Ҳазрати Умарга номозни черковда ўқишни таклиф қилишади. Ҳазрати Умар уларга шундай жавоб беради: "Агар мен черковда номоз ўқисам мусулмонлар ҳам менга тақлид қилиб черковда номоз ўқишади. Мен кетгандан сўнг мусулмонлар черковни сизлардан тортиб олишлари ҳам мумкин". Демак, исломнинг инсоний жиҳатларидан бири — бошқа дин вакилларига зиён етказмаслик.

Ш.— Яқин бир-икки йилдан буён хотира кунини нишонлай бошладик. Ваҳоланки, мусулмончиликда ҳар ҳафтанинг пайшанба оқшомида марҳумларнинг руҳи ёд этилади.

З. Қ.— Мусулмонларда қуёш ботиши билан кейинги кун бошланади. Пайшанба кечқурун аслида жума ҳисобланади. Ислом ақидаларига кўра, инсон ўлгандан кейин унинг бу дунёдаги савоб ва гуноҳ ишлари ҳам тўхтайди. Аммо шундай ишлар борки, инсон ўлгандан кейин ҳам унинг савоби марҳумга етиб туради. Булар олим-фозиллар ёзиб қолдирган фойдали китоблар, устозлар тарбиялаган шоғирдлар, исломда садақайи жория дейиладиган кўприк, масжидлар барпо қилиш, энг оҳиргиси — муносиб фарзанд тарбият қилиш. Яхши фарзанднинг марҳум ота-онани эслаб туриши ҳам катта савоб ҳисобланади.

Ш.— Тақсир, савоб ҳақида сўз очиб бир воқеани ёдимга туширдим. Ёмғирли кунлар эди. Оқтепа мавзеида йўлнинг бир жойини қурувчилар қазиб кетишган экан. Пўрим кийинган икки киши ўша қазилган жойни текисляпти. Дам олиш кун ишчиларни тополмай коммунал хўжалик идораси бошлиқлари юқоридагилардан гап эшитган бўлса ишлаётгандир деб ўйладим. Уларни гапга солсам, мутлақо бегона одамлар экан, ёгин-сочинда шу ерда бирон фалокат бўлмасин деб текисляпмиз, дейишди. Кўзларимдан ёш чиқиб кетди. Ҳеч бир таъмасиз, манфаатсиз дам олиш кун иўл текислашди, мана, савоб!

Х. Д.— Зеро, бирон манфаат илинжидаги савоб — савоб эмас.

З. Қ.— Пайғамбаримиз иймонни мевали дарахтга ўхшатганлар. Мевали дарахт шох ва новдалардан иборат. Иймоннинг энг устувор шохи худони таниш бўлса, энг пастки шохларидан бири — одамлар ўтадиган йўлдаги бирор нарсани чеккага олиб ташлаш. Бу ҳам кишининг иймонли эканлигидан далолат беради. Фақат иймонли кишигина бундай савоб ишга қодир.

Ш.— Бизда мўъжизаларга ишониш хурофот деб қаралди. Эртакка ишонсак ишондиг-у, гуноҳ-савобга, қарғиш-дуога ишонмадик. Мен шу кунларда қатагон йилларда кўрган-кечирганларимни қоғозга туширяпман. Ўша даврда терговчилар бегуноҳ одамларга йўқ ердаги айбларни тақишган. Бўхтон, тухмат ҳам энг огир гуноҳлигини билишмаган. Иймонсизлар иймонлини халқ душманига чиқарган...

Х. Д.— Тақсир, ислом нуқтаи назаридан иймонни таърифласангиз.

З. Қ.— Пайғамбаримиз таърифларича, ҳеч қандай дин вакилларига на тили, на қўли билан изо (яъни озор) бермаслик, ёмонликка ёмонлик билан жавоб қайтармаслик иймондан дарак беради.

Х. Д.— Бир сирдарёлик журналхон қиз ота-онасини ранжитиб қўйганини ёзибди. У қилмишидан афсусланиб, энди тавба қилсам бўладими,— деб сўрабди.

З. Қ.— Шариатда тавба эшиги беркилмайди дейилган. Тавба қилгандан сўнг минбаъд ўша гуноҳга қайтиб қўл урмаслик шарти билан тавба ижобатга ўтади. Бехосдан ўша қизимиз ота-онасини ранжитиб қўйибдими, агар ота-оналари ҳаёт бўлса, улардан кечирим сўраса, албатта тавбалари қабул бўлажак.

Х. Д.— Исломда айтилишича, онани умр бўйи кафтда кўтариб юрмоқ билан ҳам фарзанд волидаси олдидаги қарзини узолмас экан.

З. Қ.— Дарҳақиқат, онанинг олдида фарзанднинг қарзи ниҳоятда улкан. Ахир онаизор болани тўққиз ой юраги тагида кўтариб юради, туғилгандан сўнг қанчалаб тунларни бедор ўтказади. Хуллас, бир мурғак гўдакни вояга етказгунча беҳисоб азиат чекади. Шу боис ҳам фарзанднинг она олдидаги қарзи туганмас.

Х. Д.— Сурхондарёнинг Деновидан Тошмуҳаммад Нурматов ёзади. Маъракаларда пул аралашади, ким бой бўлса, муллалар ҳам ўша жойда. Камбағалроқ одамникига эса боргилари келмайди. Шу тўғрида тақсир нима жавоб берадилар?

З. Қ.— Ўлим-йиғинларда қилинадиган ортиқча чиқимлар ношаръий. Марҳумнинг йигирма, қирқи деб бериладиган ош, бошқа харажатлар исломда маън қилинади. Сурхондарё каби вилоятларда бундай номақбул йўл тутилиши ислом йўриқларини пухта биладиган дин пешволарининг йўқлигидан. Шу пайтгача бу вилоятда атиги иккита масжид бор эди. Ноҳиялардаги дин вакиллари ҳам олий ислом маъҳадларини тугатишмаган. Билимдон кишиларимиз йўқлиги туфайли кўпинча махсус маълумотсиз кишиларни шундай лавозимларга қўйишга мажбур бўлаяпмиз.

Х. Д.— Яна маросимлар ҳақида. Маҳалламизда мудҳиш бир ҳодиса юз берди, ука акасини пичоқлаб ўлдирди. Отанинг юраги ёмон экан, бир соат нари-берисида у киши

ҳам қазо қилди. Йигирма кун ўтар-ўтмас ўша хонадон ош берди. Домла-имомлар йиғилди. Қирқида яна шу аҳвол. "Тавба" дейлигу, бу — нима? Динми — жаҳолатми?!

Ш.— Ё, алҳазар?!

З. Қ.— Мен домлаларни оқламоқчи эмасман, аммо қавмларимизнинг аксариятида ҳам айб бор. Кўплар марҳум руҳини шод қилишдан кўра, эл-юрт олдида маломатга қолмай, деб шундай қилади. Бундай ҳолларда маҳалла кенгашлари, бошқа ҳукумат вакиллари бош кўшса, беҳуда сарф-харажатларнинг олди олинади, деб ўйлайман.

Х. Д.— Сиз кўпгина мусулмон мамлакатларида бўлгансиз. У ёқлардаги ёшларни ўзимизнинг ёшларга қиёслаш мумкинми?

З. Қ.— Араб дунёсида ислом таъсири яққол кўринади. Уларда маъракаларда ортиқча сарфиётлар йўқ. Инсоний муносабатларда ҳам фарқ катта. Ўғирлик деярли бўлмайди. Дўкон эгалари қулф солмасдан бемалол номоз ўқишга бораверади.

Х. Д.— Бизга шу пайтгача исломда ер шакли ясси, у ҳўкизнинг шоҳида туради деган ақида ҳукмрон, деб миямизга қуйишган. Ваҳоланки, улуғ Қуръонда коинотдаги ҳамма нарсалар фалакда сузиб юради, деган жумла бор экан.

З. Қ.— Буни аввало кўпчилик билмаган. Ҳақиқатан ер яссилиги ақидаси тафсирда бор. Аммо у бошқа динлардаги афсоналардан таржима қилиниб бизга ўтиб қолган. Бу тўғрида китоб ҳам бор. "Исроилиёт ва унинг тафсир китобларига таъсири" деган китобда бу каби афсоналар қаердан, қандай қўшилганлиги айтилган.

Х. Д.— Ҳурматли шоиримиз Мақсуд Шайхзода сценарийси асосида олинган "Улуғбек юлдузи" фильмида Мирзо Улуғбек билан Хўжа Аҳрорнинг ер шакли ҳақидаги тортишуви ҳам воқеликка зид жуда жўн гап бўлиб чиқади у ҳолда.

З. Қ.— Ҳақиқатан ҳам улар ҳар иккиси буюк одамлар бўлган. Қуръони каримни пухта билганлар. Улуғбек билан Хўжа Аҳрордек диний ва донишманд зотлар бу мавзуда баҳслашиб ўтирмайдилар. Бундай тортишув ҳақиқатга зид. Қолаверса, ҳурматли олимимиз Бўрибой Аҳмедов таъкидлаганларидек, бу икки зот аслида учрашмаганлар.

Х. Д.— Ҳозирги давр адабиётимизнинг заиф нуқталаридан бири ҳам тарихимизни, ислом тарихини билмаслик бўлса керак?

Ш.— Бу ҳам замоннинг айби. Олайлик, Навоий билан Хусайн Бойқаро ниҳоятда қалин дўст бўлишган. Лекин Навоий тўғрисида замондошларимиз ёзган асарларда ҳам тарихий ҳақиқат бузиб кўрсатилади. Адабиётимизда яратилган жуда кўп тарихий асарларда шоҳларнинг ҳаммаси ёвуз, шафқатсиз қилиб кўрсатилган.

Х. Д.— Яқин замонларда ҳам ислом оламида кучли арбоблар бўлган. Шулардан бири Саид Қутб. Эмишки, у зот социализм билан исломни қарама-қарши қўйган экан. Ваҳоланки, Саид Қутбнинг сиёсатга алоқадор бўлмаган кичик-кичик, жуда ажойиб асарлари ҳам бор. Шуларни таржима қилиб, халқимизни улардан баҳраманд этсак бўлмайми?

З. Қ.— Агар у зотнинг китоблари ўзбек тилига таржима қилинса жуда савоб иш бўлур эди. Ҳозирча идорамизнинг асосий вазифаси араб алифбосини, яъни эски ўзбек алифбосини қавмларга кўпроқ ўргатиш. Бу соҳада хайрли ишларни амалга оширяпмиз. Саид Қутбнинг китобларига келсак, уларни бутун ислом олами севиб ўқийди. Улар орасида айниқса "Зилол ул Қуръон" ("Қуръон соясида") китоби жуда машҳур. Бу китобда Саид Қутб "йигирманчи аср жоҳилияти" деган иборани қўллаган. Яъни фан-техника нечоғли юксалмасин, агар инсон руҳияти қашшоқлашса, у жамият инқирози муқаррар эканлигини башорат қилган.

Х. Д.— Биз истаймизми-йўқми келгуси аср руҳиятни тарбиялаш, яъни Саид Қутб айтган жоҳилиятнинг зидди — руҳият камолоти асри бўлади дейиляпти.

— Ш.— Инсонпарварлик асри бўлади.

З. Қ.— Иншолло, айтганингиз келсин.

МУСТАҚИЛЛИК БАХШ ЭТГАН ФАХР

Ватанни севиш — иймондандир.

ҲАДИС

Сафардан қайтган одам билан ҳол-аҳвол сўрашилганда халқимизнинг "Зиёрат қабул? Мурод ҳосил" деб айтадиган жуда ажойиб шоирона гапи бор. Мен жаҳоннинг Амриқо, Туркия, Саудия Арабистони каби ривожланган не-не давлатларида сафарда бўлмай, яшириб нима қиламан, ҳаммасидан қўйни-қўнжим тўлиб, совға-саломлардан ча-

мадонларим тирсиллаб ёрилгудек бўлиб қайтганман. Лекин Жанубий Қурия, Малайзия, Индонезия сафарида бўлганимдагидек муродимга етиб, фахр ҳосил этиб, кўкрагим кўтарилиб, бахтиёрлик билан қайтганимни билмайман! Бунинг сири шуки, ўзимнинг ўзбеклигимни танидим! Ҳеч қандай бойлик билан ўрнини тўлатиб бўлмайдиган маънавий бойлик билан қайтдим. Инсонлар учун энг муқаддас бўлган Мустақиллик нима? Унинг қадр-қиммати нимадан иборат? У халққа қанчалик иззат-ҳурмат келтиришини шу ерларда яна ҳам чуқурроқ ҳис қилдим.

Бу уч мамлакат раҳбарлари ва халқнинг Ўзбекистон давлати вакилларига кўрсатган иззат-икромни таърифга сизга берганим даражада юксак бўлди. Шу вақтгача бизлар, яъни мустақил давлат бўлиб тан олинганимизга қадар, бирор мамлакатга боргудек бўлсак, албатта, Москва делегацияси соясида, уларнинг этагига эргашган, номсиз халқ сифатида борардик. Қаердан келдинг деса, СССРдан, Москвадан дердик. Сенинг ўзбеклигингни, Ўзбекистон деган давлат борлигини ким ҳам биларди! Ким назарга иларди. Баъзан делегация таркибига битта-яримта сут соғувчини Ўзбекистон вакили сифатида қўшиб олинарди. Ваҳоланки, бизлар кимнинг авлоди бўлганимиз? Кимнинг фарзандлари эдик? Ўз ақли ва адолати билан дунёнинг ярмига муборак қадами етган буюк Амир Темурнинг, дунёда тўртта буюк олим ўтган бўлса, шулардан бири бўлган Мирзо Улуғбекнинг авлоди — ўзбеклар эмасмидик! Бизлар унутилаётган эдик!

Мустақиллик шарофати нақадар улуғ! Мустақил бўлмасанг, на оламга машҳур олиму уламоларингни дунё тан олиб, сени таниркану ва на қадр-қимматингни улуғларкан!

Аскарлар саф тортиб, тўнлар гумбурлаб,
Президент пойига солиб поёндоз,
Ўзбекининг қалбини гурурга чулаб,
Эъзоллаб, Қурия чиқади пешвоз!

.....
Шодликдан кўзларга келгундайин ёш!

Саккиз кунлик сафаримиз даврида қай давлатда бўлмайлик, хоҳ Жанубий Қурия, хоҳ Индонезия, хоҳ Малайзия, ҳамма-ҳаммасида "Ўзбекистон" деб ёзилган. Тушишимиз биланоқ қадамимизга алвон поёндозлар тўшалар, икки ёнда қўшинлар саф тортиб, давлат мадҳиялари янграб, тантанавор кутиб олинардик. Президентимиз учун

махсус ажратилган қирол қароргоҳига боргунга қадар дунёнинг бир чеккаси бўлган Қурия кўчаларининг икки томонида кета-кеткунча ой-юлдузли Ўзбекистон байроғи ҳилпираб турганини кўриб, мустақиллик келтирган бу қувончга минг-минг шукроналар айтардик!

Мустақил бўлмасанг, ўз байроғинг бўлмаса, бизларга бу ҳурмат, эҳтиром қаёқда эди! Узоқ бегона юртларнинг бизлар қадам қўйган ҳамма ерида байроғимизга кўзим тушганда ҳам, Ўзбекистон Президенти шарафига мадҳиямиз янграб, тўплар гумбурлаганида ҳам, тилимга келган бирдан-бир калима мустақиллигимизни худойим кўп кўрмасин, деб худодан тилаш бўлди, холос! Хаёлга бошқа нарса келмасди. Мабодо кимдир сафар таассуротларимни сўрагудек бўлса, ягона энг катта таассуротим шу бўлдики, мустақил давлат бўлиш нималигини англадим, унинг халққа келтирадиган обрў-эътибори, қадр-қимматини яна ҳам теранроқ ҳис қилдим.

Албатта, ҳозирги замоннинг энг илғор, илму техникаси ниҳоятда ривожланган бу давлатларнинг афсонавий улугвор табиат манзараси билан бир қаторда миноралардек тўкис бўй чўзган кўп қаватли ойнавонли бинолари ўзининг ҳайрон қоларли гўзаллиги ва санъати билан мафтун этмай иложи йўқ эди. Ун миллионли аҳоли яшайдиган бу шаҳарларнинг бирор ерида қинғир-қийшиқ қилинган ишни ҳам, икки ёғи кўм-кўк, гулзорлардан иборат кўчаларида ўнқир-чўнқир жойни ҳам кўрмайсан. Қаерга қарама гўзаллик ва озодалигидан, ясатилган келиннинг хонаси дейсан! Бу шаҳарнинг бинолари худди олтин-кумушдан-у, йўллари эса гўё мрамрдан. Юзлаб чақирим йўл босганинда ҳам бирон марта машина қилг этганини билмайсан! Хўш, бизнинг йўлларчи?... Ваҳоланки, уларнинг йўллари ҳам бизларникидек асфальт холос.

Биздаги фойдаланишга топширилган биноларни кўрганинда қувониш ўрнига, атрофи ахлатга кўмилиб, хомхатала битказилганлигидан ичига кўрқа-писа, ўйлаб қадам босиб кирасан! Барака топ, буни қилганларнинг отасига раҳмат дейиш ўрнига, айтадиган гапинг: "қўлинг синсин" бўлади. Ахир нега? Ёки бизларнинг ускуналаримиз оддий ёғоч, гиштларимиз лойдан-у, уларники олтин, кумушданми? Ёки катта маблағ, ҳунар керакми?

Албатта, менинг бу гапларим ҳурматли Президентимиз билан учта тараққий этган давлатлар орасида тузилган муҳим аҳамиятга эга иқтисодий ва сиёсий шартномалар

олдида, бундай қараганда, жуда майда кўриниши мумкин! Лекин афсуслар бўлсинки, бизнинг энг катта хатоларимиздан биттаси ҳам мана шунда! Бутун бало нуқсонларни кўрганамизда афсусланиш, уни келтириб чиқарган омиллар негизини ўрганиб, олдини олиш ўрнига, "қўябер, майда нарса" деб қарашимиз бўлмадими? Наҳотки, меҳнат маданияти, ўз ишига масъулият, ўз Ватанининг ободончилиги, унинг гўзаллигига меҳр майда гап бўлса! Биз майда деганимиз шу нарсалар ҳам ахир, халқнинг обрўсику! Инсоф деган гап ҳам бор-ку!

Бутун бало, биз инсофни унутдик. Нафсга алмаштирдик.

Бир вақтлар уйимизда уста ишлаган эди. Кичкина бир жойини кўнгли тўлмаганидан қайта-қайта қилгунча кеч бўлди, қоронгу тушди. Мен:— "Қўяверинг, уста, кўз илғамайдиган нуқсон экан, кеч бўлди" деган розилигимга қарамай, эртаси куни келиб, ярим кунини сарфлаб, "Мана энди хотиржам бўлдим" деб кетди.

Бунинг учун мен унга қўшимча ҳақ тўлаганим йўқ. Бу қилган ишидан унга ҳам моддий манфаатдорлик йўқ эди. Уни бунга фақатгина инсоф, ўз ишига масъулият, ҳалоллик ундаган эди.

Совет давлатининг хато сиёсатларидан бири шунда бўлдики, ҳамма нарсани инсоф билан эмас, нафс билан ўлчадик. Ҳамма нарсдан моддий манфаатдорликни юқори қўйдик. Одамларимизда миллий ҳис, миллат манфаатлари, Ватан обрўси деган муқаддас тушунчалар сўна бошлаган эди. Ватан тушунчаси маъхумликка айланиб қолган эди. Қилинган ҳар бир ишда, қўйилган ҳар бир гиштда миллатнинг шон-шавкати, ўз халқининг ақлу санъати борлиги хаёлга келмасди.

Мустақил эмас эдик! "Буюк рус халқининг ёрдамида" деган гап миллий интилиш, миллий ғурурни сўндирганди.

Энди Мустақилмиз!

Қуриянинг "Соғанг" дорилфунунидаги учрашувда Ислом Каримовга қарсақлар остида шу дорилфунуннинг фахрий доктори деган диплом топширилди. Шу маросимда Ислом Каримовни табриклаган кардинал (энг юксак мартабали дин арбоби): Сизнинг динингиз Ислом дини... Буни худо берган, бу муқаддас; Сизнинг номингиз ҳам Ислом, Сизни ҳам халқингизга худо берган..." деди. Бу самимий айтилган гаплар эди. Узоқ хорижий бир мамлакатда, айниқса қозирги замон илм-техника ривожиди,

дунёга донг таратган мамлакат олимлари қаторида Ўзбекистон президентининг номи қайд этилиши миллатнинг фахри эмасми! Бу — муҳтарам Ислом Каримовни, фақат Президент сифатида эмас, шу билан бир қаторда унинг илмий савияси, иқтисод ва сиёсатда тутган йўлини ташқи давлатларнинг тан олиши эди. Шу куни дорилфунун илмий кенгашининг расм-русумлари бўйича Ислом Каримовга бошдан-оёқ фахрий докторлик либоси кийдирилиб, унинг шарафига Қурия илм аҳллари иштирокида катта зиёфат берилди. Президентимизни бу юксак фахрий унвон билан табриклаганларида, собиқ Совет давлатининг ҳозирги кунда мустақилликни олган айрим жумҳуриятларида ўз миллати билан ўзи бир-бирини танимай қон тўкаётган, ўринсиз қиргин қилаётган бир пайтда, Ўзбекистондек кўп миллатли давлатда қон тўкилмай, ўзаро тинчлик сақланиши мўъжизадек туюлиб, бу раҳбарлик Ислом Каримовнинг катта салоҳияти эканини қайта-қайта таъкидлаб ўтдилар.

Шанъимизга айтилган бу гаплар биз делегация аъзолари учун ҳам катта ғурур бағишларди. Ўз миллатининг тинчлиги, унинг бирлигини сақлай олиш Қурия халқи учун жуда қимматли эди, бу Қурия халқининг дарди эди! Каримов тутган йўлнинг юксак қадрланиши сабабларидан бири ҳам шу эдики, Қурия халқи ўз халқининг иккига бўлиниш аламларини бошдан кечирган халқ эди. Бирлик ва тинчлик улар учун муқаддас эди.

Етмиш беш йиллик совет даврида сен кимсан деса, мен саводсиз, қашшоқ гадоман, деб келдик. Шундай деб қўшиқларимизда куйладик эмас, шундоқ куйлаттирдилар. буни бўйнимизга қўйиб, тан олдиarmoқчи бўлдилар. Ахир биз ўзбеклар катта-катта анжуманларда эмас, ўзимизда ўтказилган мажлисларда ҳам ўзбек тилида сўзлагудек бўлсак, "рус тили бу Ленин тили, бу — Пушкин тили, сен бу улуг тилда сўзлашни истамайсанми, камситмоқчимисан", деган айбни қўйиб, демак, сен миллатчисан, деган тамгани босмоқчи бўлардилар.

Аммо ўша замонларда инсоннинг энг нозик ҳисларини, руҳий оламини ўзининг оламга машҳур асарларида ифода этган Алишер Навоий тили — тил эмасми! Бутун дунё маданиятига ниҳоятда катта ҳисса қўшган ва дунё тан олган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг бундан беш юз йил илгари ўзбек тилида ёзилган "Бобурнома" асарининг тили-тил эмасмиди, деб қайси азамат айтарди!

Рус империяси бизнинг буюк маданиятимиз, бой тарихимиз, дунё фанининг тараққиётига абадий йўқолмас ҳисса қўшган буюк боболаримиз номларини қанчалик унутишга уринмасин, дунёнинг қайси бурчагига бормайлик, бизларни буюк Амир Темур, Имом Бухорий, Заҳридин Муҳаммад Бобур, Алишер Навоий авлоди деб таниб, ҳурмат билан кутиб оладилар. Ислоҳ Каримовга ҳам худди шу улуғ авлоднинг меросхўр президенти деб муносабатда бўладилар.

Бизларнинг узоқ йиллар оёқ ости қилиниб, ўлимга маҳкум этилган шу азиз она тилимизда, мустақил давлат тилимизда Осиёнинг узоқ мамлакатлари — Малайзия, Индонезиянинг юксак минбарларида муҳтарам Президенти-миз Ислоҳ Каримов мағрур сўзларкан, мустақилликни кўз қорачиғидек сақлашга, уни қадрлаб абадий мустаҳкамлашга яна бир бор иймон келтирдим.

Асрий қулликлардан қутулиб ўзининг кимлигини топиш, озодлик ва истиқлол завқи билан яшашдан бошқа қандай бахт, уни мустаҳкамлашдан ўзга нима дард бўлиши мумкин.

"Озодлик, мустақиллик учун ўнлаб эмас, бу йўлда курашиб, миллионлаб қурбонлар берилганини, халқлар қирилиб кетганини дунё биледи. Қон тўкмай қулликдан озод бўлиш унча-мунча халққа насиб этмаган! Бизларга озодликнинг қирғинсиз бундай берилиши, асрий қулликдан қутулишимиз кутилмаган мўъжиза. Озодлик калити икки қўллаб ҳеч маҳалда, ҳеч кимга курашсиз берилган эмас! Бандалари учун худойимнинг бундан катта марҳамати бўлмайди. Кечаги кунимизни ўйлаб кўрайлик! На дилимиз, на тилимиз, на ўз тарихимиз ва на ота-боболаримиз руҳини эслаб, тиловат қилиб шод этишга эга эдик. Бу куннинг қадрига етиш учун халқимизнинг "Ўтган кунингни унутма, эски чоригиңни йиртма", деган ҳикматини дилимизга тугиб олишимиз керак.

Бугунги кунда ҳали орамизда демократия нима-ю, диктатура нима, мухолифлик нимаю душманлик нима, қонун нимаю яккаҳоқимлик нима, сир эмас, буни тўла ҳис қилиб етмаганлар топилади.

75 йил мобайнида пахта — бойлигимиз, пахта — миллий ғуруримиз, деб пахтадан бўлак на тарихимизни, на ўзимиз кимлигимизни билдик. Оғзинг қани деса, қулоқни кўрсатадиган даражага етган, маънавий қашшоқ халққа айланиб қолган эдик. Мухолиф, демократия деган бу

сўзлар бизлар учун янгилик. Чунки шу вақтгача ҳаёти-
мизда бунга эҳтиёж бўлмаган. Шунинг учун бизлар ҳали
демократияни ҳам, мухолифликни ҳам тўғри тушуниб
етганимизча йўқ.

Ҳар қандай жамиятда оппозиция — мухолифлар
бўлиши табиий. Мабодо бирор давлат раҳбари билдирилган
фикрларга қўшилмаса, ахир уни демократияни бўғиш ёки
диктаторликда айблаб бўладими? Борди-ю, унинг ўрнига
бошқасини қўйилди дейлик, хўш, энди бунга қарши
мухолифлар чиқмайдими? Табиийки, топилади. Албатта у
ҳам билдирилган фикрларнинг ҳаммасига хўп, деб инда-
май қўшила бермаса керак! Ҳаддан ошганларга "билга-
нингни қил", деб ўз ҳолига қўйиб, чора кўрмай индамай
ўтиради дейсизми? Албатта, у ҳам чора кўради. Бусиз
жамият йўқ! Хўш, энди уни ҳам диктаторликда ёки
демократияни бўғишда айбланадими? Бу тушунчада қачон
юртда тинчлик бўлади. Бундан халққа нима манфаат!
Буни халқ манфаати, демократия учун кураш эмас, буни
ҳокимият талашини дўйлади. Мухолиф бўлиб, яхши ни-
ятда, адолат юзасидан фикр билдириш бошқа, аммо
ҳокимият ёки мансабни мақсад қилиб қўйилса, бу бошқа
нарсас. Албатта, бу мухолифлик эмас!

Шу йил августнинг 31-кунинида жумҳуриятимиз мустақил-
лик олганлигига бир йил тўлади. У халқимиз тарихида энг
муқаддас, энг улуг байрам сифатида тантана қилинади.
Мана, асрий орзу қилганимиз Истиқлолга ҳам етишдик.

Ўзбек тили давлат тили бўлди. Бирлашган Миллатлар
Ташкилотига аъзо бўлдик. 120 дан ортиқ давлат бизни
тан олди. Бу орзуга ҳам етдик.

Дин эркинлиги-чи? Бу қайда эди!

Дунёнинг хоҳлаган бурчагига бориш эрки энди ўз
қўлимизда. Бу тушумизга кирмагани! Мана, бу ҳам бўлди...

Энди ҳақли бир савол туғилади: "айрим гуруҳ киши-
ларининг ҳали ҳам бизда демократия бўғилмоқда, яқка
ҳокимлик ҳукм сурмоқда", деб жар солишларини қандай
тушуниш керак? Буни инсофдан ёки холис ниятдан, деб
бўладими?

Шу ўринда бир мисолни айтиб ўтмоқчиман:

Умрида қўлига кетмон ушламаган одам яхши ниятда
жон-жаҳди билан ишлаб турган деҳқоннинг тепасига
келиб, "ҳорманг, бор бўлинг", дейиш ўрнига, "ҳай тезроқ
бўлмайсанми, шу ҳам ишлашми", деса бундай одамга
нима жавоб қилиш мумкин! Ҳазабингни келтирмайдими?

Совет тузумининг энг катта хатоларидан бири, кишиларни ўз ихтиёри, жони-ҳолига қўймай "қани, тезроқ бўл, бажар" усулида иш тутиши эмасмиди. Энди биз 75 йиллик қарамликдан қутулиб, юртимизга эга бўлиб, нима истасак қилиш ихтиёри ўзимизга текканда, беш қўлни оғизга тиқиб "қани, тезроқ бўл, нега у бўлмаётибди, қачон буни қиласан", деб эришилган ютуқлардан кўз юмиб, Совет давлатининг зўрлаш, шошма-шошарлик сиёсатини қўлласак, буни яхши ниятдаги кишиларнинг иши деб бўладими?

Ҳар бир йўловчининг кема дарғасига ундай юр, бундай юр, деб ақл ўргатишидан бир манфаат бўлармикан? Ахир дарга ҳам кеманинг чўкишини истамас! "Бу нега бундоқ", деб жаннатдан ҳам нуқсон излайдиган бандаларга ўшамаслигимиз керак. Зеро, пайғамбаримиз айтганларидек, "иймоннинг афзали — сабр ва кенг қалбли бўлишдир".

Биз Индонезияда бўлганимизда Ислом Каримов ва делегация аъзолари Жакартадаги юз мингдан ортиқ киши ибодат қиладиган, мустақиллик шарафига қурилган ниҳоятда катта "Истиқлол" деб номланган масжидни зиёрат килдик.

Мен индонезиялик Жони исмли ҳамроҳимдан бу муқаддас, диний бир даргоҳнинг "Истиқлол" деб аталиши сабабини сўраганимда, ҳамроҳим Индонезия 350 йил мобайнида Голландиянинг мустамлакаси бўлганини, у 1945 йил 17 августда мустақилликка эришиб, масжиднинг номи шунинг шарафига қўйилганини айтди. Буни эшитганимда, беодоблик бўлса ҳам унинг гапини бўлиб:

— Бу ой мустамлака халқлари учун жуда хосиятли экан, бизларда эса мустақиллик 1991 йил 31 августда эълон қилинган,— деб айтдим.

У гапида давом этиб, "Мустамлака зулмини тортган халқлар учун мустақилликдан муқаддасроқ нима бор! Мустақиллик бўлмаган юртда на миллий урф-одатинг, на дининг қадр топади. Бу ҳашаматли юз минг кишилик ибодатхонанинг бунёдга келишида Истиқлолнинг шарофати йўқ дейсизми! Мустақиллик фақатгина халқимиз учун эмас, дин аҳли учун ҳам муқаддас. Бизнинг мамлакатимиз кўп партияли, демократик давлат. Бу масжиди Жомеда қилинган ибодат ва тиловат вақтларида бутун мусулмон аҳли, ҳамма партияларнинг фотиҳага кўл очиб Худойи таолодан тилайдиган бирдан-бир тилаги ҳамиша Истиқлолимизнинг боқийлиги, ҳурматли президентимиз Сухарто

жаноблари билан халқимизнинг бахти ва уларнинг баҳамжиҳатлигини тилаши бўлади. Истиқдолнинг асосий пойдевори ҳамжиҳатликда!" деган гапларни айтди.

Мен унинг гапларини эшитарканман, гўё у менинг кўнглимни баъзан ғаш қилган дардларимни топиб айтаётгандек, бу гапларни гўё бизлардаги ҳамма эшитаётгандек енгил тортдим.

Бу тариқа гапларни сафарим даврида асрий истибдод зулмидан қутулиб мустақиллик ва тараққиёт бахтига эришган Индонезия президентни Сухарто жанобларидан ҳам, малайзиялик давлат арбобларидан ҳам, ҳашаматли президент саройида берилган зиёфатлар вақтида ҳам, шахсий суҳбатларда ҳам кўп бор эшитдим. Албатта, буларнинг ҳаммаси ўз бошларидан кечирилган тажрибалар ва хатоларнинг бизларда такрорланмаслигига ибрат тариқасида яхши ният билан дўстона айтилган гаплар эди.

Бу гапларни эшитганда бир дақиқа бўлса ҳам қирол саройида ёзилган ноз-неъматларга тўла дастурхонлару фариштадек раққосаларнинг бизларнинг шарафимизга кўрсатаётган ўйинлари завқини унутиб, хаёлга толмай илож йўқ эди. Чунки бу гапларнинг асл негизида бизлар мустахлак зулмидан қутулиб, эркинликни қўлга олдик, аммо буни мустаҳкамлаб, ривожланиш йўлига ўтгуни-мизча "ўзингдан чиққан балога, қайга борурсан давога" дегандек тўсиқлар ҳам бўлдики, сизларни мана шу ички англашилмовчиликдан, "ўзингдан чиққан балодан" асрасин деган теран мазмунли ва ташвишли фикр ҳам йўқ эмас эди. Аммо муҳтарам Президентимизнинг зиёфатларда ҳам, расмий учрашувларда ҳам, мен — ўз ҳуқуқи, ўз тили, ўз динига эга, мустақил давлатнинг Президентиман — деган мағрур ишонч билан ўзбек тилида, она тилимизда гапиришини эшитиш қувончи кўнглимизда бир дақиқа пайдо бўлган ғашликни тонг насимидек тарқатиб, янги бир куч бағишларди.

Азиз она тилим!... Қони-қонига синган муқаддас урф-одатларим! Шунча йиллар йўқолган ўзбеклигимнинг гурури, қаёқда эдингиз!

180 миллионлик буюк Индонезия, Осиёнинг илм, техника ривожига дунёга машҳур Жанубий Қурия, Малайзия каби тараққий этган давлатлари муҳтарам Президентимиз бошлиқ Ўзбекистон ҳукумати делегациясининг пойига алвон поёндозлар тўшаб, тантанавор кийинган

қўшинлар саф тортиб, бундай кутиб олишлари қачон хаёлимизга келган эди!

Президентимиз шарафига бутун мамлакатга жар солиб, кетма-кет гумбураб отилган тўшлар садоси янграганда, ўзбеклигимдан, мустақилликка етишганимдан фахр қилиб, кўзларимга ёш келмадими! Атрофимдаги дўстларимнинг бу қувонч, бу бахтни худойим энди ҳеч қачон кўп кўрмасин, кўз қорачигимиздек сақлаймиз, деган қасамдларини неча бор эшитдим-ку!

Сафаримизнинг саккизинчи куни мустақил давлатимизнинг "Ўзбекистон" деб ёзилган мустақил тайёраси Индонезиянинг Жакарта шаҳридан Тошкентимизга парвоз қилди. Тайёрамиз тоғлар, неча уммонлар, булутлар оша 9 соат давомида қўнмасдан учди. Тўққиз соат ўқишга ҳам, ўзаро ҳангамалашигга ҳам, истаганча мизғишга ҳам етарли. Лекин нечундир кўзларга уйқу келмасди.

Тайёрамиз ҳавога кўтарилгандан кейин орадан кўп вақт ўтмай Зелимхон Ҳайдаров Ислом Каримов мени йўқлаётганларини айтди. Албатта, бу таклифдан қувондим. Тўрт кишилик креслолар қўйилган махсус хонада тўкин дастурхон ясатиғлиқ эди. Ислом Абдуғаниевичнинг чехрасида сафардан мамнунлик, ички бир қувонч очиқ кўриниб турса ҳам, кўзларида ўтли ўйчанлик сезилиб турарди. Балки бу катта сафар таассуротларининг ширин хаёлимиди-ёки туғилган янги режаларнинг ташвишимиди, шунини ўйладим-у, хаёлларини бўлмаслик учун қувончларимни шошиб айтишдан ўзимни тийдим.

Ҳақиқатан ҳам, ҳеч қаердан бунчалик бой таассуротлар ва хурсандчилик билан қайтмаганман. Саккиз-тўққиз кунлик сафар давомида подшоҳлардан ҳам афзалроқ яшадим, десам муболаға бўлмайди. Ҳақиқат ҳам шундоқ!

Подшоҳларнинг ҳам ахир ўз ташвиши бўлади. Меничи, хурсандчиликдан бошқа ишим бўлгани йўқ! Эрталабдан олтин безакли муҳташам қирол ёки президент саройларидаги учрашувлар, кечқурунлари эса ноз-неъматларга тўла дастурхону дабдабали базму зиёфатлар, фаришталардек раққосаю хонандалар иштирокидаги концертларда бўлди.

Малайзияда бўлган вақтимда ёнимдаги ҳамроҳларим — Соғлиқни сақлаш вазири Шавкат Каримов, Олий таълим вазири Жўра Абдуллаевдан баъзи бир кўрган нарсаларим ҳақидаги уларнинг ҳам таассуротларини сўрасам, иккалалари ҳам бир хилда "ўз хаёлимиз билан банд бўлиб,

этибор қилмапмизу”, деган жавобни қилишди. Хаёллари қаёқда эди! Ҳа, булардан гина йўқ. Чунки Президентимиз Ислом Каримов ёнида келган бу вазирлар саёҳатга эмас, иш билан келган. Буларнинг ҳар бирининг бўйнида катта масъулиятлар бор эди.

Ҳар бир вазирнинг ўзига яраша шунчалар масъулияти, ташвиши бўлганда бутун жумҳуриятнинг тақдирига жавобгар Президентимиз Ислом Каримовнинг ташвиши қанчалик оғир бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас эди.

Сафарда ўтган ҳар куни ўнлаб давлатларнинг мухбирлари билан учрашув ўтказиб, баъзан уларнинг кутилмаган носамимий саволларига ўйлаб жавоб топа билиш, ҳар бир давлат билан тузилган шартномаларга қўл қўйгунча, унинг минг жиҳатини пухта ўйлаш, гоҳо бир кунда бир неча зиёфат, бир неча учрашувларда ҳолатга қараб жавоб вутқлари айтиш, ҳатто сафарда ҳам ҳозирги алғов-далғов замонда ўз жумҳуриятида нималар кечаётгани ва унинг чоралари билан кўнгилни банд қилиш...

Мен Президентимизнинг сафар чоғидаги қиладиган ишлари ҳақида ўйлар эканман, ижод қилиш қанчалик машаққатли бўлмасин, амалдор бўлмаганимдан, эркин ижодкор эканимдан минг-минг қувондим.

Менинг бу ички қувончларим, билмадим, кўзларимда акс этган эканми, худди буни сезгандек, Ислом Абдуғаниевич — Шукрулло ака, рангларингиз сафарда яна ҳам яхши бўлиб қолибди, таассуротлар қалай,— деб сўз бошладилар.

Мен, кутилгандан ҳам зиёдлигини, бизлар бўлган бу мамлакатларда маданият ҳам, тирикчилик ҳам ибрат оларли даражада юксак эканини ҳикоя қила бошладим. У киши мамнуният билан тинглаб:— Ҳали, шошилманг, биз ҳам шундай бўламиз, лекин биласизми...— бироз ўйланиб, лекин қандайдир хаёл билан ҳеч кутилмаганда:— Шукрулло ака, қани менга айтинг-чи, тепасида ўқ ёғилиб турган одамга нима керак, у нимани ўйлайди?...— деган саволни берди.

Тўсатдан берилган бу саволга нима деб жавоб беришни билмай, Ислом Абдуғаниевичга нима маънода сўраяпсиз, дегандек ҳайронлик билан тикилдим. Бу нима мақсадда айтилганини ўйламай, раҳбар одамга даб-дурустдан, ўринсиз жавоб айтиш... лекин мен бирор жавоб айтишга улгурмасимданоқ, Ислом Абдуғаниевич, бироз асабий ҳолатда:

— Бошида ўқ ёғилиб турган одам, фақатгина жонини ўйлайди, Шукрулло ака! Олтинлар ҳам, мол-мулк ҳам бундай вақтда кўзга кўринмайди. Бизларнинг бойликларимиз уларникидан кам эмас Энди, сир сақламаймиз. Швейцария банкида олтинларимиз бор. Қай давлат билан шартнома тузсак, нақд тўлашга қодирмиз. Ҳаммасига вақт керак, тинчлик керак...

Бир неча кун Каримов билан бирга бўлиб, у кишининг ейиш-ичишида ҳам, ётар-турарида ҳам ҳаловат, хотир-жамлик борлигини кўрмадим.

Тайёрамизнинг гурсиллаб чиққан гилдираклари хаёлимни бўлди. У ўз диёримиз тепасида пастлаб борарди. Аммо бизларнинг руҳларимиз эса ниҳоятда кўтаринки эди. Ҳар биримиз қалбларимиз тўла мустақиллик бахш этган фахр ва қувончни ўз яқинларимизга ҳайқариб айтишга ошиқардик. Ҳамма нарсани унутиб, мустақиллик гаштини сурадиган замон келди-ку!

Мустақиллик келтирган қувонч ва шу фахрни айтишни кўнгилдан ўтказарканман, билмайман шу дақиқа не учундир кўз олдимга Чўлпон-у, Абдулла Қодирийлар кела берди. Такрор-такрор кўз олдимдан ўта бердилар. Ё тавба! Нечун тириклар эмас, марҳумлар хаёлимда жонландилар! Нечун!... Ахир, ҳақиқатан ҳам Истиқлолимиз ва бу кунларга етганимизга улардан кўра ким ҳам кўпроқ қувона оларди! Бу мустақиллигимиз, бу эркинлик бахтини бу йўлда ўзларини қурбон қилган улардек ким ҳам қадрлай оларди!

Руҳлари шод бўлсин уларнинг!

Булар мени у: мамлакатга бўлган сафарим даврида олган энг қувончли таассуротларим, ўйларим, холос! Аммо саккиз кунлик сафар даврида кўрган-кечирганларим, кишилар билан бўлган суҳбатлар — улар ҳали ёзилажак ривоятлардир.

1992 й.

"Ўзбекистон адабиёти
ва санъати" газетаси

БИРНИ КЎРИБ ФИКР ҚИЛ...

Ўз ҳақини ҳимоя қилиш йўлида
қурбон бўлган одамнинг ўлими
нақадар яхши ўлимдир!

ҲАДИС

— Оғир замонлар бўлди. Оғир бўлди.

Бу тўғри. Буни инкор этиб бўлмайди. Лекин қачон енгил бўлган?— деган ҳаққоний савол туғилиши ҳам табиий.

Туядан: "нега бўйнинг қийшиқ", деб сўрашганида "менинг ўзи қаерим тўғри", деб жавоб берган экан. Шунга ўхшаш бир ўйлаб кўрадиган бўлсак, ўзбек халқига илгари қачон рўшнолик бўлган. Қачон енгил бўлган.

Ҳозирги аҳвол ҳаммага аён. Ҳозир бировга ақл ўргатадиган замон эмас. Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукр қил, дегандек, хулоса чиқариш ҳар кимнинг ўз ақли инсофига боғлиқ бўлиб қолди.

Аммо собиқ Совет ҳукуматининг қўл остида 74 йил яшаб, бошимизга не-не кулфатлар ёғилганда фақат шукр қилдигу, лекин фикр қилишдан маҳрум бўлдик. Нега бу бундай, деёлдикми?

Ҳозир аҳвол оғир деймиз, нисбатан, бу ҳам тўғри. Аммо одамгарчиликдан бутунлай чиқиб гунг бўлиб яшаганимиз яхшимиди? Юрагингни ёзиб, бу нега бундоқ деб фикрингни айтсанг қамашарди, отишарди уй-ичинг билан азиз ватанингдан жудо қилиб, антисовет, антипартийний деб Сибирга сургун қилишарди, хўш, бундан оғир хўрланиш борми инсонга?!

Инсоф билан айтганда, ҳозирги кунда ҳам одамларга осон тутиб бўлмайди. Лекин дўппини ерга қўйиб, бир фикр қилиб кўрайлик, собиқ совет даврида халқимизга қайси йиллари яхши бўлган? Қачон?

74 йил ичида мамлакатимиз бошидан нималар кечмади! У давр машаққатларини бошдан кечирмаган ҳозирги ёшлар бугунги қийинчиликларни ўзларига оғир олишлари, чидамсизлик қилишлари мумкин. Улардан гина йўқ. Ҳатто бугунги ҳаётимизга фақат нарх-навога қараб фикр қилувчи айрим кишилар ҳам мустақилликдан нолишлари мумкин. Лекин 1922 йили Волга бўйида очарчиликдан одам

одамни еди, деб Ленин ёзганини ўқиган коммунистлар бунинг яхши эслайдилар. Инкор этмасалар керак. 1937, 1950 йиллардаги қатагон, от, ос-осларни кўрганлар мустақилликни қадрлай олмасалар, худо берган бу бахтга бепарво қарасалар, буни кечириб бўлармикан.

Инсоннинг қадр-қиммати фақат қорин билан ўлчанмайди-ку. Бир очликнинг бир тўқлиги бор. Аммо, хўрликни-чи? Яқинда қўлимга бир ҳужжат тушди. Унда шундай дейилган:

"Мен шу дақиқадан бошлаб ўзимни "Миллий истиқлол" ташкилотининг аъзоси ҳисоблаб, унинг ғалабаси учун жонимни ҳам, молу давлатимни ҳам зарра бўйин товламасдан қурбон қилишга тайёрман. Унинг сирларини ошкор этмаслик учун бир қўлда Қуръон, бир қўлда қурол ушлаб, улуғ Тангри номи билан онт ичаман..."

Ё тавба! Бу гапларни ўқиб ҳаяжондан ёқа ушлайсан. Улар кимлар? Фақат молу мулки эмас, ҳатто жонидан ҳам кечишга рози бўлиб, бундай қасамёд қилганлар кимлар? Қандай муҳтожлик уларни бунга ундади? Мақсадлари нима? Нима керак бўлган уларга, нима талаб этардилар?

Улар...

1917 йилда ташкил топган Қўқон мухторияти большевиклар ва бошқа босқинчилар қирғинидан барбод бўлгандан кейин "Миллий иттиҳод" ташкилоти пайдо бўлади. Бу ташкилот 1922 йилдан кейин "Миллий истиқлол" номини олади. Бу ном ўзгаришининг сабаби, унинг замирида аввал иттифоқ бўлмасдан, истиқлол учун курашиб бўлмайди, деган маъно бор эди.

1920 йилларда ичилган бу қасамёд жумҳуриятимизнинг мустақиллиги ва совет ҳамда рус империяси зулмидан қутулиш учун курашган Убайдуллахон, Мунавварқори Абдурашидов, Солимхон Тиллахонов, Азиз Лазиззодалар раҳбар бўлган "Миллий истиқлол" ташкилотигина эмас, балки минглаб энг илғор ўзбек зиёлиларининг қасамёди эди. Қани улар? Бутунги истиқлол учун курашган, унинг қадрини жонидан ҳам афзал кўриб орзу қилганлар, жонини тикканлар қани?

Ҳа, улар учун миллат озодлиги, Ватан мустақиллигини кўришдан афзалроқ бахт йўқ эди. Бу йўлда бўладиган очарчилик ҳам, ўлим ҳам улар учун муқаддас эди! Мустақиллик учун улар ҳар қандай машаққатларга тайёр эдилар:

Тўқ бўлганда суюнма,
Оч бўларинг кўп бўлар.
Оч бўлганда куюнма,
Тўқ бўларинг кўп бўлар!

Очлик ўтади. Аммо улар инсон учун қулликдан тубанроқ ҳақорат йўқ, деб курашганлар. Абдулла Қодирий ёки Чўлпонлар 30-йиллардаги халқнинг очлигидан нолиб қамалганми? Жонларини қурбон қилганларми? Сибирга фақат йиртиқ чопон Ғофуру Йўлчиларга ўхшаганлар сургун қилинганмиди?

Шу кунларда кўчада бировни биров туртиб кетса ҳам демократия йўқ, демократияга суиқасд қилинапти, дегувчилар топилади. Бу ҳам етмиш тўрт йиллик гунгликдан қутулганимизнинг белгиси. Ўзбекистоннинг ҳам тили чиқа бошлади. Албатта, биргина одамнинг ҳам ноҳақ жабрланиши адолатсизлик. Ачинарли. Лекин қанча-қанча ўзбек фарзандлари отилиб кетганда бу нега бундай, деб фикр қилганмизми? Дардимиз ичимизда, гунг бўлиб яшаган ўша замонлар ҳозиргидан яхшимиди? Энди бир фикр қилиб, қиёслаб кўрайлик.

Мен қамоқни ҳам, очликни ҳам кўрган одамман... Меҳнат қилиб бир амаллаб қорнимни тўйғизганман. Аммо ўзимни ўтга-чўққа минг урмай, бугунги эркинлик, бугунги мустақилликка етмоғим иложсиз эди. Ҳозиргидек фикр қилишнинг имкони қаёқдайди.

О, у тутқинлик... Рус империясининг зулми... Қанча-қанча бегуноҳ тўкилган қонлар. Етим қолган гўдакларнинг ноласи. Ҳаёт тотини тотолмай, умр бўйи эрининг фиरोқида куйиб, бева қолган ёш-ёш жувонларимизнинг қилган ноласи, бу кунларга худо бизни етказди.

Мустақиллик! Ахир, инсон эрки, унинг бахти ҳам шу мустақилликда мужассам-ку! Мустақиллик учун бўлган қонли курашлар бу, яқин йилларда — 1917 ёки 37-йилларда бошланган орзу эмас. Бу кунларга етгунча озмунча қонли йўллар босиб ўтилдими?

Куни кеча 1865 йилда генерал Черняев бошлиқ рус аскарларининг Тошкентни босиб олишига қарши курашда қатнашган юксак мартабали бир неча тошкентлик сиймолар қатори узоқ Томскга сургун қилиниб, ўша ерда вафот этган Мулла Солиҳбек охун додхоҳнинг 180 йиллик хотираси нишонланди. Айрим асарларда кўрсатилганидек, Сибирга сургун қилинганлар фақат йиртиқ чопон Ғофуру

Йўлчилар эмас, балки Солиҳбой додхоҳдек эл ичида эътиборли, ўта мулла, молу мулкидан кечиб, истиқлол учун курашган бадавлат одамлар ҳам бўлганлар.

Истиқлол учун кураш тўхтаган вақт бўлган эмас! Рус империясининг босқинчилик зулми ортиб борган сари мустақиллик учун кураш ҳам авж ола берган. Бегуноҳ қонлар тўкила берган.

Мен шу ўринда ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган ва ҳеч қандай ҳужжатларда қайд этилмаган, фақат ўзимга аён бўлган ўз ички дунёимни, бугунги мустақиллик учун авлодларимиз қандай курашганларининг исботи сифатида айрим далилларни ошкор қилмоқчиман.

Менинг Лев Толстойдек буюк ёзувчига хат ёзиб, хат олган Убайдуллахон деган (давлат ҳужжатларида Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев дейилади) холаваччам бўлган. Бу буюк зот миллатга манфаатдор нима иш бўлса ҳаммасини қилган. 1914 йилда Маҳмудхўжа Бехбудийнинг "Падаркуш" асарини саҳналаштирган. "Садойи Туркистон" газетасини ташкил қилиб, ўзи муҳаррир бўлган. 1917 йилда Қўқон мухториятида вазир бўлган. Совет ҳукумати даврида эса бир йил, ярим йил озодликда бўлган бўлса, қолган бутун умри қамоқда ўтган. 1937 йилда қамоқ муддатини битириб келиб, орадан бир йил ўтмай, 1938 йилда яна қамалди. Бир йилгина озодликда бўлган. даврида ҳам тинч туролмай, ўша вақтларда кўпчилик ўзбек ёзувчиларига ҳали яхши таниш бўлмаган амриқолик ёзувчи Киплингнинг "Маугли" асарини ўзбек тилига таржима этиш билан шуғулланади. 1900 йилларда Саратовдаги Адлия институтини битириб, адвокат бўлган одам, нега Шекспир ёки Толстойнимас, ҳайвонлар дунёсига алоқадор асарнинг таржимаси билан қизиқди? Бу асарни таржима қилишдан мақсад нима? Нимани назарда тутган эди? деган савол туғилиши ҳам мумкин. Бунинг бирдан-бир сабаби, юқорида айтилганидек, Убайдуллахўжа миллат манфаатига алоқадор нимаики иш бўлса, ҳаммасига бош қўшган, ҳаммасига жон куйдирган.

"Маугли" асарини таржима қилганда ҳам у фақат шу мақсадни кўзда тутган. Сиртдан қараганда, бу асар инсонлар тақдирига ҳеч қандай алоқасиз, фақат ҳайвонлар ҳаёти ҳақида ёзилгандек туюлади. Аммо ҳайвонлар орасида қатъий бир интизом, қатъий қонун, унга бўйсунуш бор эди. Гарчанд, у ерда кучсизлар кучлиларга итоат этса-да, аммо эркинлик ҳам, адолат ҳам бор эди. Маугли

вояга етгандан кейин унинг ўз авлодига қайтишига монелик бўлмайди, ўз эркига қўйиб юборилади.

Убайдуллахўжа бундан бир қонуншунос, адвокат сифатида ўзига хулоса чиқариб, ҳайвонлар оламида шунчалик қонунга бўйсуниб, эркинлик бор-у, Совет ҳукуматида нега қонунга амал қилиш йўқ; Маугли ўз жинсига, ўз эркига қўйиб юборилди, нега Совет ҳукумати, ўз қўл остидаги жумҳуриятларни ўз ҳолига қўймайди, Ўзбекистон бундай эркинликка қачон чиқади, қани қонунга амал, қани адолат?— демоқчи бўлганди. Убайдуллахўжа бу асар таржимасига қўл ураркан, менинг тутқун халқим, шу ҳайвонлар ҳаёти сизларга ибрат бўлмайдами, деган хулосани ҳам кишилар онгига сингдиришни ният қилганди.

Шу улуг зотларнинг ҳаёти бизларга ибрат бўлмайдами? Бир фикр қилиб кўрайлик.

Убайдуллахўжа тоифа одамлар нима иш қилмасин, нимани ўрганмасин, рус ҳокимлигига қарамликдан қутулиш, фақат мустақилликка эришишни мақсад қилиб қўйганлар. Мустақилликка етишганимизда қани энди улар? Улар қамоқларда йўқ бўлиб кетдилар. Ҳа, улар Амир Темур, Бобурдек буюк, билимдон авлоднинг меросхўрлари бўла туриб, кимларгадир қарам, оёқ-қўлларида кишан билан дунёдан беҳабар, ўз буюк маданиятлари, моддий ва иқтисодий ривожланишлардан маҳрум ҳолда яшашини ўзларига ор, ўлимдан қаттиқ қақорат деб билганлар. Улар мустақилликни ривожланиш, маданият, бутун бойликларнинг асоси деб билганлар.

Убайдуллахон 1908 йилда, Саратовда ўқиб юрган пайтларидами ёки ўқишни тугатиб Тошкентга қайтиб келганидан кейинми, аниқ билмадим, Лев Толстойнинг "Ёмонликка ёмонлик қилмаслик" ғоясига қарши чиқиб, унга мактуб ёзади. Ҳа, бу шунчаки ёзилган хат эмасди. Бунда ҳам у ўз миллати тақдири, миллат манфаатини назарда тутган эди. У ўзича унча-мунча кишининг хаёлига келмайдиган, яъни чор Русияси Туркистон халқларига зулм қиладирсин, уларни талаб, эзаверсин, сизлар эса, қаршилиқ кўрсатманглар, индаманглар, мустақиллик талаб қилманглар демоқчимисиз! деган хулосани чиқарганди. У бу мактубни ёзганда 24—25 ёшли навқирон йигит эди. Лев Толстой эса, бу вақтда 80 ёшга тўлган мўйсафид. 90 жилдлик асарини ёзиб машҳур бўлган, дунёнинг тўрт тарафидан хатлар ёғилиб, ҳаммасини ўқиш ва уларга жавоб қилишга ҳам етарли фурсати йўқ

бўлишига қарамай, туркистонлик ёш йигитнинг хатига вақт топиб, жавоб ёзишни ўзига муносиб кўради. Чунки, Убайдуллахон ўз мактубида Толстойнинг дунёқарши, унинг ҳаёт йўналишига алоқадор бўлган жуда муҳим масалаларни кўтарганди.

Убайдуллахон акамнинг боласи бўлмаган, умри қамоқда ўтган. Миллат, мустақиллик учун курашиб ўлиб кетган. Бундайлар учун ўз ватанини мустақил кўришдан муқаддасроқ нарса бўлмаган. Бу йўлда ҳамма нарсадан воз кечган.

Мана, мустақиллик учун жон куйдириш! Мана, миллатни севиш!

* * *

Халқимизнинг мустақиллигини ўйлаган битта Убайдуллахонмиди? 1865 йилда Солиҳбек додхоҳ нега Мурманскка сургун қилинди? Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Абдулла Қодирий ва минглаб зиёлилар, 1950 йилда Шайхзода, Ҳамид Сулаймон, Шухратлар ҳибсга олинганларида, уларга "Сизлар мустақиллик учун, Ўзбекистонни Совет давлатидан ажратмоқ учун курашган пантуркистлар сизлар," деб айб қўйилмаганмиди?

Кўнгил, сен мунчалар, нега
Кишанлар бирла дўстлашдинг?
На фарёдинг, на додинг бор,
Нечун сен мунча сушлашдинг?

Ҳақорат дилни огритмас,
Тубанлик мангу кетмасми?
Кишанлар парчаланмасми?
Қиличлар энди сиңмасми?

Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан!
Кишан кийма,
Бўйин эгма,
Ки, сен ҳам ҳур тугилгансан!

1922 йилда ёзилган Чўлпоннинг бу шеъри фақат Чўлпоннинг эмас, мустақиллик учун жонини қурбон қилганларнинг, ўзбек халқининг қалб ифодаси эди. Халқимиз мустақилликқа эришганда, бу кунлар учун курашганлар қани?

Мустақиллик байрами олдидан қалбимда бир ҳасрат ва бу кунларга етганимдан бир қувонч билан уларни эслар эканман, авлодларимиз асрий орзу қилган, улар жон бериб етолмаган, аммо Худойи таоло икки қўллаб бизларга насиб этган тайёр бу мустақилликка нима хизмат қилдик? деган савол хаёлимдан ўтади. Уни ғараз ва ҳасад кўзларидан асраш, уни севиб мустаҳкамлаш учун жон куйдириб, қандай ҳисса қўшдик, деган ўй қалбимга беихтиёр тинчлик бермайди.

Ҳа, албатта, мустақилликка етдик, худо ўзи берди, деб тинчийдиган давр эмас. Ҳали тўсиқлар, кутилмаган фитналар кўп!... Ношукрлар-чи! Аммо бундай аҳвол фақат бизнинг жумҳуриятдами? деган саволга жавоб ўйларканман, кўнглим бирдан таскин топгандек бўлади. Босиб ўтган йўлларимни хаёлдан ўтказарканман, дилимда шукроналик ҳисси уйғонади.

Халқимизнинг энг бахтиёр, хотиржам яшаган йиллари қайси даврлар? Қийинчилик йиллари бу қийинчиликлар ўткинчи, яхши кунлар бўлади, деган умид билан қараб, ҳатто уруш йилларида бир буханка нон 250 сўм, ярим кило шиша банкадаги гуруч 160 сўм бўлганда ҳам чидаганмиз. Палов қилиш қаёқда. Тўкроқ одамлар гуруч ўрнида жўхорининг тегирмонда тортилган ёрмасини солиб, ўшанда ҳам тўяр-тўймас ош қила оларди. Чунки халқимиз "Аллоҳнинг берган неъматига шукр қилиш унинг заволидан омон сақлашини" (ҳадис) яхши биларди. Хўш, у вақтлар ҳозиргидан яхшимиди?

Ҳатто, 30-йиллардаги очарчиликка, нон ўрнида кунжара еганимизда ҳам, Совет давлати ёш, оёққа туриб олар, деб бир неча йил сабр қилдик. Умид билан яшадик. Чидадик. Аммо алдандик. Халқнинг оғзи энди ошга тегиб, тинчлик замони бўлди, деганимизда 1937 йили минглаб беғуноҳ одамларни қама-қама бошланди. Бунга қандай умид билан, нима деб чидаш керак эди. Чидамай илож бормиди?

Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукр қил, дегандек ана энди бир фикр қилиб кўрайлик. У кунларни худо кўрсатмасин! Жилувимиз қўлимизда эмас эди, қул эдик.

Бу гапларни кўп эшитганмиз, ҳозир зарурати борми, дейдиганлар ҳам йўқ эмас, тўғри. Аммо мен фақат халқимизнинг нақадар чидамли, нақадар сабр-бардошли эканини эслатмоқчиман, холос! Ахир, халқимиз фақат

очлик, йўқчиликка эмас, қамоқларга ҳам, хўрлик, бўҳтонларга ҳам чидаган эдику.

Очарчилик, адолатсизликлардан халқимиз тортган азоб-уқубатларни ёдга солишдан яна мақсад шуки, мустақиллик қадри қийматини нархи наво, ўткинчи қийинчиликлар билан ўлчаб, ношукрлик қиладиганлар йўқми?

Баъзан, ўзимни ўт билан сув орасида қолгандек ҳис қиламан. Баъзан, бу кунларга етишганимнинг шодлигидан уйқум қочса, аммо мустақилликдек бахтни ҳали ҳам ҳис қилолмаганларни ўйлаб, ажриққа ағанагандек ухлолмай чиқаман.

Совет империясига қарамликдан қутулиб, ўз эркимиз ўзимизга теккани муборак бўлсин, жафокаш халқим!

Совет давлатининг уруш, очарчиликсиз яшаган энг яхши даври қайси йиллари, 1960—1980 йилларими?

1966 йили халқимиз бошига кутилмаган офат келди. Тошкентда zilзила бўлди. Яна вайроналик, яна кўч-кўч бошланди. Тўғри, бу табиий офат. Тошкентни қайта қуришга турли шаҳарлардан, айниқса, Москва, Ленинграддан кўплаб ҳашарчилар кела бошлади. Хўш, оқибат нима бўлди? Оқибати шу бўлдики, Тошкент дўстлик, қардошлик шаҳри деган ном олди. Бўлган ўзгариш шу бўлди. Тошкентликлар ким, ўзбеклар юз йиллардан бери ота-бобоси яшаб, руслар Тошкентга киргач "эски шаҳар" деб аталадиган қисмида қандай яшаган бўлса, шундай қолаберди, бир қисми эса, шаҳар чекка-чеккасидаги тўқайзорлар, Қурбақаобод деб аталган ерлардан ажратилган жойларга қўлидан келган иморат солсин, деб жўнатилди. Уша вақтда бошлаган иморатларини ҳали ҳам қураётганлар бор. Бу энг яхши замонлар. Тошкентнинг янги қурилган кўп қаватли иморатларига эса, ҳашарга келганлар ва Тошкентнинг асосан руслар яшайдиган "янги шаҳар"! деб аталадиган қисмида турадиганлар кўчиб киришди. Қараб-сизки, шундай қилиб, Тошкент қардошлик шаҳри, дўстлик шаҳри бўлди қўйди. Биз мустақиллик олгунимизча, шундай "сахийлик" билан яшаб келдик. Нолидикми? Йўқ. Яшасин дўстлик! дедик.

Тўғри, 70—80-йилларда ҳозиргидан тўқчилик бўлди. Лекин 6 миллион тонналаб пахта етказиб, ўзимиз шу йиллари кўрпамизга астарлик тополмаганимиз наҳот эсдан чиққан? 90 фоиз хотинларимиз камқон, дунёда болалар ўлими энг кўп республика Ўзбекистон, дея дод солганимиз энг тўқ яшадик деган 80-йилларда эмасмиди? Орзу-ҳаваси

у ёқда турсин, кийим-кечакка яраша ҳақ ололмай, қишлоқларда ўзини-ўзи ёққан қизларимизнинг доди қачон эди? Бундан уч-тўрт йил муқаддам пахта далаларининг заҳаридан гўдакларимиз мажруҳ туғилиб, аҳолининг ярмидан кўпи сариқ касали, жигар хасталигига мубтало бўлиб, қанча-қанча ширин жонлар ажалидан беш кун олдин нобуд бўлганларида ҳам "нима чора", деб чидамадикми? Нима бўляпти, бизлар ҳам одаммиз-ку, пахтача қадримиз йўқми, касалликдан, заҳарлардан қирилиб кетаберайликми, дейдиган азамат топилдими? Ўшанда ҳам пахта бахтимиз, пахта миллий гуруримиз дейишдан ор қилмадик. Нега? Нимадан кўрқдик? Энди "нега у ундай эмас", "нега бу бундай бўлмаяпти", деб нолиганимизда ўтмишда қандай бўлганини ҳам эсласак инсофдан бўларди.

Тўғри, бир жиҳатдан халқимиз юз йиллар дардини ичига солавериб, қийинчиликлардан сабри-бардоши адо бўлиб, сабр косаси тўлган эди. Шу кунларга етиб, ўз эркини ўз қўлига олиб, мустақилликка етишганидан, ўз тақдирига ўзи эга бўлганидан хурсанд. Бу кунлар қаёқда эди?! Ташналикдан сабри битган одамнинг оғзига сув текканда, қувончидан шошиб, ҳовлиқиб тўкиб-сочиши, ҳатто тиқилиб қолиш ҳоллари ҳам бўлади. Аммо мустақиллик бу худойимнинг шундай бир муқаддас, ҳамма осонликча етишиб бўлмайдиган бир марҳаматики, бунинг бир томчисини исроф қилиш гуноҳи азим. Худонинг қаҳрини келтиради. Лекин баъзан бу кунларга етганимизнинг ҳаддан ташқари қувончиданми ё асрлар бўйи хўрлик, очликларни кўравериб сабр-тоқатимиз тамом бўлганиданми, бир-икки йиллик ҳозирги қийинчиликларга бесабрлик, баъзан билар-билмас ношукрлик қилаётганимиз ҳам ҳақиқат. Бундай вақтларда доно халқимиз "Олма пиш, оғзимга туш деган билан бўлмайди", деб таълим берган.

"НИМА ҚИЛАСИЗ АВТОМАШИНАНИ ЁЗИБ, ЎГИТ ҲАҚИДА ЁЗИНГ..." Малайзиянинг пойтахти Куала-Лумпурда бўлган кунларимда Истана Негора номли қирол саройидаги тантаналар ҳамда юксак замонавий техника асосида қурилган телефон ва микротелевизорлар ишлаб чиқарадиган "Сапура" фирмасини бориб кўрдик. Деярли хизматчиларнинг ҳаммаси юксак савияли, шу ерли хотин-қизлардан иборат эди. Иш шаронти эса ҳавас қиладиган даражада юксак. Лекин менинг хаёлимни вақти-вақти билан кўпроқ банд қилган нарса қирол саройи ҳамда фирма номларининг Негора, Сапура деб аталиши

бўлди. Булар ҳаммаси ўзимизда бор Нигорахон, Сапура-хон деган номларни эслатарди. Маълум бўлишича, булар қироличаларнинг исмлари экан. Бу номларнинг қалбимга қувонч солган яна бир жиҳати шу эдики, бизларни бир-биримиздан ажратган масофа қанчалик олис бўлишига қарамай, динимизнинг бирлиги, номларимиз, тилимиздаги бундай ўхшашликлар, булар ҳаммаси тарихан яқинлик, ҳамма ерда авлодларимиз, ҳамма ерда ҳамдарду суян-чиқларимиз борлигидан дарақ бериб турарди.

Аёлларга кўрсатилган бунчалик ҳурмат-эътиборни Индонезияда ҳам кўриш мумкин эди.

Булар қувонарли. Аммо кўнгилни ғаш қиладиган жиҳатлар ҳам йўқ эмас эди. Хотинларга кўрсатилган бунчалик иззат-икром, техника ривож, шаҳарларнинг киши ҳавас қиладиган даражада гўзаллиги, сени қанчалик қувонтирмасин, аммо Англия, Голландия босқинчилари қолдирган асрий асорат, айниқса, шаҳар чеккаларида ҳамон кўриниб турарди. Мен кўрган қишлоқлар кўзни қувонтирмайдиган даражада қаровсиз ҳолда эди. Ҳатто ачинарли ҳолда эди.

Менинг руҳимдаги бундай ўзгаришни сезган шоиртабиат ҳамроҳим менга: "Индонезия халқи қуллик ботқоғи остида кўмилиб ётган кон эди. Хазина эди. Ҳамма ёқни босиб кетган 300 йиллик ботқоқдан қисқа муддатда қутилиб бўладими?" деганди. Бу гап биз учун ҳам ибратли эди. Бизлар мустақиллик олганимизга қанча бўлди? Қуллик ботқоғи остида бизлар ҳам озмунча ётдикми? Нималардан айрилмадик?

Бундан якки йил муқаддам шундоқ кўриниб турган Афғонистонга бориш учун Москва орқали бир ҳафта йўл юрардик. Энди-чи? Термиздан ярим соатда борамиз. Чунки, энди мустақилмиз! Мустақил бўлдигу, лекин ўзимизнинг ўзбек учувчи йигитларимиз қани? Ҳарбий вазирликка ҳам эга бўлдик. Лекин миллий генерал, офицерларимиз етарлими? Бундан ўн йил илгари профессор куёвим автомобиль ҳақида ўзбек дорилфунуни талабалари учун ўзбек тилида дарслик ёзса, юқорига чақириб, сиз автомобиль ҳақида эмас, пахта, ўғит ҳақида ёзинг, бу ҳақда Москва, ленинградликлар ёзади, деб ман қилишган эди. Шундай муносабатда қандай қилиб илмда, техникада ривожланиш мумкин эди. Куёвим ошкораликдан кейин тўртта дарслик чиқарди.

Янги автомобиль заводлари қуряпмиз, мутахассисларчи? Юзлаб ташқи давлатлар мустақиллигимизни тан олди, алоқалар ўрнатилди. Хўш, дипломатлар, етук иқтисодчи-сиёсатчилар борми? Ўз касбининг усталари, моҳир милиция, ҳуқуқ ходимлари-чи? Булар қачон етишади? Бу соҳадаги етишмовчиликларнинг ўрнини тўлатмай тараққиёт, қийинчиликлардан қутулиш йўли борми?

Ҳозирги қийинчиликлар ҳақида гап кетганда, кўпроқ нарх-наво ҳақидаги гапларни эшитасан-у, аммо маънавий, миллий қашшоқ бўлиб қолганимизни хаёлдан қочирамиз. Жамият тараққиётининг асосий омилларини ўйлашга сабримиз етмайди, шошамиз. Ҳамма соҳада баракани олган, ҳамма ишимиздаги ярим-ёртиликка олиб келган мана шу шошма-шошарчилик, "ҳа, бўл" чилик, "давай-давай" чилик, планни "бажар-бажар", зўрлаш сиёсати эмасмиди? Қурилишдан тортиб, sanoату қишлоқ хўжалигимиздаги сифатсизликлар, илмдаги ғўрликларгача Совет давлатининг ҳайбаракаллачилик сиёсати натижаси эмасмиди! Совет империясининг ҳукмронлигидан қутулганимизга шукр қиламиз-у, аммо ҳали ҳам айрим бундай нуқсонлар шу кунларда ҳам такрорланаётганлигини биламизми?

Расулуллоҳ алайҳис салом ўзларининг муборак ҳадисларида айтганларидек, "Дунё ям-яшил ва гўзалдир. Кимки ундан ҳақли равишда ҳалоллик билан олса, ундан барака топади. Кимки нафс хоҳиши билан дунёни муккасидан кетиб эгалласа, қиёмат куни дўзахдан бошқа нарсага эришмайди".

Гапнинг индаллоси митинглар, бақирӣқ-чақирӣқ, ҳайбаракаллачиликлар ҳозирги қийинчиликлардан қутулишнинг тўғри танланган йўли эмас. Бугунги энг тўғри йўл мустақилликнинг муқаддас эканини қалб ва ақл билан сезишдир. Бунга зид иш тутиш эса хиёнатдан бошқа нарса эмас.

Яқинда олий ўқув юртларида бўлган учрашувлардан бирида қулоғимга чалинган хунукроқ гап-сўзларга аниқлик киритиш мақсадида залда ўтирганларга савол гашлаб кўрдим:

- Пушкинни биласизларми, кимнинг шоири?
- Рус ёзувчиси.
- Навоийчи?
- Улуғ ўзбек шоири.
- Қаерда туғилган?
- Ҳиротда!

Ундай бўлса афгон шоири бўлмайдами?

— Йўқ. Ҳиротда туғилган бўлса ҳам миллати ўзбек-ку.

— Бобур-чи, у ким?

Биров буюк шоир, биров буюк саркарда, деб жавоб берди.

— У билан фахрланасизларми?

— Албатта.

— Қаерлик?

— Андижонлик.

— Демак, у ўзбек шоири эмас, андижонликлар шоири.

Залда баробарига йўқ, қаерлик бўлишидан қатъи назар, у ўзбек шоири, ҳаммамизнинг фахримиз, деган овозлар эшитилди ва менинг бу саволларимдан мақсадимни англаган зал тўла талабалар қувонч билан чапак чалиб юбордилар.

Миллат орасига ола солиш, жоҳиллик уруғини сочиш — булар ҳаммаси буюк ўзбек халқини парчалаб ташлаш ниятида ғанимларнинг гаразгўйлигидан бошқа нарса эмас. Бўлиниш, ноаҳиллик бу фақат айрим шахслар, бир гуруҳ одамларнинг шахсий шухрати учун қилинган тубанлик.

Элдан қут-баракани кўтариб, давлатни путурдан кетказадиган даҳшатли офатлардан бири ҳам — ноаҳиллик!

Муҳтарам Президентимиз Ислоҳ Каримов суҳбатларидан бирида:

— Ўзбек халқи тупроқ эмас, олтиннинг устида ўтирибди, бизда ҳамма бойлик етарли, аҳиллик бўлса, биздан бахтли халқ йўқ, — деган эди.

Ўз юртингга ўзинг хўжа бўлганинг, ўзингга бек, ўзингга шоҳ бўлганинг муборак, азиз халқим!

Ҳақиқий инсонлар бахтиёр онларида энг яқин дўстлари, энг яқин кишиларини эслайди. Қувончларини баҳам кўргиси келади. Мана, кеча республикамизда бўлиб ўтган муқаддас байрам — Мустақиллик тантаналари, қувончли онлари мен ўзимнинг ҳамкасб дўстларимни кўнглимдан ўтказдим. Мен мустақиллик берган бахтдан қанчалик қувонмай, аммо жон қўшнимиз Тожикистонда бўлаётган фожеалар, Гуржистондаги ўзро қирғинлар мустақиллигимиз ҳақида жиддий фикрлашга ундарди. Доно халқимизнинг "бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукр қил", деган ҳикматини эслаб, истиқлолимизнинг бир йиллиги ҳар бир хонадонда, қишлоқ ва шаҳарларда шоду хуррамлик, карнай-сурнайлар билан нишонланганини кўриб, ҳам

фикр қилардим, ҳам Тангрига минг-минг шукроналар айтардим.

Юртимизнинг бундай тинчлиги ва бу улуг айёмга ўзининг ақли ва фидойилиги билан унутилмас ҳисса қўшган муҳтарам Президентимиз Ислом Каримов ҳаққига миннатдорчилик билан халқимиз дуо қиларкан, иншоолло, ижобат бўлур.

1992 й.

МИЛЛИЙ ИФТИХОР

Отам раҳматли, нимадир сабаб бўлиб, насиҳат қилган чоғларида, "гап шу ўғлим, энди тушундингми?"— деб сўраб қўярдилар. Мен, албатта, "тушунарли", деган жавобни қилардим. Аммо, бундай жавобни эшитган отам, менга истехзоли қараш қилиб:

— Тушунарли дейиш бошқа, унинг маъносини чақиб, ҳис қилиб, унга амал қилиш бошқа. Чамамда, гапларимдан ҳеч нарса тушунмапсан. Фақат эшитибсан. Сезиб турибман. Гапим қулоғингга кирибди-ю, ақлингга ҳам, юрагингга ҳам етмабди. Агарда чиндан ҳам гапларимни юрагингдан ҳис қилиб, маъносининг тагига етганинда эди, кўзларингда гайрат учқуни чақнаши кўринарди. Бундай қилиш керак экан, деган ишонарли садо чиқарди, хаёлинг бошқа ёқда,— дердилар.

Ҳа, дарҳақиқат, отам айтганидек эшитиб кетабериш бошқа-ю, аммо юракдан ҳис қилиб, куйиб, ёниб унга амал қилиш бошқа.

Ўзбекистон деярли 130 йиллик қарамликдан кейин Истиқлолга эришди! Ўзбекистонимиз фақат мустақил давлатгина эмас, эни у комил ишонч билан "Ўзбекистон — келажаги буюк давлат!"— деб ҳам аталди.

Ўзбекистон — буюк давлат! Бу узоқ қулликда қотиб қолган қалбимизда жиндаккина сергаклик, интилиш, куч-гайрат уйғотдими?

Бу сўзларнинг негизини, унинг мазмунида нималар борлигини, отам айтганидек, бир нафас сукут қилиб, сабр билан ўйлаб кўрдикми? У нимадан иборат, мағзи-мағзини чақдикми?

Мустақил давлат!... Буюк давлат!...

Буюк давлат — Амиқо, Япон, Фарангистон!... Мана булар ҳақиқатан ҳам буюк давлатлар. Аммо бу буюклик-

нинг сирини нимада? Ер ости бойликларидами? Менимча, буюклик фақатгина шундан иборат бўлса, дунёда, ҳозир Ўзбекистонимиздек ер ости бойликларга эга давлат йўқ, деса бўлади. Буни кечагина Амриқо матбуоти ҳам тан олиб гапирди. Бизникичалиқ кўп пахта қайси буюк давлатман деган мамлакатда бор. Бизлардаги олтин, қоракўл, пилла!... Бизларга худо берган нозу-неъматлар кимда бор! Аммо буюк давлат бўлиш учун шулар етарлими?

Мабодо буюклик ҳар бир халқнинг бой ўтмиши ёки илм ва маданиятда жаҳоншумул ўлмас обидалар яратган улуг сиймолари билан қиёсланса, юлдузлар сирини очган Мирзо Улуғбек, шеърят дунёсининг султони Алишер Навоий, ўлимдан ташқари не офат бўлса минг йиллар муқаддам даво тополган Ибн Синолар, Амир Темурдек буюк соҳибқиронлар, мен, буюк давлат соҳибиман деб фахрланишимиз учун етарли бўлмасмикан!

Ўзбекистон келажаги буюк давлат дейилган гап, бу шунчаки ўйлаб топилган ёки фақатгина яхши ният билан айтилган орзу эмас! Аммо бу, бизлар учун янгилик ҳам эмас! Бу қадимда мавжуд бўлган, аммо асрлар бўйи йўқ қилинган, барбод этилган буюклик обидасини қайта тиклашдир. Бунинг учун бизда ҳамма нарса: бойлик ҳам, илм ҳам, салоҳият ҳам бор! Аммо Ўзбекистонимизнинг келажакда буюк давлат бўлиши учун шуларнинг ўзи етарли бўлармикан? Не-не ер ости бойликлари, истеъдодли фарзандлари бўла туриб касаси оқармаган халқлар тарихда бўлган эмасми? Албатта, буюк давлат бўлишнинг биринчи шарт — Мустақиллик... Лекин бу ҳам етарлими?...

Африкадаги — мустақиллик олган бир неча мамлакатлар ҳамон қолақлик, муҳтожликда кун кечирмоқда. Мустақилликка эришган Тожикистон, Гуржистонда ўзаро қон тўкиляпти Бу ниманинг оқибатли!

Буюк давлат бўлмоқнинг сирини нимада? Нукус шаҳрининг 60 йиллигини нишонлаш тантаналари пайтида муҳтарам Президентимиз Ислон Абдуғаниевич қорақалпоқларга тўқимачилик комплекси қуриб берган туркиялик қурувчилар ва турк халқи шаънига илиқ гаплар айтди. Ўз халқи шаънига айтилган икки оғиз мақтов эшитган турклар, қувончларидан йиғлагудек кўзда ёш билан, Президентимиз ёнига келиб миннатдорчилик билдирдилар.

Сафардан қайтар чоғимизда Ислон Абдуғаниевич:— Шукрулло ака, турклардаги миллий ҳиснинг кучлилигини

қаранг! Ұз халқи шаънига айтилган гаплар учун худди хазина топгандек қувонишди. Мана ўз халқининг обрў-эътибори билан ифтихор қилиш, қувониш! Турклардаги каби олийжаноб миллий ҳис ҳаммамизда ётарлими? Оддий одамлардан гина йўқ, ҳатто ҳокимлар-у вазирларимизнинг ўзларида ҳам ютуқларимиздан қувониб, нуқсонларимиздан куйиниш ҳисси ётарлими?— деган гапларни афсус билан, куюниб гапирди.

Миллий ҳис! Дарҳақиқат, бу нимадан иборат? Бу мени ҳам жиддий ўйлатиб қўйди. Бу ҳақда бир-икки мақола ёзиш ёки телевизор, радиода чиқиш билан исталган натижага эришиб бўлармиди.

Миллий ҳис?...

Халқимиз узоқ йиллар давомида бундан маҳрум бўлиб келди. Қуллик, қарамлик бўлган замонда миллий ҳис сўнади. Мана энди, худога шукурларким, асрий мутелликдан қутилдик. Мустақил давлат бўлдик! Истиқлолга эришдик! Демак, тақдиримиз ўз қўлимизда. Шундай экан, табиийки, бундан буёнги қисматимиз қандай бўлади, бу нимага боғлиқ? Ким ҳал қилади?— деган савол ҳам туғилади. Бундан буёнги тақдиримиз ҳам, унинг жаҳонаро бир мустақил давлат сифатида топадиган обрў-эътибори ҳам биздаги миллий ҳисга, уни тўғри тушуноғимизга боғлиқ, холос!

Миллий ҳис, бу нима демак?

Миллий ҳис, бу миллат манфаати билан яшаш! Бу эса жамиятнинг ҳамма табақасига, у ишчи, олим бўладими, пахтакор, вазир бўладими, касби-кори кимлигидан қатъий назар, ҳаммага алоқадор. Яъни ким нимаики иш қилмасин, нимагаки қўл урмасин, Ватан тараққиёти, миллатимнинг обрў-эътиборига қандай ҳисса қўшдим, нима фойдам тегди?— деган туйғу билан яшамоғидан иборатдир.

Ватаннинг шон-шуҳратини ўйлаш, унинг обрўси учун жон куйдириб хизмат қилиш кишилардан катта нарса талаб қилмайди. Бунинг учун фидойилик ва ҳалоллик билан меҳнат қилишнинг ўзи кифоя. Масалан, одамлар орасида кийим-кечаклар ҳақида сўз боргудек бўлса, аминманки, албатта, Финляндия кийимлари ҳавас билан тилга олинади. Магнитофон ёки видео ҳақида гап кетгудек бўлса, ҳамма авваламбор Японияни тилга олади. Сиртдан қараганда булар майда нарсадек кўринади. Аммо шу майда нарса ҳам ўша халқнинг номини бутун дунёда

ҳавас билан тилга олиншига, обрўсига ҳисса бўлди. Биз шундай давлат бўлайликки, ҳар бир ишимизга дунё ҳавас қилсин.

Ҳиндистондек буюк давлатнинг асрлар бўйи фахри бўлиб келган "Тоғмаҳал"ни ким бунёд этган? Буюк бобомиз Мирзо Муҳаммад Бобур авлоди. Албатта, буни биз, ўзбеклар, яратганмиз деб, ифтихор қиламиз. Мейморларга таҳсинлар ўқилади. Бу каби буюк санъат обидалари ўзидан-ўзи бунёд бўлганми? Бу мейморларнинг жонкуярлиги, ўз миллатининг дунёдаги обрў-эътиборини ўйлаб, унга муносиб иш қилишдан пайдо бўлмаган, дейсизми!

Сочингни олдирмоқчи бўлсанг, фалон давлатга бор, деган гапларни ҳам баъзида эшитамиз. Бу ҳам ўша халқнинг маданиятининг белгиси. Гоҳ анови давлатга бормоқчи бўлсанг эҳтиёт бўл, товламачи ҳам, талончи ҳам ўша ерда. Демак, нопоклик, ёлғон, порахўрлик халққа қанчалик ҳақорат келтирса, одамлардаги меҳрибонлик, ростгўйлик ҳар бир халқнинг обрўси демакдир.

Бизлар, худога шукур, Мустақил давлат бўлдик. Энди бундан буёнги тақдиримиз — ютуғимиз, Нуқсонларимиз ҳам ўз ихтиёримизда. Келажакда буюк давлат бўлишимиз энди бу миллий ҳиссимизга, яъни оддий ҳунарманд бўламизми, шифокор, меймор бўламизми, қайси касб эгаси бўлмайлик, қайси ишга қўл урмайлик миллат манфаатини ўйлаб, уни муқаддас билишимизга боғлиқ. Бусиз тараққиёт, бусиз қудрат йўқ!

Миллий ҳис — бу Ватан, халқ олдидаги масъулият!

Ўзбекистоннинг келажакда буюк давлат бўлиши, бу маррага қанчалик тез етмоғининг бирдан-бир омили асрлар бўйи бизларда сўнган миллий ҳиснинг уйғонмоғига боғлиқдир.

Шон-шуҳрат ташвишини бошимдан кўтар,
Қалбимга халқимизнинг ташвишини сол!

Халқнинг эмас, ўзининг шон-шуҳратини, ўз нафсини ўйлаган шахсларда миллий ҳис нима қилсин! Ўз ҳаловатини ўйлаган дақиқадаёқ миллий ҳис барбод бўлади. Ҳақиқий ватанпарвар учун, халқпарвар инсон учун халқнинг манфаатидан улуғроқ бахт йўқ-ку!

Биз истиқлолга эришдик. Лекин ҳар биримиз дилимизда туганмас қувонч билан шу муқаддас эркинликни

мустаҳкамлаш учун мен қандай қисса қўшдим? деган саволни ўз-ўзимизга бериб кўрдикми? Миллий туйғу мана шундай муқаддас ният билан яшамоқдир.

Ўзбекистон — келажаги буюк давлат! Мен шу буюк давлатнинг эгасиман! Мана шундай буюк бахтни нашу номасини ҳар биримиз қалбимиздан ўтказиб кўрдикми? Менга шундай буюк давлат фуқароси бўлиш бахти насиб этган экан, бу йўлда фақат ақлу иродам эмас, бутун умримни шунга тикмоққа розиман!— деган ният кўнглимиздан ўтсагина, мана бу ҳақиқий миллий ҳиссинг белгиси ҳисобланади.

Толёй йўқки жонимга балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим, хатолиғ бўлди.
Ўз ерни ташлаб Ҳинд сари юзландим,
Ёраб нетай, не юз қаролиғ бўлди.

Бу мисралар буюк ўзбек шоири, Ҳиндистондек мамлакатнинг подшоси бўлган Мирзо Муҳаммад Бобурнинг афсус билан қалбидан отилган нидосидир.

Ҳиндистондек буюк бир давлатнинг подшоси бўлатуриб, Бобурнинг бунчалик афсус-надомат чекишига сабаб нима? Подшоликдан ортиқ унга яна қандай шон-шухрат, яна қандай хазина-ю бойликлар керак эди! Йўқ, унинг учун миллат манфаати, миллатга хизмат қилишдан муқаддасроқ бахт-саодат йўқ эди. Ёки шеърият мулкининг султони саналган, вазири аъзамдек юксак мартабага эришган Алишер Навоий:

Ёр васлига қувондим, қувди кўйидан мени,
Э, Навоий, ҳеч киши давлатга мағрур ўлмасин —

деган афсусни қиларкан, бу улуғ сиймога нима етишмас эди?

Бу икки зотнинг бирлари подшоҳи олам, бирлари вазири аъзам. Буларда ўз халқининг дарду ташвиши, бахту ҳаловатидан ўзга на шону шухрат, на молу давлат ташвиши бўлган. Миллат бахти олдида на ҳайбатли саройларнинг кўрки-ю, на айши ишрат, на маишат буларнинг кўнглига ором бахш этган.

Мана, ватанга, халққа муҳаббат! Мана, халқ бахт-саодатига фидойилик! Мана, унинг келажаги дарди билан яшаш!

Бу улуғ зотлар амал-мартабани шахсий манфаат, ном чиқариш, шуҳрат қозониш деб эмас, ўз халқининг бахти учун кураш воситаси, муқаддас ва ташвишли вазифа, азобларга бардош, ўзини қурбон қилиш, ҳаловатдан кечиб деб билганлар.

Мана, миллий ҳис!

1865 йилда руслар Тошкентни босиб олади. Русиянинг босқинчилигини ниқоблаш мақсадида генерал Черняев Тошкент катталарини чақириб, русларнинг бу мамлакатга келишлари босқинчилик эмас, аксинча, яхши ниятда қилинган, хайрли иш, деган ҳужжатни улардан тасдиқла-тиб олмоқчи бўлади. Аммо генерал Черняевнинг бу макрини билган Мулла Солиҳбек охунд унга қарши чиқиб дейди: "Руслар Туркистон шаҳарларини жанг-жадал билан босиб олдилар, жумладан Тошкентни ҳам. Кўп ҳолларда улар кечаси, ҳеч қандай мурасасиз тўсатдан ҳужум қилдилар, ҳамма ерда қаттиқ жанг бўлди, айниқса Тош-кентда зулҳижжа ойининг ўртасидан то сафар ойининг 12 си гача қонли тўқнашувлар тўхтамади. Шаҳарни сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдирдилар. Тошкентликлар ташқи ёрдамсиз, Алиқул ҳалок бўлгач, сардорсиз урушдилар. Бир неча кун Тошкент кўчаларида жанг борди..." Бу сўз-лардан сўнг, Мулла Солиҳ додҳо ва унинг тарафдорлари 1865 йили Томскка сургун қилинадилар.

Миллий ҳис — миллат, халқ манфаати йўлида жонни ҳам аямаслик, ўзини қурбон қилмоқдир.

Чор Русияси босқинчилигидан сўнг, қизил империя — Совет зулми бошланди. Қама-қама, сургун давом этди. Халқимизнинг асл фарзандлари сукут сақламади. Чўлпон каби буюк шоирларнинг

Кишан кийма, бўйин эгма,
Ки, сен ҳам ҳур туғилгансан —

деган аламли ҳайқириқлари янгради.

Миллий ҳис — бу фидойилик!

Бундай буюк авлодларимизнинг ўз халқига бўлган фидойиликлари ва халқ дардини ўз дардларидек ўйлаб яшаганлари Ўзбекистонимизнинг буюк давлат бўлмоғига ҳисса қўшишимизда бизга ҳам сабоқ ва далда бўлмоғи керак.

Кечагина бўлиб ўтган Ўзбекистон Олий Кенгашининг XII сессиясида муҳтарам Прсидентимиз Ислон Каримов:

"Афсуски, кейинги пайтларда менинг шахсимни улуғлаш касали пайдо бўлаяпти... Кўчаларда ҳам битта-яримта суратларим пайдо бўлаяпти. Бунга чек қўйиш керак..." деган олижаноб гапларни айтдилар.

Мана, бу миллий ҳис!

Миллий ҳис ўз нафси, шахсий шуҳратдан кечмоқ. Бу камтарона мулоҳаза халқимиз бахти билан яшаётган, жумҳуриятимиз келажаги дардида жон куйдираётган ҳар биримиз учун ибрат бўлмайди!

Лекин, афсус!...

Афсус билан айтишим керакки, ҳали шон-шуҳрат, молу-давлат орттириш дарди билан юрган нафс оворалари, миллат қувончи, миллий туйғудан бебаҳра ҳокимлар, вазирлар озми? Ахир, бу касал қаердан бизларга илашган?

Тошкент кўчаларидан бирининг ҳар юз қадамига учта рус ёзувчисининг осмон бўйи ҳайкаллари ўрнатилган. Хўш, ўзбекларда ҳайкаллари ўрнатилишига лойиқ буюк ижодкорлар, олимлар, саркардалар топилмасми? Лекин бирор ҳокимдан нега бундай бўлаябди, деб садо чиққанми? Йўқ! Бундай дейдиганлар битта-яримта топилгудек бўлса, миллатчиликда қораланиб, тили бураб ташланарди. Давр шундай эди. Энди замон бошқа! Замон ўзгарди. Москвадаги Горький кўчасининг номи Тверский қилиб ўзгартирилди. Аммо бизлардечи? Ҳайкаллар ҳамон турганча турибди. Ахир Ленин майдонининг номи ўзгартирилиб "Мустақиллик" деб аталиши, унинг ҳайкалини олиб ташланиши ҳам айрим ҳокимларга ибрат бўлмайди! Гап фақат ҳайкаллар ҳақида эмас, бундай бепарволиклар ниманинг аломати! Шу ердаги ҳокимларнинг бу ҳайкалларга кўзлари тушмайди! Қани, миллий ҳис! Қани, миллий ифтихор!

Худоба минг қатра шукрларким 130 йилга яқин қашшоқ, гадо, саводсиз деб ҳақоратланиб келган халқимиз мустақил давлат бўлди. Буюк Навоий тили давлат тили деб аталди. Бундай имкониятга эга бўлганимизга ҳам мана уч йилдан ошди. Аммо натижа-чи?

Худди шу кунларда, айрим ҳокимлик, вазирликларнинг қабулхоналарига телефон қилиб раҳбарни сўрагудек бўлсам, русча "Нет его" деган жавобни эшитаман. Қачон бўладилар, деган ўзбекча саволимга яна русча жавоб оламан. Наҳотки бир неча йил давомида бир оғиз "Бор", "Йўқ" деган ўзбекча сўзни ўрганиш шунчалик қийин бўлса!

Мабодо мен хорижий мамлакатларнинг бирортасига бир-икки ҳафталик сафарга чиқгудек бўлсам ҳам жуда бўлмаса, камида ўн-ўн бешта ўша халқнинг сўзини ўрганиб олишга ҳаракат қиламан. Аммо 30—40 йил Ўзбекистонда унинг сувини ичиб, нонини еб яшаган одамлар учун ўн оғиз сўзни ўрганиш ниҳотки шунчалик мушкул бўлса! Шу ташкилотлардаги раҳбарлар ўзбекларку! Қани ўз тилига муҳаббат! Демак, ҳужжатлар ҳам рус тилида! Қани миллий ҳис!

Миллий ҳис бу ўзининг кимлигини танимоқ! Ўзининг кимлигини танимаган кимсаларда миллий ифтихор сўнади. Ўзини танимоқ эса бу — кимнинг авлоди эканини, ўз маданияти, ўз тарихини билмоқ, унинг қадрига етмоқдир.

Лекин афсуслар бўлсинки, буюк халқимиз узоқ йиллар қуллик даврида, айниқса, пахта ҳокимлиги даврида миллий ҳис, ўзининг кимлигини танишдан маҳрум этилди. Баъзан вилоятлардан келган таниш-билишлар билан учрашиб қоласан. Учрашув чоғида мени ҳайратга солиб, ранжитган нарса шу бўладики, улар турли касб эгалари бўлишларига қарамасдан, ҳол-аҳвол сўрашган вақтингда биринчи эшитган гапинг, "пахталар ёмон эмас", деган жавоб бўлади. Бу гапларни эшитиб нима дейишимни билмай, ёқа ушлайман. Ҳатто шу кунларда ҳам об-ҳаво ҳақида гап кетса, туппа тузук одамлардан яна пахтага яхши бўлди, ёки ёмон бўлди, деган гапни эшитасан. Бундай гапларни фақат қишлоқдагилардан эмас, шаҳардагилардан ҳам эшитасан. Наҳотки калламизда пахтадан ўзга нарса бўлмаса! Бу ниманинг аломати!

Бундан ортиқ маънавий қашшоқлик бўладими! Миллий ҳиснинг кушандаси — маънавий қашшоқлик.

Бундай маънавий инқироз, бу маънавий қашшоқликка солган ўтмишимизга лаънатлар бўлсин. Ахир, дунёда бола-чақа, соғлик-саломатлик деган гаплар ҳам бор-ку! Дунёда не-не ўзгаришлар бўлади. Истиқлолга эришдик, Ўзбекистон келажаги буюк давлат каби орзулар наҳот қалбимизни жиз эттирмаса!

Маънавий қашшоқ, мутеъ бўлиб келган халқда дунё ҳақида фикр юритмоқ, халқнинг тақдирини ўйламоқ, миллий ҳис нима қилсин! Умр бўйи қора рангдай бошқа рангни кўрмаган одамга оқ рангни кўрсатиб, бу қанақа ранг деб сўрашганда, оқ рангни кўрмагани учун нима дейишини билмай, қора рангнинг аксинчаси бўлса керак деб жавоб қайтарган экан.

Асрлар бўйи қуллик зиндонда ўзгаларга қарам бўлиб келган одамдан мустақиллигимизни дарҳол ҳис қилолмаслигидан гина қилиш ҳам жоиз бўлмас. Бундай одамларга мустақиллик нималигини англатмоқ учун бирдан-бир тўғри йўл, мустақиллик бу — етмиш йиллик партия ҳукмронлигининг акси, деб жавоб қайтарсак тушунарли бўлар.

74 йил Совет сиёсати халқлардаги муқаддас миллий ҳисни ҳали миллатчилик, ҳали душманлик баҳоналари билан сўндирмоқ бўлди. Ваҳоланки, ҳар бир халқнинг ўз миллати, ўз Ватанига муҳаббат ҳисси билан яшаши, унинг иқтисоди, маданияти учун қайғуриши, аслида, бу дунё маданиятига, бошқа халқлар ривожига ўз ҳиссасини қўшиш-ку!

Бизлар, худога шукрларким, мустақил давлат бўлдик. Тақдиримиз ўз қўлимизда. Энди Ўзбекистон келажаги буюк давлатгина бўлиб қолмай, қадимгидек дунё маданиятига, дунё илмининг ривожига ҳисса қўша оладиган давлат бўлишига шубҳа йўқ.

1993 й.

ҲАҚИҚАТНИ ОЧИҚ АЙТИШГА ЎРГАНАЙЛИК

*Тангри наздида энг яхши
гап — рост гапдир.*

ҲАДИС

1962 йилда ёзилган "Онамнинг дуоси" деб номланган шеърим республикамиз нашрларида ҳар хил "ҳадиксираш"лар оқибатида чоп этилмади, лекин ўша пайтлардаёқ Москвада рус тилида босилиб чиққан эди. Унда шундай сатрлар бор:

Ҳақиқий эркилик бу — қалб эркинлиги,
Қалбларни беқафас нафас олиши.
Олам кенг-ку, лекин баъзан кичик қалб,
Мумкин экан эркилик топмай қолиши...

Ҳа, ҳақиқий эркинлик бу қалб эркинлиги, сўз эркинлигидир. Инсон дил эркинлигига, юрагидаги гапларни айта

олиш ҳуқуқига эга бўлмас экан, буни ҳақиқий эркинлик деб бўладими? Ахир, оқ билан қора, ҳақ билан ноҳақлик нималигига ақлинг етиб турса-ю, аммо ниманингдир андишаси ёки қандайдир хатарнинг ваҳимасида айтадиган фикрингни айтолмасанг, бундан ҳам ортиқ азоб борми? Шундай вақтлар ҳам бўлганки, баъзан бирор улфатчилик, ҳатто яқин дўстлар гуруҳида ҳаётимизда учрайдиган бирор нуқсон, бирор адолатсизлик тўғрисида айтиб қўйиб, эртасига шуни гапирмасам нима қиларди, нега гапирдим-а! дея қийналганларимиз, бўлганча бўлаверсин эди, деб афсус чекканларимиз эсимиздан чиққани йўқ-ку! Ҳақиқат учун тортган қийноқларимиз хотирамизда-ку! Ахир, инсон дилида бир нарсани ўйласаю, тилида бошқа гапни айтиб турса, буни эркинлик, ошкоралик деб бўладими?

Ошкоралик инсон онгида, унинг дунёқарашида буюк ўзгаришлар қилиш билан бевосита боғлиқдир. Эндиликда инсонга — дил эркинлиги, сўз эркинлиги, ошкоралик ҳуқуқини бермасдан туриб, фақат жамиятимизнинг ўзида у ёки бу ўзгаришлар қилиш эвазига катта ютуқларга эришиш қийин эканлиги беш қўлдай аён.

Биз пахтани белгиланганидан икки ҳисса опшириб экдик. Халқимизни тиним билмай ишлатдик. Ер ва сувларимизни ишдан чиқардик. Халқимизниг ижтимоий ҳаёт ва маданий турмуш даражасини оғирлаштириб юбордик. Шунга қарамай биз халқимиз фаровон, гўзал яшайпти, деб мақтандик. Далаларимизга тонналаб заҳарли кимёвий дорилар ишлатиб, меҳнаткашларнинг соғлиғига зарар етказа туриб ҳам, экология ва табиатимизга озор бериб ҳам халқимиз соппа-соғ, атроф муҳитимиз тоза деб лоф урдик. Шу тариқа ёлгонларга кўникиб қолдик. Ҳозир очилаётган бу нуқсонлар, фош бўлаётган катта-катта жиноятлар ҳамма-ҳаммаси ахир мана шу ошкораликнинг етишмаганлигидан, одамларнинг ёлгонларга кўникиб қолганлигидан бўлмадими? Кишиларни ҳам, жамиятни ҳам бузадиган нарса бу — ёлгонга ўрганиш! Шунинг учун ҳам кишилар онгини қайта қуриш пайти етилган эди. Ошкоралик зарур бўлиб қолганди.

Инсон онгини қайта қуриш энг мураккаб жараён. Бунда адабиёт, санъат ва, умуман, бошқа маънавий соҳалар асосий роль ўйнайди.

Ҳўш, қайта қуриш айнан адабиётимизнинг ўзида қандай кечмоқда? Очигини айтиш керак, бу жараён адабиётимизнинг, қолаверса, ёзувчи ва "ёзгувчи"ларнинг асл

қиёфаларини яққол намоён қилмоқда. Шундай пайтлар бўлдики, ҳаёт ҳақиқати асарларимизда етарли, ўқувчилар ишонадиган даражада ўз ифодасини топа олмаса, айбни даврга қўйдик. Жамиятдаги нуқсонун иллатларни очиқ айтиш имкони йўқ эди, очиқ айтсам, нашр қилиб бўлмасди деган баҳоналар бўлди. Энди-чи? Энди гина адибнинг ўзида қолди.

Ошкораликнинг беқиёс фазилатларидан бири ҳам шуку, ҳақиқий истеъдодлар ўзини энди кўрсатадиган давр келди. Халтурачиларга ўз ожизликларини яширадиган баҳоналар топиш имкони қолмади.

Маълумки, ҳозирги қайта қуриш, ошкоралик, демократия даврида танқидга жиддий эътибор берилляпти. Чунки йўл қўйилган ҳар қандай камчиликлар кескин танқид қилинмасдан, халқимиз кўз ўнгида ошкор этилмасдан демократияга, янгиланишларга йўл очиб бўлмайди. Шунинг учун ошкора танқид ишимизни назорат қилиш, тажрибаларни умумлаштириш, ҳаётни тўғри изга солиш, хатолардан огоҳ қилиш принципларига айланди.

Айни пайтда, танқид ва ошкораликда самимийлик, холислик ҳам бўлиши лозим. Акс ҳолда, ҳар қандай танқид ва ошкоралик шахсий манфаатлар учун хизмат қилиш воситасига айланиб қолади. Афсуски, шундай ҳоллар ҳам учраб турибди. КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари М. С. Горбачев оммавий ахборот воситалари, идеология муассасалари ва ижодий союзларнинг раҳбарлари билан учрашувда "Ҳозир баъзан мақола-ларда, журналларда танқидни группаларнинг кайфияти белгилаб бермоқда... Тўғри, ҳозир ҳамма: мамлакат тўғрисида, халқ ҳақида, унинг бадий ва маданий тарбияси ҳақида жон куйдирыпмиз, демоқда. Лекин бунини баҳона қилиб, баъзан ҳар қандай хусусий манфаатларни, шахсий нафсониятларни ўтказишга уринмоқдалар. Бундан қочиш керак", деб таъкидлаб ўтганди.

Ҳозирги демократия қайта қуриш моҳиятини тўла англаб етишга халақит бераётган камчиликлардан бири шу бўлса, иккинчиси — адабиётимизда ошкораликка, танқидга қарши турувчиларнинг, бу принципларни рад қилишга интилувчиларнинг ҳали ҳам борлигидир.

Бундай ижодкорлар ўтмиш нуқсонларини кавлаштирамаслик, уни ошкор қилмаслик фикрини илгари сурадилар. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасининг ўтган йил 18 декабрь сонидида Ҳ. Абдусаматовнинг "Ҳақиқатга са-

доқат" мақоласи босилди. Гарчи, бу мақола қайта қуриш, ошкораликка бағишлангандек бўлиб кўринса ҳам, аслида унинг аксидир. Унда айрим танқидчиларнинг ошкораликка нотўғри ёндашишлари танқид қилинадую, аммо улар кимлар, хатолари нимадан иборат бирор далил, исбот билан айтилмайди.

Шунингдек, мақолада шахсга сиғиниш даврида нуқсонлардан холи бўлган катта-кичик ёзувчи йўқ эди, ҳамкасбларга таъна-дашном бериш, ҳадеб тош отавериш керакми, дейилади.

Таажжуб, ҳамма ерда ошкоралик, демократияни тарғиб қилинаётган бир пайтда, нега энди нуқсонларни айтишга интилишларни бўғиш керак! Нега ҳақиқатни айтмоқчи бўлганларнинг оғзини ёпиш керак! Авваламбор, ҳаммада ҳам нуқсон бўлган деган фикрнинг ўзи хато. Шахсга сиғиниш даврида ҳам ҳақиқий инсонлар адолатсизликларга қарши норозилик билдирган, курашган. Ҳатто жазолардан ҳам чўчимаган. Буни тарихий фактлар кўрсатиб турибди.

Бундан ташқари, бордию кўпчилик одамлар нуқсонлардан холи бўлмаган бўлсалар, хўш, у нуқсонлар нималардан иборат эди? Ўша хатоларнинг сабоғи бугунги замондошларимизга иборат бўлиши учун, такрорланмаслиги учун ҳам очиб ташланса, ахир, бунинг нимаси ёмон? Нимаси Абдусаматовга маъқул эмас? Бунинг устига ўтмишдаги хатолар далиллар билан фош этилса, нега буни таънаю маломат тошларини отиш деб таърифлаш керак? Ахир, шунинг ўзи ошкораликка, ҳақиқатга зид эмасми?

Умуман, танқидни тош отиш, қора суртиш, лоё чаплаш, деб тушунмаслик керак. Афсуски, Ҳ. Абдусаматов ўзи учун одатга айланиб қолган бундай ибораларни адабий мақолаларида бемалол ишлатаверади.

Хўш, тарихимизга танқидий ёндашмасдан, ошкораликка эришмасдан туриб қайта қуришни, инсон онгида тубдан революцион ўзгаришни юзага келтириб бўладими? Албатта, йўқ. Шунинг учун ҳам М. С. Горбачев ўша учрашувда "Тарихни унутиб юборишни ёки унинг қандайдир бир қисмидан фойдаланишни таклиф этатган кишиларнинг фикрига қўшилиб бўлмайди... Биз ўз Ватанимиз тарихини, айниқса Октябрдан кейинги тарихини чуқур билиб олишимиз керак. Ана шу тарихни билиш, у ёки бу ҳодисаларнинг сабабларини, тарихимизнинг улкан ютуқларига асос бўлган сабабларни билиш, давлатимиздаги катта хатолар, фожиали воқеаларнинг сабабларини билиш —

буларнинг ҳаммаси биз жамиятни янгилашни, социализм потенциалини, унинг қадриятларини тўлароқ очиб беришни талаб қилаётган ҳозирги кун учун сабоқ чиқариб олишимизга имкон беради", деган эди.

Ошкоралик бизларга нима берапти? Камчилик ва нуқсонларимизни ошкор қилиб нима йўқотаяпмиз! Хатоларни келтириб чиқарган сабабларни билсак, уларнинг такрорланмаслигига йўл очсак, бунинг нима зиёни бор? Ахир ҳозир ҳам нуқсонларни кўра билла туриб, айтсам-микан-айтмасаммикан деб иккиланувчилар ёки камчиликлардан кўз юмувчилар орамизда йўқ дейсизми? Хатоларнинг илдизи очилса, улар нима зарар кўради? Нуқсонларда айрим одамларнинг ўз иштироклари бўлмаса, ошкораликдан улар нега чўчидилар?

Халқимиз "юзга айтганнинг заҳри йўқ" дейди. Чунки ошкоралик бор жойда гийбат бўлмайди, ифвонинг дами қирқилади. Бегуноҳ одамлар устидан тухматдан иборат маълумотлар тўплашларга, гаразгүйликка барҳам берилади. Кўнгилдаги дардлар айтилади, хатолар газак олмасдан олди олинади. Ошкоралик бизга айнан шунинг учун ҳам керак бўлмоқда.

Яқинда "Огонек" журналида шоир Евгений Евтушенко-нинг Николай Грибачев билан мунозараси эълон қилинди. Унда Евтушенко Грибачевнинг айрим ижодкорлар ҳақида юқори раҳбар ташкилотларга нотўғри ахборотлар бериб, уларни айбдор қилганлигини очиқ-ойдин танқид қилади. Бу ахборотлар натижасида кўплаб ижодкорлар маънавий зарар кўрганлигини ошкор этади. Ёки Москвада ёзувчилар ва китобхонлар ўртасида бўлиб ўтган учрашувда унга раислик қилувчи СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Владимир Карпов Маргарита Алигерга юборилган саволни ўқиб эшиттирди. Унда Алигердан "Ёдингизда бўлса керак, 1936 йилда "Правда" газетасида ёзувчи Павел Васильевни жиний жавобгарликка тортишни талаб қилгансиз ва яна уч киши қўл қўйган хатларингиз босилган эди. Эндиликда ҳаётингиз поёнига етиб қолган бир пайтда виждон азобини ҳис қилаяпсизми?" деган саволга аниқ, ошкора ва ҳаққоний жавоб талаб қилинганди...

Мана, энди ўйлаб кўрайлик. Марказий матбуот саҳифаларида ижодкорларимиз шу даражада жонкуярлик билан ошкоралик бўлишини талаб қилиб, ҳақиқатнинг қарор топиши учун курашиб, тарихда ҳар хил одамлар айби билан юз берган хатоларни танқид қилиб, хўш нимани

йўқотаяптилар? Ахир, улар шу йўл билан ўтмиш хатоларини келажак авлод учун сабоқ қилиб қўймаптиларми? Бизда-чи? Ахир бизда ҳам ижодкорларимиз орасида хоҳлаб, хоҳламай мана шундай, юқори ташкилотларга нотўғри ахборот берувчилар бўлмаганми? Асарларидан сиёсий айблар топиб, ёзувчиларни бадном этишга уринишлар юз бермаганми? Ахир бўлган-ку! Нега биз уларни хаспўшлаб яшираяпмиз. Ошкор этишдан чўчияпмиз? Шунинг учун ижодий ташкилотларимизда, баъзи адибларимиз орасида ўтмиш хатолари ошкоралик билан фош этилмагани сабабли гаразгўйлик, ғийбат, зимдан маломат тошини отиш, гуруҳбозлик каби иллатлар ҳамон учрамаяптими?

Албатта, ошкоралик нуқсонларни очиқ танқид ва камчиликларни фош қилиш, кимнидир пастга уриш, камситиш ёки жазолаш учун амалга оширилмайди. Агар шундай бўлганида бу шахсга сиғиниш даврига қайтиш ҳисобланарди. Ваҳоланки, унинг сабоқлари муҳимдир. Лекин бу сабоқлардан қандй хулосалар чиқараяпмиз. Ҳамма гап ана шунда!

Асқад Мухтор "Шарқ юлдузи" журналининг 1987 йил 4-сонидаги суҳбатида шундай сабоқ ҳақида куюниб "Эллигинчи йилларда "Шарқ юлдузи"да масъул секретарь эдим. Баъзи бир туҳмат билан ҳибс этилган шоир-ёзувчилар тақдири билан қизиқувчилар мени кунда-кунора чақиришади, палончи шундай деганми, дейди, деган бўлса деган, демаган бўлса демаган, дейман", деб ёзади.

50-йилларда ноҳақ жабр чеккан ёзувчилар — Шайхзода, Шухрат ва бошқаларни эсладим. Бу ҳаммамизнинг инсоний фожиамиз эди. Ўша йилларда нотўғри маълумотлар берилгани ҳаммага аён. А. Мухторнинг ўзи буни "Портрет" шеърисида (1966 йил) афсус билан ёзади:

Ҳомий бўлолмадим бир вақт бир дўстимга
Кўнглимга ўй келди! "Балки душмандир".
Ўша қўрқоқ бир зум менинг юзимга,
Хунук ажин бўлиб тушгандир.

Шу шеърда яна

Аммо менинг чуқур ажишларим
На қариллик, на оқларимдан.
— Улар менинг қалбим қийноқлари,
Виждон олдидаги гуноҳларимдан.

Албатта, бу сатрларни ўқиган ҳар бир китобхон авторнинг хатоларини тан олгани-ю, бу аччиқ эътирофларнинг бош сабабчиси сўзсиз шахсга сиғиниш даври, деб тушунади.

Ҳар қандай нуқсон ва хатолар сидқидилдан самимий тан олинishi билан таҳсинга лойиқ. Зеро, "Ғуноҳига пушаймон бўлиш ҳам тавба ҳукмидадир" (Ҳадис). Фақат, у вақт ўтиши билан унутилиб, яна такрорланмасин!

Бу гапларнинг инсон тақдирига ниҳоятда масъулият билан, ҳурмат билан, эътибор билан қараш ҳақида бораётганлигини тўғри тушуниш керак. Бундай нуқсонлар ҳақида айтиш ҳам, эшитиш ҳам оғир. Лекин уларни айтишинг билан елкангдан қандайдир оғир юк тушгандай, кўнглингдаги сени қийнаб келаётган ғашлик кетиб, табиатингда бир равшанлик пайдо бўлиши ҳам табиий. Ошқораликнинг хосияти ҳам шунда. Биз ҳамиша инсон қувончи учун, ишонч ва меҳрибонлик ҳисси ортиб бориши учун яшашимиз керак, ошқоралик нуқсонларнинг жиноятга айланишининг олдини олиш учун бўлиши, такрорланишидан огоҳлантириш бўлиши керак.

Лекин адабиётда бундай нуқсонлар 80-йилларда, демократиялаш кучайган пайтда ҳам пайдо бўлса, буни оқлаб бўладими? Бу самимийликми!

Бу гаплардан, ўтмишдаги юз берган хатоларни ошқор этишдан мақсад, яна такрорлайман, ижодкор дўстларимизни айбдор қилиш эмас, бугунимиз учун хулосалар чиқариш, бундай нуқсонлардан огоҳ бўлишда келажак авлодларга сабоқ беришдир.

Қайта қуриш одамлар ўртасидаги муносабатларда ҳам ўзгаришларни юзага келтирмоқда. Бир-бирига ҳамдардлик, яқинлик пайдо бўлмоқда. Бир пайтлари унутилиб кетазган ўзаро ҳурмат туйғуларини уйғотмоқда.

Лекин, афсуски, жамиятнинг энг илғор фикрловчилари биз — ёзувчилар орасида эса ҳали ҳам ана шундай ишонч, аҳиллик қарор топган эмас. Ошқоралик баданимизга, табиатимизга сингишмаяпти. Ички назорат, ички ҳадик ҳисси ўз ҳолимизга қўйганича йўқ.

Ҳамма ҳам хатосига, ўзидаги камчиликларга дадил иқдор бўлавермайди. Ҳозир орамизда кечаги порахўр, туҳматчи, оқни қора, яхшини ёмон дегувчилар ўз манфаати йўлида бугун ошқоралик тарафдори бўлиб, ҳар бир сўзида имон, эътиқод ҳақида ваъзхонлик қилаётганлар йўқ деб, ким кафолат бера олади. Кечагина ошқораликка зид ишлар қилиб, бугун ҳеч нарса кўрмагандек ошқораликдан гапирса, унга ишониш мумкинми? Бу давр талаб қилгандек покланиш эмас, ниқобланиш, холос.

Энг ёмони, ана шундайлар ҳамон адабиётимиз тақдирини ҳал қилишга уринмоқдалар. Ўзларининг эски мезонлари билан бугунги кунда яратилаётган асарларга баҳо бермоқдалар. Шулардан бири Мирзо Солиевдир. Республикамизда унинг "ёрлиқ"ларидан бебахра қолган ижодкор кам топилса керак. Мана, яхшиси, унинг Москва нашриётларида қайта-қайта нашр этилган, эътиборли танқидчилар томонидан ижобий баҳоланган асар ҳақида Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзидаги йигилишлардан бирида сўзлаган нутқидаги баъзи фикрлар билан танишайлик: "Автор томонидан баён қилинган бу шахс концепцияси — реакцион, ғайриилмий, ғайри марксистик ва бинобарин, ғайри партиявий концепциядир", "Ашаддий антипартиявий позициядир", "Агар ленинча ёндашсак реакцион позициядир", "Қизиқки, ғоявий бузуқ, бадийий ночор, ёт ғояларни тарғиб этган, халқни коммунистик, интернационалистик руҳда тарбиялаш ишига зарар етказган бу асар бизда ижобий баҳо олди..." Холисанилло айтганда, буларни эшитиб, бу асарнинг автори жамиятимизнинг ашаддий душмани эмасмикан, деб ўйланиб қолишингиз ҳеч гап эмас. Наҳотки, бундай "зарарли" асарни нашриётлар қайта-қайта нашр этса, танқидчилар ижобий баҳо берсаю, юқоридагидай камчиликларни ёлғиз М. Солиевгина кўра олса! Афсуски, М. Солиевнинг мезонлари бугунги қайта қуриш даврида ҳам яшамоқда, қўллаб-қувватланмоқда ҳам. Ушанда юқоридагидек қўпол фикрларнинг айрим таниқли шоирлар томонидан қўллаб-қувватланишини бошқа нима деб тушуниш мумкин! Буни қарашларнинг хилма-хиллиги билангина изоҳлаб бўлармикин?

Ҳа, қайта қуриш, ошкоралик, танқид бадийий ижод соҳамизга жуда қийинчилик билан кириб келмоқда. Ҳақиқатни очиқ айтишга ўрганишимиз осон кечмаётир, ҳар бир сўзни, ҳақ гапни ўзимизни қайта-қайта енгиб ўтиб айтмоқдамиз. Энг муҳими, эндиликда ижодкорнинг ўз-ўзини қайта қуриши учун қалб эркинлиги, сўз эркинлиги берилди, покланиш учун шароит яратилди. Бу ижодкорлар учун катта истиқболлар очиб беради.

Қайта қуриш ўтмишдаги, ҳозирги ва келгусидаги йўлимизни ёрқин идрок қилишимиз учун ҳам кенг имкониётлар туғдирмоқда. Ўтмиш тарихимиз ҳақида мунозаралар бормоқда, унинг босқичлари танқидий таҳлил этилмоқда. Маълумки, тарихни қайта яратиб бўлмайди, у қандай бўлишидан қатъи назар босиб ўтилган йўл, уни фақат

ҳаққоний акс эттириш ва баҳолаш орқалигина келажакка хизмат қилдириш мумкин. Бунинг учун эса у чуқур ўрганилган бўлиши керак. Лекин бизда-чи? Очигини айтиш керакки, мамлакатимизнинг революциядан кейинги 70 йиллик тарихи ҳам ҳали мукамал ёритилмаган. Ҳақиқат тўла юзага чиқарилмаган. Бу ўринда республикамиз тарихи ва Ўзбекистоннинг инқилобдан олдинги тарихлари ҳақида эса сўз бўлиши ҳам мумкин эмас. Шоир Муҳаммад Солиҳ "Хавфли майдонми?" мақоласида таъкидлаганидек, инқилобгача бўлган ўзбек халқининг бой тарихи умуман ёритилмаган. Хўш, тарихчи олимларимиз наҳотки бу аҳволни билмаётган, кўрмаётган бўлсалар, қайта қуриш, ошкоралик позициясидан четда турсалар. Акс ҳолда, буни нима деб баҳолаш мумкин?

Тарихга ҳурмат нимадан бошланади? Бу уни ўрганиш ва ўргатиш учун имконият яратишдан иборат бўлиши лозим. 30-йилларгача бўлган тарихимиз бир алифбода, 40-йилларгача бўлган тарихимиз эса яна бошқа бир алифбода қолиб кетди. Демак, эндиликда биз ўз тарихимизни яхши билиш, ўтмиш бойликларидан баҳраманд бўлиш учун ўша алифболарни ўрганишимиз талаб этилади. Чунки халқни ўз тарихидан маҳрум қилиб, мамлакатнинг онгли ватанпарварларини тарбиялаб бўлмайди. Бироқ бу борада ҳам ҳозирча олға силжиш сезилмаётибди.

Қайта қуриш туфайли инқилобий тарихимизнинг баъзи босқичлари танқидий таҳлил қилинмоқда. Бу мунозаралар Сталин раҳбарлиги даври билан боғлиқ ҳолда бўлаётгани бежиз эмас. Чунки Сталин шахсига сизгиниш даврида озмунча бегуноҳ одамларнинг ёстиги қуримадими! Совет халқининг минг-минглаб асл фарзандлари — давлат арбоблари, буюк саркардалар, энг талантли шоир ва адиблар қамоқ лагерларида умрларини бевақт хазон қилдилар. Улар ҳақида марказий матбуотда мақолалар, хотиралар ҳамда бадиий асарлар эълон қилинмоқда, тарихнинг унутилган, эсдан чиқарилган саҳифалари тўлдирилмоқда.

Бизда-чи? Республикамизда ноҳақ қамалишлар, таъқиблар бўлмаганми? Ахир бўлган-ку! 30-йилларда авжи навқирон ёшида ҳалок бўлган партиянинг содиқ ленинчи арбоблари Файзулла Хўжаев, Акмал Икромовлар тақдири, буюк истеъдодли ижодкорлар Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Усмон Носир, ўнлаб олимларнинг фожиали яқунланган ҳаёти-чи? Ҳали улар ҳақида бор ҳақиқат айтилгани йўқ-ку!

20-йиллардаги адабий ҳаракатлар, ёш инқилобчи ижодкорлар тақдири, 30-йилларда Ўзбекистонда коллективлаштириш, миллий сиёсатни амалга ошириш, миллий маданият ва маданий меросга муносабат борасида йўл қўйилган хатолар, 50-йилларда рўй берган мудҳиш айбномалар ахир тарихда ўз ҳаққоний ифодасини топиши керак. Шу ўринда КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари М. С. Горбачевнинг Октябрь революцияси 70 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишдаги докладада "Биз... ҳанузгача ҳам тарихимизнинг нозик масалаларидан юз ўгиришга, улар ҳақида чурқ этмасликка, гўё ҳеч нарса бўлмагандек тасаввур туғдиришга уринишларга дуч келиб турибмиз. Бунга биз қўшила олмаймиз. Бундай қилиш тарихий ҳақиқатни менсимаслик, қонунсизлик ва ўзбошимчаликнинг айбсиз қурбонлари бўлган кишилар хотирасига ҳурматсизлик бўлур эди", деган сўзлари эсга тушади. Ҳа, тарих ҳақиқатини очиқ айтишга ўрганишимиз керак. Анда шунда у келажак учун хизмат қилади.

Қайта қуриш, ошкоралик, демократия айрим соҳа ёки айрим одамларни эмас, барча жабҳаларни, умумхалқ оммасини ўз ичига қамраб олиши керак. Жамиятнинг янгилианиши ҳар бир одамнинг қалбан поклянишини талаб қилади. Бу борада матбуот органлари, радио, телевидение катта роль ўйнаши зарур. Лекин очигини айтиш керакки, уларда ҳозирги қилинаётган ишлар ошкоралик талабларига тўла жавоб бермайди. Марказий матбуот билан республикамиз нашр органларини солиштирсангиз, ошкоралик, танқид борасида жуда катта фарқни кўрасиз. Республикамиз газеталарида ҳақиқатни айтишда кескинлик, журъат, дадиллик етишмаётибди. Қўйилаётган кўпгина муаммолар майдалашиб қолмоқда. Нуқсонлар, камчиликлардан етарлича хулосалар чиқариб олиш, қўйилаётган проблемаларнинг амалий натижасига эришишга интилиш сезилмаётибди. Ахир матбуот органлари халқнинг дардлари, ташвишларини айтадиган минбар бўлиши керак эмасми? Ёки Марказий телевидениедан бериладиган ёзувчи, санъаткорлар, фан ва маданият арбоблари билан учрашувлардаги дадил, фалсафий теран суҳбатларни эшитиб, биздаги эшиттиришлар савиясини солиштирсангиз, ҳали ҳам ошкораликдан хулосалар чиқара олмаётганимизни яққол сезасиз. Ахир бу оммавий ахборот воситалари қайта қуриш бобида республикамизда етакчилик қилишлари, кўзгу вазифасини ўташлари керак эмасми? Шунинг

учун ҳам яқинда бўлиб ўтган республика Компартияси Марказий Комитетининг пленумидаги "Қайта қуришга раҳбарлик юзасидан Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюросининг ҳисоботи"да қайта қуришда идеология соҳасида йўл қўйилаётган камчиликлар тўғри танқид қилинди.

Демак, камчиликларни тузатиш учун яна ҳам жадалроқ ишлашимиз керак. Айниқса, бу биз ижодкорлардан, маънавий покланиш, ўзимизга танқидий назар ташлаш, дадилликни тақозо қилади. Асарларимизда имкөн ҳақида, садоқат тўғрисида ёзарканмиз, хатолардан хулоса чиқариб унга аввал ўзимиз амал қилишимизни талаб этади. Ҳар бир сўзимизда шахсий манфаат эмас, адабиётимизнинг ривожига қайғуриш ҳисси бўлмоғи лозим. Ошкоралик давр талаби экан, келинлар, дилдаги ниятларни, бор ҳақиқатни очиқ айтишни ўрганайлик!

1988 й.

ЯНГИЛИКНИНГ МУҚАРРАРЛИГИ

(Сухбат)

— Бугунги кунда халқнинг жон қулоғи радиода, кўзи газетада, телевидениеда.

Албатта Сизни ҳам безовта қилиб келаётган муаммолар, юрагингизда дардлар йўқ эмас. Катта муаммоларни, олдимизда турган вазифаларни аниқ тасаввур қила ола-ямизми, йўқми? Умуман, бугунги адабий ҳаётимиз янги талаблар даражасидами, фаоллигимиз, савиямиз қандай?

— Ҳаётда, жамиятда бўлаётган ўзгаришларга одамларнинг муносабати қандай, уларнинг ўй-хаёллари, кўнгиллари кечаётган қувонч нимада, алами-чи? Нималарга ишонч билан қарашаяпти, нималарга гумон билан... Мана шуларни билмасак, ҳаётини асар у ёқда турсин, ҳаётини ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

Бугуннинг энг муҳим гапи, менимча, эскича фикрларнинг зарарли оқибатлари... Янгича фикр юритишнинг нақадар зарурлиги. Шу билан бирга, бунинг унчалик осон эмаслиги, қийинлиги. Бу иш бугунги суҳбатимизга ҳам алоқадор.

Отам:— Обрў топаман десанг, ишонарли гапни айт, барча гуноҳларнинг боши — ёлгон, дердилар. Ёлгон нима? Ўйлаб қаралса, ваъдабозлик, кўзбўямачилик, сансалорлик, хушомад-ахир, буларнинг ҳаммаси ёлгонга асосланган эмасми? Тагига ёлгон яширинган эмасми? Баъзан ваъдабозлик, сансалорликка жиддий эътибор бермай, бугун бўлмаса эртага бўлар, бир кун олдин, бир кун кейин, шунга ҳам отагўри қозихонами, дегандек муносабатда бўламиз. Мана шунинг ўзи ҳозирги кунда эскича фикрлашга киради. Бироқ аслида бу — алдаш-ку, ёлгон-ку! Бу — кишига ҳурматсизлик, уни менсимасликдан бошқа нарса эмас, ахир! Бунинг хавfli томони яна шундаки, одамларда ишончсизлик кайфиятини уйғотади. Айниқса, бу нуқсон раҳбар ходимларда юз берса, сўзсиз ўша ерда иш унумига, кишилар ахлоқига салбий таъсир кўрсатади, яъни ўша ердаги кишиларда ишончсизлик, лоқайдликни келтириб чиқаради. Мана, ёлгоннинг оқибати.

Бир бебурдлик топган қадришни
Совуришга қилар кифоя.
Кичик ишга ихлос, эътибор,
Буюк ишга бўлар бир поя!

Ёлгондан ор қилмаган кишигина йигирма центнерни қирқ центер қилиб кўрсатишга журъат этади. Бу эса оқибатда жиноятга бошлайди. Республикамизда ўнлаб ходимларнинг жиноятга тортилишларига сабаб ҳам ёлгон эмасми? Албатта, бу ачинарли ҳол!

Рост гапни, ҳақиқатни айтиш, бу — осон эмас! Ёлгон аслида рост гапни айта олмасликдан келиб чиқса, ростини айта билмаслик ўша ишига ишончсизлик, аниқ билмаслик, журъатсизлик маъсули. Журъатсизлик бор жойда донолик ҳам, истеъдод ҳам рўёбга чиқмайди.

Ёлгон — эскилик салқити деб келдик. Хайрият, ҳозирда унга қарши кенг кўламда жанг бошланди. Бу йўлда ҳали қаршилиқлар, ҳадиксираш, гумонсирашлар ҳам эмас.

М. С. Горбачев, мана, нима дейди: "Биз мураккаб ишларнинг, катта ўзгаришларнинг энг бошланиш даврида турибмиз, булар биздан яна ҳам кўпроқ қатъият, фидокорлик, ўз умрини яшаб бўлган ҳамма нарсалардан, эскича фикрлашдан, одатдаги, аммо ҳозир бефойда схемалар ва ёндашувлардан чўчимай воз кечишни талаб этмоқда". Жуда яхши гап. Қўшилмай илож йўқ.

"Чўчимай". Бу сўз бекорга ишлатилганми? Чўчидикми, демак, эскича фикрлай бошлаймиз. Эскича фикрлаш — ҳаётга, бўлаётган воқеаларга ётсираб қараш, лоқайд қараш, шубҳа, тушунмаслик...

Ёлғондан қутулишнинг бирдан-бир йўли ошкоралик. Ошкоралик эса бу — бу ҳар бир нарсани ўз номи билан аташ, яъни чўчимасдан оқни оқ, қорани қора дея олиш.

Бизлар етмиш йил ичида ўз инсоний қадри қийматимизни ерга уриб келдик. Ёлғон сўзлашга мажбур бўлдик. Ошкораликнинг қувонарли томони шундаки, биз "артистлик"дан қутулиш имкониятига эга бўлдик. Ахир, бирор-бир идорага иш, ҳатто дўконга харид учун ҳурматли муаллимлар, ҳатто олимлар киргудек бўлса, мақсадни тўғри айтмай, гапни қаердан бошласам, кўнглини қандай овласам экан, ота-онасининг таърифидан бошлайми ё амалининг ярашганиданми...Хуллас, мақсадни очиқ айтишдан олдин "ролга кириш"га мажбур бўлардинг, тап-тайёр гримсиз "артист" бўлардинг!

Ошкоралик шарофати билан худога шукур, кўнглини очиб, мақсадга тўғри кўчаверадиған давр келди. Кимларгадир тобе бўлиб, сарсон бўлишдан, асабларни емиришдан қутилармиз. Ҳозирги кунда айрим ташкилот раҳбарлари, гапни мақтовдан бошласанг, "Мақсадга кўчаверинг" дейдиган бўлишди. Буни эшитиш нақадар қувончли!

Ошкораликнинг салбий ҳодисаларга қарши шафқатсиз кураши қалби пок кишилар учун қувонч, тантана бўлса, қўли қинғир, кўнгли эгри кишилар учун фожиа! Кўз-бўямачилар, порахўр, нопок йўллар билан шухрат орттиришга ўрганганлар учун аза! Афсуски, салбий ҳодисаларга қанчалик нафрат билан қарамайлик, уларнинг барҳам топишидан қанчалик қувонмайлик, лекин бу жараёнда ўзимиз ҳам амалий ҳиссамизни қўшишга келганда журъатсизлик қиламиз.

Ҳамма бало шундаки, яхшиликнинг рўёбга чиқишига баъзан шубҳа билан қараб келдик. Эскиликка қарши курашнинг чораларидан бири янгиликка шубҳа билан қарашни йўқ қилиш. Ҳозир шундай пайтки, янгиликка ишончсиз қарайдиганларга лоқайд муносабатда бўлмаслик лозим.

Бундан бир неча кун олдин Тошкент аэропортига ўғлимни кузатгани чиқдим. Ҳаво совуқ, ёмғир ёғиб турибди. "ИЛ-86" аэробусига регистрация усти очиқ майдонда ўтказилмоқда! Уч юздан ошиқ одам: ёш болалар,

кексалар совуқ, қорда узоқ вақт тик туришди. Ёнимдаги икки кишига: нега бундай, аэропорт маъмуриятига аҳволни тушунтириш керак, дедим. "Айтганда бирор ўзгариш бўлармиди?" дейишди умидсизлик билан...

Мана, Сизга эскича фикрлашнинг "классик" бир мисоли. Бундай воқеалар, кундалик одатий муносабатларда, кўча-кўйда, магазинда...хуллас, тез-тез эшитасиз, кузатасиз. "Қўй, мен аралашмай, майдалашиб ўтираманми" қабилидаги муносабатлар йиғилиб-йиғилиб қай даражадаги бахтсизликларга олиб келиши мумкин...

...Хуллас, аэропортдаги бу аҳволга чидаб туrolмадим, вақтимни аямай телефон қилдим. Бошлиқ гапимни бўлмай, охиригача эшитди, ҳатто миннатдорчилик билдирди, тезда чорасини кўришга ваъда берди.

Аввалига ўзим ҳам, очиги, ваъдасига ишонмадим (ўрғаниб қолганмиз-да!): йўлини қилди шекилли, деб ўйладим. Йўқ, аксинча. Орадан кўп ўтмай, куюнчақлигимнинг самарасини кўриб қувондим...

Пойтахтга учиб кетяпману ўйлайман: нега ўша куни қор совуғида турган кишилар сим қоқмади, умидсиз қўл силташди...Ҳа, бу оддий воқеа тагида олишимиз лозим бўлган аччиқ ҳақиқат бор — йиллар давомида биз қонунга, раҳбарларга, қолаверса рост сўзга, ўз-ўзимизга ишончимизни йўқота борган эканмиз. Гумон, ишончсизлик ўзига қул қила бошлаган...

Ёзувчининг иши фақат ёзиш, асари билан тарбияга ҳисса қўшиш эмас, кишилар ташвишларига аралашиб, тўқнашувларда бетараф турмаслик. Асарларимизнинг саёзлиги ҳам шундаки, биз ҳаётий тўқнашувларни хонамизда ўтириб ўзимизча ҳал қиламиз.

Ёзувчи атрофда бўлаётган воқеа-ҳодисаларни эмас, кишилар руҳияти, ундаги ўзгаришларни ҳам илғай олиши керак.

Бизлар шу чоққача, жинойтларни келтириб чиқараётган омилларни ўз кўзимиз билан кўриб, фаҳм этсак ҳам, "менга нима" деб томошабин бўлиб ўтавердик.

Одатда тўй-томошаларга қариндош-уруғлар, ҳамкасблар, яқин кишилар айтилади. Лекин шу вақтгача мени бир нарса ҳайратга солиб келарди. Мабодо савдо ходимларининг тўйларига бориб қолгудек бўлсанг, милиция ва жинойтга қарши курашувчи маҳкамалар ходимларининг тўрда иззат-икромда ўтирганларини кўрасан ва аксинча, милиция ходимларининг маросимларида эса милициядан

кўра савдо ходимларининг қўл қовуштириб хизматда бўлганларига дуч келасан. Бу яқинликнинг негизи нимада? Энди-чи? Маросимлар, тўйлар бўляпти, лекин юқоридаги ҳолни кам кўрасан. Бу ниманинг натижаси? Ҳар ҳолда буни ҳам ижобий ҳол дейиш мумкин. Бу ҳам силжиш-ку!

Ҳаётий ўзгаришларга гумонсираб қарайдиган одамлар икки тоифага ажралади. Биринчи тоифадагилар эскича фикрлаш, ишга эскича муносабат усулидан манфаатдор кимсалар. Иккинчи тоифага кирадиганларида эса, янгиликка кўникиш, янгиликни қабул қилиш қийин кечади. Бу табиий.

Янгилик ҳаммага бир хил сингавермайди. Чунки бунда изланиш бор. Янги гап — изланишнинг самараси. Янги гап айтишдан, хато қилишдан чўчиган одам айтилган гапларни такрорлайди.

Одамларни янгиликка тезда ўргатиб бўлмайди. Одатда бемор кишиларга шифо сифатида сайру саёҳат, яъни ҳаво алмаштириш тавсия қилинади. Агарда ер кучсизланиб, ҳосил камайса, алмашлаб экиш керак, деймиз. Хўш, бордию амалдор айниса, унда-чи? Албатта, унинг ўрнига янгисини қўйиш керак. Лекин янги раҳбар хато қилмаслигига ким кафиллик беради?

Бу ерда мантиқ шуни кўрсатадики, гап кафолат бериш, бермасликда эмас, ўша янги келган ҳар бир раҳбарнинг ўзига боғлиқ. Келган раҳбар ўз-ўзига: "Мен нимага келдим, нима қилишим керак, олдинги раҳбарнинг хато ва нуқсонлари нимадан иборат эди", деб ўзига савол бермай, "Хўб омадим келиб, амалга миндим, мана энди қанча-қанча бюроларга, президиумларга аъзо бўламан, обрўли одамлар қаторида юраман, мени бекорга кўтаришмади, гуноҳ қилсам, энди ўзлари суяшади, энди амални қўлдан кетгазмаслигим керак" дедими, бўлди; унинг учун хушомадгўйлар дўсту, яхши ният билан камчиликларини айтувчилар ўрнини тортиб оладигандек душман кўринади, атрофига иккиюзламачилар йиғилади, аҳиллик бузилади, ишдан путур кета бошлайди. Шухрат, мол-давлат орттириш кетига тушилади.

Адабиёт, санъат халқни тарбиялайди, деймиз. Бироқ халқ деганимизда кимларни назарда тутамиз, фақат оддий одамларними? Театр — тарбия маскани, бу тўғри. Лекин, бир неча йилдан бери кузатаман, ҳайрон қоладиган томони шуки, бирор-бир райижроқомнинг раиси, умуман,

шаҳар раҳбарларининг театрга тушганини кўрганим йўқ. Буни қандай тушуниш мумкин? Яъни хатони фақат оддий одамлар қиладию, раҳбар ходимлар саҳна оламига маънавий эҳтиёж сезишмайди, деб тушуниш керакми? Саҳнадаги қаҳрамонларнинг хатолари, ҳаётлари уларга ибрат бўлмайдими?

"Бир қорин олтин товоқдаги ошга ҳам, сопол товоқдаги ошга ҳам тўяди. Аммо яхши номни олтин билан олиб бўлмайди..." Ганишларимдан бири — саҳнада эшитганим шу гап мени ўз нафсимни тийиш, ҳалол йўлга киришимга сабаб бўлди, деган эди.

Ахир, халқ мулкига хиёнат қилиб, олтин товоқдагина ем емоқнинг кетидан қувганлар оқибатда нима бўлди? Адабиётимизда мана шундай салбий нуқсонларни келтириб чиқарган сабабларни теранроқ ечишимиз керак, одамларни ёмонликнинг заволи муқаррарлигига ишонтириш керак!

Киши руҳиятини ўзгартириш, илғор ғояларни сингдиришда адабиёт ва санъатнинг аҳамияти жуда катта. Бу — тарбия мактаби. Адабиётнинг вазифаси фақатгина нуқсонлар, салбий ҳодисаларни кўрсатиш бўлмай, ўзининг олижаноблиги, юксак инсоний фазилатлари билан ибрат бўладиған, тақлид қилсанг арзийдиган, ёдингга тушганда гуноҳдан қайтара оладиган ижобий образларни ҳам яратиш. Афсуски, замонавий саҳна асарлари, насримизда ҳам Навоий, Улуғбек каби ибратли образлар йўқ.

Биз ҳаётимизда кейинги вақтларда юз берган салбий ҳодисаларни суҳбатимизда тилга олдик. Лекин адабиёт ва санъатимиз ҳозирги юксак талаб даражасидами?

Ҳаётимиздаги нуқсонлар ва жадал ривожланиш тўғрисида гап кетганда эскича фикрлашдан дадил воз кечиш кераклиги таъкидланяпти. Лекин бу осонми?

Кунлардан бирида дала меҳнаткашлари билан учрашувга таклиф этиб, меҳнат ва пахта ҳақидаги шеърларимдан ўқиб беришимни сўрашди. Бу мени ўйлантириб қўйди!... Мендан бошқа шоирлар ҳам борми? деган саволимга: — Ҳа, албатта — деган жавоб қилишди. Ҳамма ҳам пахта, меҳнат ҳақидаги шеърларни ўқийдими? Шундай. Унда мен бормасам ҳам бўлар экан... Негаки, бир хилдаги шеърларни эшитиш зерикарли бўлмайдими, бунинг нима кераги бор? Пахта ҳақида шоирлардан кўра пахтакорларнинг ўзлари, мутахассис олимлар яхшироқ билади-ку. Ўшалар гапирсин. Шоирлар ҳаёт ҳақида, кишиларнинг руҳий дунёси, умуман, яшашга муносабат

ҳақида, севги-садоқат ҳақидаги инсоний шеърларни ўқигани маъқул эмасми?— деганимда, меҳнат ҳақидаги замонавий шеърлар бўлгани маъқул, деган жавобни эшитдим.

Адабиётнинг қиммати ва ғоявийлигини актуаллик ёки мавзуга қараб баҳолаш — бу ҳам эскича фикрлаш, эскича мезон билан ёндошиш эмасми? Афсуски, айрим танқидчилар ҳам бу иллатдан ҳали холи бўлганлари йўқ.

Бундан олти-етти йил муқаддам "Ўғрини қароқчи урди" асаримни Ҳамза номидаги театрга олиб боргандим. Ўша пайтда бош режиссёр Баҳодир Йўлдошев фақат бу асарни эмас, "Жанжал" комедиямни ҳам қўймоқчи бўлди. У истейоддодли санъаткор... Лекин газетадаги чиқишларимдан бирида Ҳамза номидаги театр шаънига танқидий фикрлар айтганим "ишни бузди". Бош режиссёр Баҳодир "Мен бор эканман, бу асарни қўйдирмайман" деган қарорга келди. Қўйиш-қўймаслик албатта бир унинг ўз қўлидан келмасди, унинг кучи атрофидаги таъмагирларда эди. Теварагидаги хушомадгўйлар асардан "ҳаётга зид", "салбий образлар бўрттирилган" қабалидаги баҳоналар топишди.

Театр ривождаги камчиликлар ҳақида гап кетганда режиссёр йўқ, асар йўқ ва ҳоказо важларни кўрсатамиз. Менинча, театр режиссёрлари йиллик планда кўрсатилган олти-еттита асарни қандай бўлса ҳам саҳнага чиқаришни, фақат сон учун курашишни, театр маъмурияти эса жон сақлаш учун пул ишлаш — план кетидан қувишни ўйлайди. Маннон Уйғур, Тошхўжа Хўжаевлар даврида театрда асар ҳам бор эди, томошабинлар ҳам йўқ эмасди. Ахир, Уйғур 30-йилларда Шекспирнинг "Отелло"сини, "Гамлет"ини ўзбек томошабинига кўрсатиш учун жон куйдирган.

60-йилларнинг ўрталари эди, чамаси, "Табассум ўғрилари" шеърий драмамни Тошхўжа Хўжаев ўқиб чиқиб, маъқуллади. Бироқ қўйишдан дарак йўқ! Театр жамиятининг пленумларидан бирида унинг асарларга маъсулиятсиз қараши, лоқайдлиги, ваъдабозлигини қаттиқ танқид қилиб чиқдим. Шу билан асарнинг саҳнага қўйилишидан умидни узган ҳам эдим. Бироқ бир неча фурсатдан кейин у менга: "Асарингизни ўқиган юқоридаги айрим ўртоқлар бу ҳозирги сиёсатга тўғри келмаслигини, ғоявий бузуқлигини айтишди. Бошимда таёқ синишидан кўрқдим. Шахсан одам сифатида сабрсиз, яхши одам бўлмасангизда, асарингиз халққа фойдали, қўядиган фурсати келди. Асарин-

гиз шеърӣ бўлгани учун репитицияга келиб туринг", деди одатича гапни қисқа қилиб.

Танқид кўпчиликка, жамиятга келтирадиган манфаати нуқтаи назаридан; энди менинг обрўим нима бўлади, нима бўлсам ҳам мен голиб чиқишим керак эди-ку, деган шахсий гурур, қандайдир манфаатдорликдан келиб чиқаркан, у ерда муваффақият, олға силжиш эмас, албатта орқага кетиш бўлади.

Мен ҳалол танқид, салбий ва ижобий ҳолатлар ҳақида ошкора баъзи мисолларни келтирдим. Хўш, бундан чиқадиган хулоса нима? Хулосани ким чиқаради? Хулоса чиқарилди-ю, хўш яхшига яхши, ёмонга ёмон бир амалий чора ҳам кўриладими? Ким кўради? Очиқ айтадиган бўлсак, бутун нуқсон, ҳамма нарсани кўриб-билатуриб натижа чиқарувчи эътиборли ташкилотлар кўпчиликка ибрат бўларли амалий чора кўрмаслигида! Бу ҳол давом этаверса, танқид ва ошкораликдан кутилган натижа чиқадими дейсизми? Бу соҳада ҳам эскича қарашдан, фикрлашдан воз кеча олиш керак.

"Оламни биз ўзгартамиз, олам бизни ўзгартади", дейди Чингиз Айтматов. Ҳаёт, жамият ўзгариб, ўсиб, тараққий этиб борапти. Баъзан ўзингни тўхтатиб, ортингга бир қарашга, ўтганни сарҳисоб қилиб кўришга вақт топмайсан...

Яқинда "Ўғрини қароқчи урди" комедиям Ҳамза номидаги театрда қўйилиши муносабати билан расмий иш юзасидан ВААПга кирдим. Бир ойда пьесам учун анча катта миқдорда пул тушганини айтишди. Лекин қалбимда на қувонч ва на юзимда табассум! "Раҳмат" деб қайтиб кетавердим. Ўйландим: "Тавба!"... Шундай вақтлар бўлган эди: менга ўн сўм, Мамарасул Бобоевга ўн икки сўм, қўшиқларимиз учунми пул келганда бўлса керак, пулни қувониб, юз илтимос билан олгандик. Ўшанда қувончинг чеки бўлмаганди. Энди-чи? Кетаяпману ўзимга-ўзим дейман: "Эй, Шукрулло! Сенга энди пул керак эмас, сен пул учун курашиб бўлдинг! Жилд-жилд китобларинг чиқди, сен энди катта унвонлар, катта мукофотлар учун курашмоғинг керак. Ундан кейин-чи! Ундан кейинми?... Хўш, сен нима учун биринчи эмассан?! Ана шунинг учун — биринчилик учун курашмоғинг керак! Бор энди, биринчиам бўлдинг! Унвонлар, мукофотлар, мақтовларни ҳам олдинг... Ундан кейин-чи?"

Ана шу ерда бир пас нафасингни ростла! Ортинга бир назар сол! Пул учун курашдинг, обрў учун курашдинг, биринчилик учун курашдинг. Хўш, қанча умринг қолди?...Халқинг учун курашдингми? Унга нима қолди-ряпсан? Буни ҳам ўйлаб кўрддингми? Бунинг учун ҳам курашдингми?"

Менинча, бутун нуқсонларимизнинг боши мана шу саволларни ҳар бир қадамда, ҳар бир ишимизда ўзимизга бериб кўрмаганимизда эмасмикан?! Халқ манфаатини унутишимизда эмасмикан?!

1988 й.

РЕПРЕССИЯ — МУСИБАТЛИ ЙИЛЛАР СИТАМИ

*Дилозорларнинг ҳаммаси
дўзахга маҳкумдир.*

ҲАДИС

"Даврнинг беомон тўфони не-не сиймолар ҳолини забун этгани, ҳаёт шаъмини сўндиргани сир эмас. Наинки улар жувонмарг бўлди, балки табаррук номлари бадном этилди, маданиятимиз тарихи саҳифаларидан, гарчи муайян вақтга бўлса-да, ўчириб ташланди. Улар наинки "халқ душмани"га чиқарилди, балки оиласи, зурёдлари, қавму қариндоши ҳам яқин-яқингача ёмонотлиқ бўлиб, элдан чиқиб қолишди. Инсон боласи насл-насабига қўшиб бунчалар оёқости қилиниши ўтмишнинг энг қора кунларида ҳам камдан-кам учрайди,— адабиётимизнинг оқсоқолларидан бири Шукрулло шундай дейди. Ажойиб шеър ва драмалари, "Жавоҳирлар сандиғи" каби насрий асарлари билан иттифоқ китобхонлари меҳрини қозонган бу таниқли шоир 1951 йили қатагон қилинган, йигирма беш йил муддатга озодликдан маҳрум этилган, маҳбуслик жафосини чеккан. — Эҳтимол, бу факт кўпчилик журналхонларга маълум эмасдир.— Шундан бери ҳам салкам қирқ йилча вақт ўтди, лекин ўша кунлар ситами зардоб янглиғ ҳамон юракларда силқиб турибди".

Шоир билан суҳбат шу ҳақда.

Гаффор Ҳотамов:— Шаҳарга мудҳиш сокинлик чўккан. Ярим кеча. Баногоҳ дарвоза тақиллади. "Ким экан? Бемаҳалда?!" Бевозта қўзғалдингиз. Эгнингизга чопонни илиб, зимистон йўлакка чиқдингиз. Дарвоза олдида икки кўланка сизни кутиб турар эди. "Шукрулло Юсупов?.." "Ҳа". "Сиз қамоққа олиндингиз!" Улар қўлингизга кишан солишди?..

Шукрулло:— Йўқ, бир оз бошқача бўлган. Мен ўша кунлар ёди билан яшашни истамайман, хотира ёзиб ном чиқаришни ҳам. Рост, сўнгги пайтларда: "Сиз нега қамалгансиз?" "Неча йил турмада ётгансиз?" деб сўровчининг саноғи йўқ. Эҳтимол, бу мудҳиш кўргулик, аянчли таассуротларни эшитиш бўлакчадир, лекин мен учун — ёруғ кунлар келишига умид қилиб, ҳар қандай ситам ва мусибатга, азоб ва уқубатга чидаган, ҳар қадамда ажал билан юзма юз келган, маҳкумлиқнинг, хўрликнинг жамики даҳшатларини бошидан кечирган киши учун ўша кунларни эслаш, эндигина хаёлингдан кўтарилган аянчли хотираларга берилиш ниҳоятда оғир ва кўнгилсиз. Шунинг учун ҳам қамоқ балосидан қутулиб, эсон-омон ўз уйим — ўлан тўшагимга келгач, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, у ёқдаги ҳаётни ёдга солиши мумкин бўлган ҳамма нарсани, ҳатто Норильский лагерида бирга ситам тортган, озодликка чиққач, ҳол сўраб мактуб битган москвалик А. Викторнинг хатларини ҳам ёқиб юбордим. Зеро, бизда ишонч йўқолган, яқин-яқинларгача кўнгилдан шубҳа аримаган эди. Тасаввур қилинг: икки киши бир хонада ойлаб, йиллаб шишиб ётса-да, суҳбатлашиш тугул ҳатто бир-бирига имо-ишора қилмаса! Ахир шундай бўлган-ку! "Манави икки халқ душманининг аввалдан яқинлиги бор экан", деган айб билан яна ўн йил қўшиб беришларини ким ҳам истарди, дейсиз.

"Қамоқхонада қоровул маҳбусдан сўради:

— Нега қамалгансиз?

— Ҳеч нарсага.

— Алдаяпсан, ярамас! Ҳеч нарса учун ўн йил беришади, сенга ўн беш йил беришган-ку!"

Ахир, бу латифалар бежиз тўқилмаган-ку!

Ғ. Ҳ.:— Халқимизда шундай гап бор: кетган кетди, қолганга қийин. Қатағон қилинлар кулфатидан фарзандлари кўргулиги кам бўлмаган. "1937 йил отам — Москвадаги Қизил профессура институти тингловчиси... репрессия

қилинди. Бизнинг оила овулга кўчиб ўтди ва мен учун борки мушкуллик, машаққатли ҳаёт бошланди.

Ўша оғир йилларда аммам Қорақиз опа бизнинг жонимизга ора кирди...

Аҳвол жуда оғир эди...

Бир куни укам Илгиз билан — ҳозир у йирик олим, Қирғизистон ССР Фанлар академияси Физика ва конишлари механикаси институти директори — ўтин териб юрсак, бир отлиқ киши отининг бошини биз томонга бурди. Ўзи ҳам жийрон отда денг, жуда озода кийинган.

— Ҳой, кимнинг боласисизлар?— деб сўради у.

Қорақиз опамиз, шундай пайтда ҳеч иккиланмай, бошингни эгмай, сўровчининг юзига тик қараб отангнинг кимлигини айт дер, қайта-қайта уқтирар эдти. Отамиз ҳақида нима гапларни ёзишмаган, ака-ука иккаламиз бундан ғазаблансак, Қорақиз опа бизни овулар эди. Оми аёл шулар игво эканлигини, аслида ундай бўлиши асло мумкин эмаслигини қандай англаган, ҳайронман... Ўша кезлар разведкачи-чекистлар ҳақида кўп китоб ўқир, ич-ичимдан эса...қани энди отам Совет ҳукумати олдида бегуноҳ эканлигини исбот этсам деб орзу қилардим.

Шундай қилиб, қайрилиб келган отлиқ биздан аслинаслимизни суриштирди. Қанчалик оғир бўлмасин, бошимни кўтардим ва унинг кўзларига тик қарагнча отамнинг исмини айтдим ...". (Чингиз Айтматов).

Ш.:— "Халқ душмани" сифатида айбланган кишиларнинг бола-чақасига ҳам осон бўлмаган. Бу бевосита давр ва жаҳолат билан изоҳланади. Одамлар соясидан ҳам қўрқиб қолишган эди-да. Қолаверса, "халқ душмани" деган айб юракда ҳазилакам ваҳм кўзғамайди. Лекин..."Ўзбеклар иши" деган тавқи лаънат ҳам қўрққулик эди, албатта. Республика Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленумидан кейин шу "ёрлиқ" бўйича озмуна одам қамалмади.

Энг муҳими, адиблар халқнинг шаънини ҳимоя қила олишди. Кишилар ҳам ҳибсга олинганларнинг барчаси бирдек жинойтчи эканлигига ишонишгани йўқ. Сир эмас, бугунги кунга келиб, жинойтчи ҳисобланганларнинг беш юздан зиёди озод қилинди, ноҳақ ҳибсга олинганлиги расман эътироф этилди. Инсон ўз ҳақ-ҳуқуқини танимас экан, жаҳолатдан асло қутула олмайди.

Ўттизинчи, элтигинчи йилларда қатагон қилинганлар ва уларнинг бола-чақаси куни кечага довур рўшнолик

кўрмаган, табиийки, бу ишда қатлиом қилинганларнинг, шўрликларга адолатсиз айб қўйганларнинг "хизмати" беҳиёсдир! Чунки "бадбахт одамда раҳм-шафқат бўлмайди" (Ҳадис).

Ғ. Ҳ.:— Шукрулло ака, мана, сиз Ҳабибулло Қодирий қаламига мансуб бўлмиш "Қодирийнинг сўнги кунлари"ни ҳам ўқиб чиқдингиз. Қатлиом жафолари ҳақида ҳикоя қилувчи илк салмоқли асар бу. Ўша даврни кўрган, ўша жафоларни бошидан кечирган сиз каби жабрдийда шоир қалбида у тизгинсиз ғалаён қўзғашни табиий.

Ш.:— Албатта-да. Бу жафоларни сўз билан ифодалаш қийин. Ўша йиллар кулфатини аниқроқ тасаввур этиш учун бугунги севикли шоирларимизни ҳибсга олинди деб тасаввур қилиб кўринг! Вағрингиз ўртаниб кетмайдими? Ахир, шундай бўлган-ку! Ўз кўзимиз билан кўрганмизку шуни! Усмон Носир ҳибсга олинганда эндигина йигирма беш ёшга тўлган эди! Чўлпон ва Қодирийлар эса қирчиллама қирқ ёшда...

Абдулла ё Омонсиз, Рауф ё Солиҳсиз, Усмон ё Йўлдошсиз, Шавкат ё Азимсиз, бугунги навқирон носир ва шоирларсиз адабий муҳитни бир тасаввур қилинг! Худо кўрсатмасин, шу кунларда улардан ажралиб қолишни кўз олдингизга бир келтиринг! Дилингизда қандай ғалаён, қандай нафрат қўзғалар экан! Даҳшат! Нуқул билиб-билмай "даҳшат!" деймиз биз, аммо ўша жудоликни тасаввур қилиш бошқа, кўриш бошқа! Шу маънода Ҳабибулло мерос қолдирган хотира қисса жон қадар азизки, кишини у хушёрликка, оламга сергак назар солишга ундайди, бир-биримизга меҳрибон, имони бут ва диёнатли бўлишга, ҳатто бошга қилич келганида ҳам рост сўзлашга бизни даъват этади.

Ғ. Ҳ.:— Асарни нашрга тайёрлашдан аввал, табиий равишда, қўлёзма тақдирига турлича қарашлар бўлди. Халқимизнинг азалий таомилларидан келиб чиқиб, адабиёт тарихидан, бинобарин, шууримиздан жой олган кишиларнинг шароит нобоплиги туфайли қилган номақбул ишларини очиш уларнинг азиз номларига соя солмасмикин, деган истиқолага ҳам бордик. Албатта, мураккаб даврларда ҳар қандай шахс умри силлиққина кеча қолмаган. Журналда чоп этилган ушбу асар ва муносабат ўша шахслар устидан чиқарилган ҳукм эмас, балки ўша давр юзасидан ҳукм деб қаралса тўғри бўлар эди. Қолаверса, қисса муаллифи Ҳабибулло Қодирий ҳам

оламдан ўтди. Эндиликда унинг қарашлари марҳумнинг марҳумлар ҳақидаги фикрига айланди; қиссада номи тилга олинган биз билан ҳамнафас адиб ва шоирлар масаласига келсак, улар адолатнинг юзага чиқишига монелик қилмайдилар, деган умиддамиз. Зеро, адабиётимиз оқсоқоли Комил Яшин айтгани каби, ўттизинчи йиллардан тортиб, то эллагинчи йилларнинг бошларигача бўлган даврда бекорга азият чеккан, энг азиз умрларини бой берган ажойиб ёзувчиларимиз, олимларимиз ва санъаткорларимиз ҳақидаги бор гапларни билиш, жон сақлаш мақсадида уларга бўҳтонлар ёғдирган, туҳматлар уюштирган, фамилияларини яшириб, лақаб остида иш кўрган, Ежов, Апресян, Леонов, Оғабеков деган қонхўрларга чин ихлос билан хизмат қилган, таъқибга учраганларнинг ҳисобига яшаганлар кимлар эканини ҳамма, айниқса, ёш авлод билиб қўйсин!

Ш.:— Бошқалар қандай тушунса тушунар, лекин мен Яшин аканинг айтган гапларига юз фоиз қўшиламан. Ҳабибулла Қодирий шунча йил юрагида сақлаган ва ўлимидан олдин айтган охири Сўзнинг тарбиявий аҳамияти мана шунда. Мен ўйлайманки, муаллифнинг нияти ҳам кимнингдир айбини очиш ёки уни шармисор қилиш эмас, балки оталар йўл қўйган хатодан келажак насларни огоҳ этиш, шундай тойишлардан уларни сақлаш умидидир. Гапнинг ўрни келса, отангни ҳам аяма, дейишади. Қаранг, қатлиом қилишда бемисл "кўрсаткич"га эришган ва беҳисоб лагерларга эга мамлакат сифатида СССР Гиннеснинг рекордлар китобида қайд этилган экан. Бу — нохуш, албатта. Бироқ юз минглаб зиёлиларнинг ҳасад ё ғараз туфайли ўша ерларда ёстиги қуриганлиги маълум-ку! Бу — инсоният тарихидаги энг мудҳиш ва кечириб бўлмас фожиа-ку! Биз шу ҳақда сўз юритилса, нуқул айбни жамиятга тўнкаймиз. Лекин ҳалол одамларга ноҳақ айб қўйган, бировнинг умрига зомин бўлган кишиларнинг барчаси ҳам, афсус-надоматлар бўлсинки, айбларини мардона тан олишаётгани йўқ!

Аён бўлишича, буюк шоир Усмон Носирга айб қўйганлардан бири Уйғун экан. Яқинда ундан сўрашибди: "Сиз ҳам ўшанда айбловчилардан бири бўлган экансиз, бу ҳол қандай юз берган? Ҳозирги фикрингиз қандай?" Шунда Уйғун қандай жавоб берибди денг: "Усмон Носир душман сифатида отилиши ҳақидаги айбловга қўл қўй десалар, қўл қўйишга ҳозир ҳам тайёрман!" — Нодира

Рашидова "Адолат" комиссияси йиғилишида шу гапни айтса, мен ёқа ушлабман.

Замона католикларида мана шундай кишиларнинг ҳиссаси бор экан, демак, ундан ўзгалар воқиф бўлиши, ҳақиқатни билишлари адолатдан-ку!

Яна икки оғиз — "Қодирийнинг сўнгги кунлари" ҳақида: тарихий ҳужжатли асар бу. Инқилобдан то бугунгача бўлган даврни ўз ичига қамраб олган. Тили ширали ва равон, урф-одат, таомиллар тасвири, шароит ва одамлар, муносабатлар — ҳамма-ҳаммаси шу қадар дард ва маҳорат билан ифода этилганки, ростки, мен ҳайратдан лол қолдим. Мусибатли йиллар ситами ҳақида мен ҳам "Тундаги қуёш" деб аталмиш насрий асар ёзаётган эдим, қарасам, Ҳабибулла Қодирий мен қоғозга тўккан дардларни жуда қойил қилиб битиб кетган экан. Хотира қисса тарбиявий хусусияти билангина эмас, балки қора кунлар ҳақида айтилган рост СЎЗ сифатида ҳам биз учун қадрлидир.

Ҳабибулланинг кечинмаларига эътибор қилинг-а, ахир, дуч келган ҳар қандай фарзанд ҳам отаси қисматига бунчалар куйиб, ўзини фидо этавермайди-ку" Шарқона, гўзал хислат...

Асарнинг таҳсинга сазовор яна бир жиҳати — Абдулла Қодирий нечоғлик нозиктаъб, улуғ адиб эканлиги бизга аён эди, у битган ҳар бир асар — хоҳ ҳикоялари, хоҳ "Меҳробдан чаён" ё "Ўтган кунлар" бўлсин, фақат шу ҳақда сўзлар, бу мумтоз обидалар тенгсиз жозибаси билан кишини ҳайратга соларди, лекин уларни яратган зот аслида қандай шахс бўлган, бу бизга қоронғи эди. Хотира қиссани ўқир экансиз, солиҳ ва камтарин, кенгфеъл ва тўғригўй, олижаноб инсон кўз ўнгимизда намоён бўлади. Ва бундан буён ҳам дилбар фазилатлари билан у бизга ибрат бўлиб қолишига ишонасан киши. Шунда Юсуфбек ҳожию Отабек, Кумушбибиларни ҳам элга суюмли этган мунаввар туйғулар, дилбар хислатлар бўлак бир хилқатдан эмас, балки Қодирийнинг ўзидан, юрагидан кўчганлигига беихтиёр иқрор бўласан.

"Қодирийнинг сўнгги кунлари" совет воқелиги фожиаларини далиллар асосида тасвирлаган асар. Қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин бўлса ҳам чиқар экан-да! Мана, бунинг ёрқин мисоли.

Ҳабибулланинг ушбу қиссаси Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодий фаолиятини изчил тадқиқ этишда бебаҳо манба бўлиб қолиши шубҳасиз.

Менинг тилагим шуки, Абдулла Қодирий, шунингдек, ўша қатлиом йиллари жувонмарг бўдган Чўлпон, Фитрат, Сўфизода, Усмон Носир каби ўнлаб сиймоларни кўрган-билган кишилар улар ҳақида гувоҳлик берсалар, ўзларининг холис муносабатларини билдирсалар, фаол ёдномалар битсалар савоб бўлур эди.

Ғ. Ҳ.: — Шукрулло ака, академик шоиримиз Ғафур Ғулумни сиз устоз санайсиз. Хотира қиссани ўқигач, табиийки, шеърхонларнинг мўътабар шоиримиз шахсига (ижодига эмас, албатта!) нисбатан муносабатлари бир қадар ўзгаради. "Жавоҳирлар сандиги"да Ғафур Ғулумни ёл этиб, эҳтиром ила битган сўзларингиз, демоқчиманки, шоир ҳақидаги фикрларингиз ислоҳ қилинадими ёки?..

Ш.: — Бу ғоят кўнгилсиз савол. Ҳабибулла Қодирийнинг қиссасида анчагина гап айтилган, унда қайд этилган ҳужжатлар — улар фақат Ғафур Ғулумнинг ўзигагина тегишли эмас, албатта! — Ҳар қандай одамни ҳам оғир ўйга толдириши муқаррардир.

Абдулла Қодирийдек адибга нисбатан Ғафур Ғулумдек шоирнинг шунақа муносабатда бўлиши кимнинг хаёлига келипти дейсиз!

Ғ. Ҳ.: — 1951 йилнинг сентябрида ижодий ташкилотнинг кенгайтирилган мажлисида ардоқли шоир Мақсуд Шайхзода ва бошқа қатор "халқ душманлари"нинг тақдир масаласи кўриб чиқилган. Ўзбекистон ССР Жиноят кодексининг иккинчи бўлим, 66-моддаси бўйича Шайхзода иши юзасидан 1143-сонли тергов иши олиб борилган, орадан бир йил ўтгач, роппа-роса 21 сентябрда у ҳибсга олинган. Шоирга қўйилган айблардан бири — Қодирий, Чўлпон, Усмон Носирлар билан яқин бўлганлиги. Шунингдек, Туйғун 1938 йили Чўлпонни миллатчи сифатида айблаб чиқиш қилгач, Шайхзода уни "ўз халқининг душмани" деган (Туйғун шундай гувоҳлик беради). Аюпов, Мирҳожиевларнинг кафолатича, Шайхзода "миллатчиларнинг раҳнамолари қамоққа олинишига бўлган надоматларини изҳор этган, халқ душманлари — Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаев гўё ўзбек халқининг, буюк ўзбек халқининг буюк арбоблари эканлигини исбот этишга уринган". Шу ва шу сингари айблар асосида Мақсуд Шайхзода йигирма беш йиллик муддат билан қаттиқ режимдаги қамоқ жазосига... ҳукм этилган.

Мақсуд Шайхзода ўзбек маърифати истиқболини бу қадар жонфидалик билан ҳимоя қилган экан, наҳотки

уни, унинг ортидаги адолатни ёқлагувчи бирон бир киши топилмаса? Бутун бошли уюшма наҳотки бир аъзосини кафолатга ололмаса? Уюшмага ўша кезлар ким раҳбар бўлган ўзи?

Ш.: 1951 йилнинг январь ойида мени ҳибсга олишди, Мақсуд Шайхзодани эса пича кейинроқ. Шунинг учун ҳам у киши ҳақида Ёзувчилар уюшмасида нима гаплар бўлган, муҳокама чоғи унга қандай айблар қўйишган — менга қоронғи бу. Эшитишимча, шоирнинг озодликдан маҳрум бўлиши ўша йилнинг кузига, аниқроғи, сентябрь ойига тўғри келган. Аини шу пайтда ижодий уюшмага ким раҳбарлик қилган, бу ҳам менга ноаён.

Ёзувчию шоирларни бўҳтон ва айблардан муҳофаза қилиш масаласига келсак, тўғри, биринчи навбатда адилларнинг ўзлари, шунингдек, уюшма, қолаверса, жамият, ҳуқуқ органлари бу иш билан машғул бўлишлари керак эди. Бутун фожиа шундаки, қама-қамани ижодкорлар эмас, ўша даврда қарор топган сиёсат ва номақбул шу усулни ўйлаб топган ҳукумат арбоблари бошлаб беришган эди. Бу аянчли жараён бутун мамлакат бўйлаб кечган, барча соҳанинг истеъдодлари, ишбилармонлари, ҳақсўз кишилари бу зуғумдан четда қолмаган. Бу билан мен: "Кимдир ноҳақ жабр чеккан бўлса, бунинг учун омон қолган ҳамкасблари, уюшма раҳбарлари жавоб бермайди, улар айбсиздир", демоқчи эмасман. Лекин барчани бирдай айблаш ҳам инсофдан бўлмаса керак. Гап шундаки, Қодирийнинг ҳам, Шайхзоданинг ҳам бегуноҳлигини айтган, ҳимоя қилишга уринганлар бўлган, афсуски, "йўқ, улар бизга ёт, душман!" деганларнинг қўли устун келган. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор: биров "замоннинг бўлган-тургани шу-ку, рост гапни айтдинг нимаю айтмадинг — нима? Бари бир, ҳукумат билганидан қолмайди" дея тушкунликка тушиб, ўзин четга олган, бошқа бировлар жонининг ҳузурини ўйлаб, ошкора туҳматга юз бурган, мунофиқлик қилган. Иккинчи ҳолатда, шубҳасиз, қора ҳасад, шахсий ғараз ва адоват, амалга интилиш каби иллатлар асосий омил бўлган. Қўрқиб, виждонига, дўстларига хиёнат қилганлар ҳам оз эмас.

Қабиҳ гувоҳлар орасида "истеъдодлар қатағон қилинса, рўёбга чиқамиз" деган илинждаги ўртамиёналар ҳам, "мақтовни бутунисича оладиган бўлдик-да" деган ўйдаги талантили шуҳратпарастлар ҳам бўлган. Тадбиркор ҳасадгўй ниҳоятда хатарли. Асли, қассобдан чиққан жаллодга

нисбатан олимдан чиққани хавфли, оддий одам билиб-билмай жиноятга қўл урса, ақли киши мунофиқлик қилиши, баландпарвоз гаплар айтиб ўзгаларни чалғитиши муқаррар. Ишбилармон, ёвузлиги пинҳон ичиқорадан зинҳор ва зинҳор хиёнаткор чиқмасин, бундайлар истёбоднинг, элнинг, жамиятнинг шўридир!..

Кўнгилсиз у кунларни эслаш ниҳоятда ташвиш. Аммо эслашнинг зарурати шундаки, кишиларни маънавий покликка ўргатмасдан, жамиятда адолат ўрнатиб, ноҳақ жабрланишлардан қутқариб бўлмайди.

ИЗОҲ: "Шоир ва драматург Уйғун ташкилотчи ва жамоат арбоби ҳамдир. У 1951—1954 йилларда Ўзбекистон ССР Ёзувчилар сюзининг раиси вазифасида ишлади. Бир неча бор Ўзбекистон ССР Олий Советига депутат қилиб сайланди".

Ғ. Ҳ.: —Шукрулло ака, 1937 йил 16 апрелда бўлиб ўтган Ўзбекистон Совет Ёзувчилар уюшмасининг мажлисида, Чўлпон жумладан шундай деди: "...«Ҳамлет» Лондонда ҳам доврўғ бўлди, лекин бирор жойда таржимони эслатилмади. "Она"нинг таржимасида эса таржимон исмини техник редакторлар қаторида қўйишди. "Ҳамлет" Ўзбекистонда ҳам, Москвада ҳам муваффақият топаётган бир пайтда ўртоқ Тўрақуловнинг мақоласи чиқди.

Мен русча насрий таржимадан ағдарган бўлсам, у Лозинский таржимасини олиб мени сўқди...Ҳеч бир совет матбуотида ишлатилмай турғон терминлар билан сўқади. Менга газетада ҳимоя учун етарли имкон беришмади. Фақат қисқагина хатимни бериб, жавоб ёзишга ҳам йўл қўйишмади..."

Чўлпоннинг таъна-маломати Миртемир домланинг ҳикоясини эслатди менга. 1978 йил бўлса керак. Ёзнинг илк кунлари. Эрта-индин пушкинхонлик бошланади, деган кезлар. Биласиз, бу шоир шеърятидан ўтирилган дилбар намуналар Миртемирнинг қаламига мансуб. У киши билан "Тошкент оқшоми" учун суҳбат ҳозирлаш ниятида ҳузурга бордим. Оқсоқол савол-жавоблар сўнгида ҳориди шекилли, "юринг" деди-да, ҳовлига чиқди, кечмишидан, қамоқ жафоларидан ва, ниҳоят, қайсидир район ўт ўчирувчилари нишонига сазовор бўлганидан сўз очди, гап айланиб келиб Чўлпонга, унинг Шекспирдан қилган таржималарига тақалди. "Бир оқшом Фалончи Писмадончи

1

"Ўзбек совет адабиёти". 10-синф учун дарслик. Тошкент, "Ўқитувчи", 1983, 105-бет.

шундоқ уйга кириб келдилар, андак кайфлари ҳам бор эди, қўлларида қандайдир қўлэзма десангиз. "Мана шуни устидан бир кўриб, форсий, арабий сўзлардан тозаласангиз!" деган илтимосни айтдилар. У кишининг ўтинчини ихлос билан ўтар эдим, шу боис розилик билдирдим, кетдилар, қўлэзмани қўлимга олдим, не кўз билан кўрайки, Чўлпоннинг Шекспирдан таржимаси. Юрагим бир увишди. Қалам тегизишга сира ҳаддим бўлмади, йўлига — қайта бошдан кўчириб чиқдим. Уч-тўрт кунни ўтказиб у киши яна ташриф буюрдилар, андак ширакайф эдилар. "Хўш?" дедилар, юмуш ўталганини айтдим ва қўлэзмани олиб чиқдим.

Орадан кўп ўтмай шу таржима у кишининг номи остида ёруғлик кўрди. Ажабки, ундаги на форсий, на арабий сўзлар хусусида бирон кимса бир сўз дегани йўқ. Ҳолбуки, Чўлпон шу сўзларни ишлатгани учун таёқ остида қолган, халқ душманига чиқиб, репрессия қилинган эди..."

Чўлпон юқорида бир неча асарларни ағдарганини айтган. Уларни чоп этиш, Чўлпоннинг ва халқнинг мулкига айлантириш мавриди келди деб ўйлайман. Ҳа, дарвоқе, "сайёр" таржималар ҳақида давралардан давраларга гап кўчиб юради. Кўпни кўрган оқсоқол сифатида бу масалага сиз қандай қарайсиз?

Ш.: — Ҳар қандай ижодкор ҳам бировнинг таржимаси ва ёки асарини дабдурустан ўзлаштиришга журъат эта олмайди. Қамалиб кетган ҳамкасбининг асарини, бориники, таржимасини "энди у қайтиб келмайди!" деган хаёлда ўзиники қилиш, исму шарифини қўйиб (ёки шунга рози бўлиб) чоп эттириш қароқчиликдан баттар. Жиноят бу, жиноят! Мен шундай деб ҳисоблайман...

Ғ. Ҳ.:— Шукрулло ака, нечундир сиз ҳатто ўша кезлар — азоб-уқубатлар, жабру жафолар сўнггида ҳам юрагингизни ўртаб ётган дарду оҳни рўйи рост қоғозга тўкмагансиз, аксинча:

Мунчалар оромбахш Сибирнинг тонги!
Гўзалликка тўла, оҳанга тўла,—

деб ёзгансиз "Сибир тонги"да. "Россия"да эса шундай сатрлар бор:

Мен ётган уй гўзал Сибирнинг
Бир чеккаси, узоқ бир қисми...

Мен ўша кезлар чиққан шеърларингизни, эллик сак-
кизинчи йилги "Танланган асарлар"ингизни бир-бир ўқиб,
рости, қамашга асос бўлгулик бирон-бир сатрни учрата
олмадим. Байроннинг "Йиғлаётган қизга" аталган шеъри-
ни, афтидан, энди қамоқдан чиққан кунларда ўгиргансиз,
ёлғиз шу асар дилингизга дилдошдек туюлди менга:

Йиғла, бахтсиз малика, беҳад,
Қаҳр қилди юртингга тангри.
Сен оқизган кўз ёшлар шояд
Гуноҳини ювса отангинг.
Йиғла! Сенинг илтижоларинг
Етар халқинг — жафодошингга.
Шу орқапушт беради таскин
Оққан ҳар бир томчи ёшингга.

Ш.:— Республика Хавфсизлик органи ҳибсхонасида ёт-
ган чоғим — қоғоз йўқ, қалам йўқ, шу боис хаёлан
Гётенинг "Умид" шеърини таржима қилдим:

Ёлвораман умид париси,
Иш чоғлари менга бўлгил ёр!
Тугатмасдан ишнинг барисин,
Толиқишга эрк берма зинҳор!

Ишонаман! Рўёбга чиқар
Таскинларинг кетмай беҳуда:
Умид билан суқилган таёқ
Меҳнат, чидам натижасида
Бир кун берар мева ва япроқ.

Қийналган кезларим бу асар менга далда бўлди,
эртанги кунга умид ва ишонч билан қарашга ундади.
Бундай пайтлар "энди нима қилдим?" деб ўйлайверсанг,
сил бўлиб кетасан киши. Қолаверса, ҳеч маҳал ўзимни
гуноҳкор деб билмаганман. Эртадир, кечдир, ҳақиқат
юзга чиқар, бу ноҳақлик узоқ давом этмас, деган
илинжда яшаганман. Ахир, зулм кўрган ёлғиз мен эмас,
минглаб, миллионлаб кишилар эди.

Ётиғи билан айтсам, ҳуллас, ҳукм эълон қилинди ва
бизни қизил вагонга тиқиб, қайгадир жўнатишди. Қозо-
ғистон чўллари ортда қолгач, фаҳмладикки, Сибирь сари
кетаётирмиз. Ҳар ҳолда, рус ўрмонлари бепоён, у хаё-
лингни чалғитади, яшиллик, ҳар қалай таскинми, юпан-
чми, кўзга оромми беради. Лекин маҳбуссан, назоратчи
ҳукмига итоат этишга маҳкумсан, она табиат қўйнига
шўнғиб кетолмайсан. Шу армонлар қайноқ ёш бўлиб

кўзларингдан сизиб чиқади. "Россия" ўша кечинмаларнинг, эрка чанқоқликнинг меваси асли. Фақат мен уни асосан 1953—1954 йилларда битганман. У пайтлар бошқача ёзиш мумкинмиди, ахир?!

Вужудимни тилиб, тилка-тилка айла,
Виждонимни сотмайман,
Халқ дардини жойладим дилга,
Ўлдир, ўлимдан ҳам ҳайтмайман...

Ушбу сатрлар 1939 йилда ёзилган. Шоир ҳар қандай шароитда ҳам юрагини ўртаб ётган дардини қоғозга тўқади, бироқ бундай асарлар вақтида матбуот юзини кўрмайди, муайян қийинчиликлар билан чиқади...

Замон шундай эдики, салбий ҳодисалар, иллатлар, жабр-зулмлар ҳақида шър ёзиш у ёқда турсин, ҳатто ўйлашга ҳам кўрқардинг! Мабодо шу каби хаёл дилингдан кечса борми, тагин оғзимдан чиқиб кетмасин деб юрак ҳовучлар, ваҳму аросатда қолар эдинг! Давр туғдирган энг оғир фожиа шундаки, кишилар кўрган-билганини рўйрост ёзишдан, наинки ёзишдан, хаёлан муҳокама қилишдан маҳрум бўлиб қолишган эди!

Сталин, Жданов, Бериянинг номини эшитган заҳоти ваҳм босадиган кишилар йўқ деб ўйлайсизми? Бор, ҳатто ҳозир ҳам! Ўша мудҳиш асорат излари ҳали-ҳали буткул ўчиб кетгани йўқ...

Ғ. Ҳ.:— Сталиннинг сўнги қатлиомига ҳам, мана қирқ йилча бўлди, қанча сувлар оқиб ўтди, лекин вақт ўтгани сари бу фожиа атрофидаги баҳсу мунозаралар, нуқтаназарлар тўқнашуви шиддатли тус олмоқда. Эндиликда бу фалокат сунъий равишда бошлаб юборилганлиги ва муайян режа асосида осию ноосий қатағон қилинганлиги равшан. Ҳатто шу даражага борилганки, аниқ кўрсатма белгилаб қўйилган: обком котиби қирқта, райком котиби йнгиर्मата "ички душман"ни тутиб бериши лозим. Бунинг сирлиги қолмади энди.

Вақтида Туркистон Ўлка Ҳарбий прокурорининг катта ёрдамчиси полковник Бичков Ҳабибулла Қодирийга шундай дейди: "Бир куни менга кекса бир аёл ариза кўтариб келди. Аризада аёл эрининг ҳақсиз отилганлигини, ишини қайтадан текшириб, оқлашларини сўрайди. Мен ариза бўйича унинг делосини топтириб, танишиб чиқдим. Аёл-

нинг эри Туркистон Ўлка ГПУсининг махсус ишлар бўйича бошлиғи бўлган экан.

Терговчи айбдор (ГПУ бошлиғи)ни: "Сен махсус давлат топшириғини бажармадинг", деб айблайдди.

Айбдор жавоб қилади: "Ахир менга Туркистон ўлкаси бўйича саксон минг одамни қамаб, отишга буйруқ берилган эди! Мен бу буйруқни тўла бажардим-ку!"

Ҳатто шундай нокас ҳам гарчи садоқат кўрсатиб саксон минг одамнинг ёстиғини қуритган бўлса-да, бари бир саксон минг биринчи ўқдан ўз жонини асраб қололмаган!

Бу фожиа XX асрда, ер юзидаги энг "инсонпарвар" жамиятда, яъни бизнинг мамлакатда содир бўлган.

— Мустабид шоҳ ўлди!— Берия 1953 йилнинг баҳорида — ҳали Сталиннинг жони узилмай туриб, тагин унинг нақ бош учида худди шундай деган. Орадан ярим асрча вақт ўтиб, нари борса, шу гап шарҳланаётир, лекин Сталиннинг мустабидлиги, бунинг замирида ётган асослар Берияга маълум бўлганчалик аён эмас бизга.

Бундан бир неча йил муқаддам Белграддаги китоб растасида бир суратга кўзим тушди, у китоб муқовасига солинган бўлиб, ўша кезлар Тошкентдаги қайси этикдўзнинг дўконига кирманг, деворга осиглиқ шу суратни кўриш мумкин эди: Иосиф Виссарионович Сталин.

Нечундир китоб жилдидаги сиймо зардобга ботиб кетаётгандек туюлар, устига устак сурат қамоқхона рамзи бўлмиш панжара билан бўлиб ташланган эди, шубҳасиз, бу дилда оғриқ қўзгаган, ҳақорат каби туюлган. Негаки, ҳали биз Сталиннинг асл қиёфасини югославларчалик, ўша суратни ишлаган мусаввирчалик билмас эдик. У ҳақда ота-бобомиздан неники эшитган бўлсак, шунга таянар, кексалар эса эллик олтинчи йилга қадар радио карнайлари қулоқларига қуйган гапларни ҳамон кўтариб юришарди. Улар ҳатто Никита Хрушчев ўттиз йил бурун, яъни Биринчи котиб бўлган пайтлари партия съездида сўзлаган, хорижий мамлакатларда аллақачон чоп этилган "Шахсга сиғиниш ва унинг оқибатлари тўғрисида"ги докладдан ҳам беҳабар эдилар. Зеро, унинг совет матбуотида юз кўриши учун ропша-роса ўттиз уч йил керак бўлди. Қолаверса, шу матбуот Сталин ҳокимият тепасига чиққач, яъни 1924 йилдан бошлаб уни мадҳ этган, сўздан маҳобатли ҳайкал тиклаган: "Сталин бизни халққа содиқ ўстирди. Мардликка, меҳнатга бизни руҳлантирди..."

Матбуотнинг қайси гапига ишонсин кишилар: кечаги ҳамду саносигами ва ёки бу кунги айбловларигами?!

Шу йилнинг бошларида адабиёт газетаси бош муҳаррири муовини Иброҳим Гафуров менга букюртма айтиб, қўлимга беш юзтача хат тутқазди. Мақола Иосиф Сталин ва унинг халқ бошига келтирган кулфатлар ҳақида бўлиши, уни ёзишда ўша мактубларга таянишим лозим эди. Гап шундаки, газетада "Ҳа, разолат рамзи сифатида қолади" деган мақола чиққач (унда Сталин шахсига муносабат билдирилади), редакцияга хат ёғилиб кетган, уруш қатнашчиси дейсизми, ўн саккиз яшар қиз дейсизми, ишқилиб, жамики фаоллар бирдан оёққа турган, мақола муаллифини хатбўрон қилишган, таъна ва маломатларга кўмиб ташлашган эди. Албатта, бамаъни гаплар ҳам оз эмас эди уларнинг ичида: "Тириклигида мақтаган эдинглар-ку, энди айбляяпсизларми?!.."

"Сталин даврида ўғри бўлмаган..." "Одамлар жиноятга қўл уришдан чўчишарди..." "Амал сотиб олиш, таъмагирлик йўқ, арзончилик эди..." ўша хатлар шу ва шу каби эътирозлардан таркиб топган бўлиб, Сталин фаолияти деярли ёқланган эди.

Бу борада ҳакамлик қилишга ожиз қоласан, киши: у даврни кўз билан кўрмагансан, ахир. Лекин ўшандан бери ҳам Ленин вафотидан кейинги йиллар, яккаҳокимлик, тойишлар, йўқотишлар ҳақида озмунча маълумот эълон қилинмади. Улар Сталин фаолиятининг қатлиом ва қисман Ватан уруши билан боғлиқ томони ҳақида бирмунча тасаввур беради.

Эҳтимол, ўша пайтлар жиноят чиндан ҳам кам, ўғри эса бўлмагандир? Лекин гап қатлиом ҳақида-ку! Даҳшатли бу механизмни Сталин ишга солганлиги ҳақида-ку! Буни унутмаслик, унинг тарафини олишдан бурун жамият ва одамлар қалбида у қолдирган мислсиз жароҳатга бир назар ташлаш лозим.

Сталинга хайрихоҳ кишилар билан эҳтимол ҳозир ҳам чиқишиб бўлмас?! Чунки ўша даврнинг ҳақиқий башараси республика матбуотида тугал аксини топганича йўқ ҳали, андишали халқмиз-да, марҳумлар руҳини безовта қилмайлик деймиз, гарчи улар кўзи тириклигида минг-минглаб кишиларни сил қилган, ёстиғини қуритган ва дарё-дарё қон оқизган бўлишса-да. Қамоқхоналарда хазондай сарғайган Анна Баркова бежиз нола чекмаган:

Кўрдик, бор кўргилик ўтди юракдан,
Калтак ва ўқ едик, шундай соврилдик.
Шунча тубан кетди бу ёвуз Ватан
Болалари шунда бўлмасми ёвуз?!

Сталин мустабидлиги ва унинг замирида ётган омиллар тадқиқи биз сув ичган дарёлар қаёқдан келиши, булоқбоши қаерда эканлигини, жиллақурса, ўша тузум табиатини ўзида намоён этади-ку.

Сталиннинг хизматларидан кўз юммаган ҳолда нега у айнан шу йўлни тутди? Ҳокимиятни сақлаб қолиш учунми? Кишилардаги ортиқча фаолликни, юртга ортиқча меҳрни, ортиқча курашчанлик ва эркин маҳв этиш учунми? Уларнинг кўзини қўрқитиш, ўз шахсини кўтариш учунми?— ҳаммасини: ўрта ва қуйи қатламда кимлар унга шерик бўлди ва бу жараён қай тарзда кечди?— бор ҳақиқатни айтиш керак: Шундагина шафқатсиз жазога мустаҳиқ бўлганлар хотираси олдида юзимиз ёруғ бўлади.

Бу муқаррар кечадиган жараён.
Мудҳиш асоратни юракда сақлаб яшаш оғир.

Ғ. Ҳ.:— Фёдор Достоевский, қон тўкиш эвазига қўлга киритилган ҳар қандай йўл разолатга олиб боради, дейди. Беҳисоб қонлар тўкилди, шу ҳисобдан яшалди ҳам. Жамият изоляторга айланди ва кишилар ташқи оламдан узиб ташланди. Қайта қуриш шарофати туфайли Марказий телевидение хорижий илғор мамлакатлар, асрдошларнинг иш усули ва турмуш тарзидан бизни огоҳ этаётир. Шунда беихтиёр уларнинг тафаккур олами, дунёқараши, содда қилиб айтганда, шахснинг камолоти замонага уйғун эканлигини ҳис этасиз. Бизлар, ҳар қалай, турғунлик палласида униб-ўсдик, демакки, таълим ноетук. Сизлар, Шукрулло ака, эллингичи йиллар репрессияси таҳликасида улғайдингизлар, маънавий жароҳат ҳамон битмаган. Унгача бўлган авлод беомон қирғиннинг гувоҳи бўлган — ўттиз еттинчи йилнинг фарзандлари. Модомики, шундай экан, истаимизми-йўқми, шахснинг камолоти жоҳил муҳитда кечган, бундан кўз юмиш ҳеч мумкин эмас, у аросатда яшаган.

Ҳаёт эса инсонга бир марта берилади!

Бу авлодларнинг чала, фожий кечган ҳаёти учун ахир, ким жавоб беради?

Ш.:

— Тангрим, ўзинг, ўзинг яна ёрлақа,
Ўзингдан ҳеч ўзга мадад йўқ!
На дўстим бор, на дард тингловчим,
Ўзингдан ҳеч ўзгага ҳад йўқ!

Ўттиз еттинчи йил кишисининг чорасизлик зулмига ботиний исёни бу!

Бизнинг бутун фожиамиз эътиқодсизлик, жамият Ёлгоннинг устида туриб қолганлиги (мен Сталин даврини назарда тутаман) билан изоҳланади.

Ошкоралик. Нима дегани бу? Менимча, шу пайтга қадар энг аянчли муаммоларни ҳам пинҳон сақлаб келдик, дегани. Яшириш — мавжуд нарсани номавжуд дейишдир. Аслида бор бўлган нарсадан кўз юмиш ёки уни ниқоблаб яшаш риёкорлик-ку, ахир!

"Танқид келажакнинг меваси!" — шундай ақида бор. Дастлаб уни Сталин ўртага ташлаган. Хўш, танқид келажакнинг меваси экан, биз нимани танқид қилишимиз керак? Нуқсон ва иллатларними?! Одатда шундай бўлиши лозим. Айнан шу йўлни тутган арбоблар, ижодкорлар не кўйга тушишди?

Эътибор қилинг: 1946—1948 йилларда ВКП(б) Марказий Комитети адабиёт ва санъат масалалари юзасидан муҳим қарорлар қабул қилди. Бу қарорлар, айниқса, "Звезда" ва "Ленинград" журналлари ҳақида" (1946 йил 14 август) ҳамда "Драматик театрларнинг репертуарлари ва уни яхшилаш тадбирлари тўғрисида"ги (1946 йил 26 август) қарорлар адабиёт тараққиёти учун алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Партия Марказий Комитети совет адабиётининг кучи унинг партиявийлиги ва халқчиллигида эканини алоҳида кўрсатиб ўтди ва галдаги вазифаларни белгилаб берди...

Қарорда ғоясизлик, маслаксизлик совет адабиёти учун ёт, халқ манфаатлари учун зарарли экани таъкидланади.

"Дунёда энг илғор адабиёт бўлган совет адабиётининг кучи шундаки, — дейилади қарорда, бу одамларнинг манфаатларидан, давлат манфаатларидан бошқа манфаатлари йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас", — бу унинг дарсликдаги изоҳи. Марказий Комитет секретари А. А. Ждановнинг ғоясизлик ва космополитизмга қарши докладидан, бу қарорлардан кейин ўша ҳақсўзлар бошида яна таёқ сина бошлади. Шерият, умуман, адабиёт ўлди. Сиёсатдонлар

сара асарларни айблашга тушишди. Жумладан, менинг "Денгизда бир тун" шеъримга ҳам тамга босилди: "Унда меҳнат кўрсатилмай, қуруқ денгиз манзараси мақталган".

"Альбомга", "Сонет", "Тасодиф" каби тизмаларни элик етгивчи йилдан сўнггина тўпламларимга киритиш мумкин бўлди.

Айни навқирон пайтимиз уруш бошланди денг, "Гулистон", "Ёш куч" ва бўлак нашрлар тақа-тақ ёпилди. Ғалабага ундовчи асарларгина "Қизил Ўзбекистон"да чоп этиларди, холос. Айни пайтда истаган киши сенга истаган айбини қўйиши мумкин эди. Республика Компартияси Марказий Комитетининг ўша кездеги котиби М. Ваҳобов "Қизил Ўзбекистон"да менинг асарларимни гоҳисизликда айблади, маломат қилди, шу ва шу каби даъволар охир-оқибат репрессия ўпқонига мени тортиб кетди. Ўзинг ҳақсан, бироқ қани энди шуни исботлаш мумкин бўлса!

Ёшлар ўша даврни, тенгликни, жаҳолатни, яққолроқ тасаввур қилишлари учун "Огонёк"ка, Юрий Карякинга мурожаат қилсин: "Бошқирдистон обкомининг фавқулодда пленумида Жданов гапини қисқа қилди. Айтишича, "раҳбариятни назоратдан ўтказиш" учун келган. Тайёр қарорни ўқиди у: "Марказий Комитет қарор қилади — Бикин ва Исанчурия (биринчи ва иккинчи котиблар — Ш.) ишдан бўшатилинсин..." Пленум тугашини ҳам кутмасдан Бикин ва Исанчурияни залдан олиб чиқиб кетишди. Бикин: "Менинг ҳеч қандай айбим йўқ!" деб қичқиришга улгурди, холос. Исанчурия мардона турди: "Бикинга ишонганман, ишонаман ҳам". Ҳар иккаласи ҳам отиб ташланди. Шунингдек, Бикиннинг иккиқат хотини ҳам отилди".

Биз ана шу қаттолнинг — Ждановнинг тасарруфида ижод қилдик.

'Аёлга, онага, ҳатто ҳали ёруғ дунёга келмаган гўдакка қарата ўқ ўзилган даврда яшадик...

У кунлар ҳеч қачон қайтмасин, ўша ситамлар ҳатто душманимизнинг бошига ҳам тушмасин!

Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ дегувчи, рўшнолик кунларга ҳам тезда мослашиб олувчи ждановчилар, сталинчилар ҳалиям йўқ эмас. Улар қатлиом қилган, ўзгалар азобидан роҳат олган шундайларнинг нуқси бола-чақамизга урмасин!" "Асли биз тўғри йўл тутганмиз!" деб улар кенжа наслда асорат қолдиришмасин. Маҳв этилган авлодлар ҳаққи, инсоф, адолат ҳаққи

келажакни риёдан сақлаб қолайлик. Шунинг учун ҳам, хатоликлар қайта бошдан такрорланмаслиги учун ҳам ёлгондан юз ўгириш, диёнат билан яшаш керак бўлади! Зеро, донишманд айтган: ҳамма нарса бой берилган тақдирда ҳам олдинда келажак бор ҳали!

Ғ Ҳ:— Таскинбахш сўзларингиз учун раҳмат, Шукрулло ака.

Ўзбекистон ССР Прокуратурасига сим қоқиб, шуни биз аниқладикки, дастлабки маълумотларга қараганда 1930—1950 йиллар мобайнида Ўзбекистон территориясида фаолият кўрсатган учлик (тройка) чиқарган қарорлар оқибатида 18 минг 652 киши жабрланган. Шундан 6 минг 38 киши ўлим (отиш) жазосига ҳукм этилган. 1987 йилнинг августидан 1988 йилнинг майига қадар икки мингдан зиёд кишининг иши кўриб чиқилди, улар айбсиз деб топилди ва оқланди. Навбатда турган ишлар кўри-лаётир, бу жараён ҳали давом этади.

Мавриди билан биз бу мавзуга яна қайтамыз.

Суҳбатни СОБИР УШАР ёзиб олган.

КПСС МК БОШ КОТИБИ ССЖИ
ОЛИЙ КЕНГАШИ ҲАЙЪАТИНИНГ РАИСИ
ЎРТОҚ М. С. ГОРБАЧЕВга

Ҳурматли Михаил Сергеевич!

Ўйлайманки, Сиз Фарғонада бўлиб ўтган воқеалардан хабардорсиз. Матбуотда ва телевидениеда бу тўғрида турли фикрлар билдирилмоқда. Ҳатто партия ва шўро раҳбар ходимларининг фикрлари ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Масалан, Николай Иванович Рижков қайта-қайта ва, менинг назаримда тўғри таъкидлаб айтдики, бу воқеаларда ўзбек халқини айблаш мутлақо нотўғри бўлур эди.

Бошқача нуқтаи назар: ССЖИ Олий Кенгаши Иттифоқ кенгашининг раиси ўртоқ Примаков ўзбекларни миллатчиликда айблади, Ўзбекистон ССЖ прокурори Усатов ўзбек халқини бир ёқлама қоралаган ҳолда ўзбекларни "ҳужум қилувчилар", туркларни эса "ҳимояланувчилар" санаб, ҳадеб жазо чоралари билан қўрқитади, Ўзбекистон ССЖ Ички ишлар вазирининг ўзбек халқи шаънига

ҳақоратомуз мақолалар ёзиш билан, нопок қилмишлари билан бадном бўлган ўринбосари Дидоренко бу ишини энди "Известия" рўзномаси орқали давом эттиряпти.

Сизга шунини эслатиб қўймоқчиманки, тергов давом этмоқда, суд эса ҳали бўлганича йўқ. Менинг назаримда, раҳбар ходимларнинг бундай қораловчи фикрлари кези келганда олиб борилаётган терговга йўналтирувчи кўрсатма беради, халқ қадр-қимматини оёқости қилади.

Фарғона воқеалари тинчиб қолди. Халқ шаънига очиқ-ошқора айтилаётган айбловлар тўхтаса, уларнинг дами батамом кесилган бўларди.

Назаримда, бу кишилар беихтиёр кескинликни кучайтириб, ўзбек халқи учун янада кўпроқ қон тўкилиши мумкин бўлган янги тўқнашув юз беришига хизмат қилмоқдалар. Ғалати бир аҳвол вужудга келди. Партия ва шўро раҳбарларининг тўғри талқинларини ҳуқуқ-тартибот органлари назар-писанд қилишмаяпти. Устига устак миршаблар ва прокуратура фикри устувор бўлиб турибди. Бундан чиқадики, Ўзбекистонда ҳокимият тўлиқ ҳуқуқ-тартибот органлари, аниқроғи, ўртоқ Усатов (жумҳурият прокурори) ва ўртоқ Дидоренко (ички ишлар вазирининг ўринбосари) қўлига ўтган.

Бу ҳақсизликлар чорасиз қолмас деган умидда Сизга ҳурмат билан,

*Ўзбекистон халқ шоири
Шукрулло*

1989 й.

ИНСОНИЙ ҚАДР

*Одамларга кенг қалбли бўлинглар,
шунда одамлар ҳам сизларга
шундай бўлурлар.*

ҲАДИС

Ҳозирги кунда жумҳуриятимиз ташқарисида бирон-бир кимса билан учрашиб қолгудек бўлсангиз, одатда, уҳбатдошингиз аввало "Сиз томонларда нима гап?" деб ўрайди. Албатта, бунда ошқоралик, демократиялаш жа-

раёни, қисқаси, қайта қуриш тўғрисида сўз бораётгани маълум.

Шундай вақтларда "Умуман инсонга ўзи нима керак?" деган фикр хаёлимдан ўтади. Албатта, озиқ-овқат, ишқ-муҳаббат, иссиқ кийим ва бошпана лозим. Лекин шуларнинг ўзигинами? Инсоний қадр-қимматчи? Менимча, қайта қуришда энг асосий омил — йўқотилган инсон қадр-қимматини айнан қайта тиклаш бўлиши зарур.

Халқимизда "Қорнимга эмас, қадримга йиғлайман" деган ҳикмат бор. Ҳа, бу гаплар ноҳақ таъқиб этилган мен учун, айниқса, азиз. Мен 25 йилга ҳукм этилган эдим. Беш йил Норильскда қамоқхонада ўтирдим. Елкамга ва бош кийимга рақамлар ёзиб қўйилганди. Изтиробли кунларим тафсилотига берилмоқчи эмасман, чунки шахсга сиғиниш даврининг ноҳақликлари ҳақида кўплаб мақолалар ҳам, романлар ҳам, қиссалар ҳам ёзилган. Улардан тегишли хулоса чиқариб олиш мумкин. Буни шунинг учун эсладимки, қамоқдаги кишилар на овқат, на бойлик ва на мансаб ҳақида ўйлашар, балки ўзларининг таҳқирланганликлари, дил эркинлиги тўғрисида хаёл суришарди. Шахс эркинлиги. Шунинг учун ҳам ўша ерда: "Менга эрк беринг, умримнинг охиригача нон ва сув билан яшашга розиман" дейишарди.

Ҳозир-чи? Бугунги кунда биз инсон қадр-қимматига қандай муносабатда бўлаяпмиз? Менимча, қайта қуриш давридаги энг асосий омиллардан яна бири ўзаро муносабатларимиз сифати бўлмоғи керак. Афсуски, бу борада ҳали назарга тушадиган ўзгаришларга эришганимиз йўқ. Шахсга сиғиниш, турғунлик даври жиноятлари тўғрисида оғиз тўлдириб гапирамиз-у, ана шу камчиликлар пайда бўлишининг чуқур илдизларини фoш қилиб ташламаймиз. Уларни одамлар онгига ишончли далиллар билан етказмаяпмиз. Буларнинг ҳаммаси айрим кишиларда, ҳатто қайта қуриш, ошкоралик тарафдори бўлган баъзи одамларда қаноатланмаслик ҳис-туйғуларини уйғотади.

Марказий матбуотда айрим халқлар урф-одати, анъаналари, маданиятига шак келтирувчи бир-бирига зид, баъзан эса тарихий далилсиз, енгил-елпи мақолалар кўп босилмоқда. Айрим виждонсиз муаллифлар шов-шув кетидан қувиб, урф-одатларнинг мазмун-моҳиятини бузиб кўрсатмоқдалар.

Ўзбек тилида "ҳашар" деган сўз бор. Унинг маъноси бир ишни кўпчилик бўлиб, ҳақ олмай бажаришдир. Ана

шу йўл билан уруш йиллари икки юз километрли Катта Фарғона канали қазилди, табиий офатдан вайрон бўлган Тошкент қайта тикланди. Бу ўзбек халқининг асрлар бўйи давом этиб келаётган анъанасидир. Лекин фақат бошга кулфат тушган дамларда ёки уй қуришларда ҳашар қилинади, дейиш ҳам унча тўғри бўлмайди. Ўзбекларнинг тўйлари ҳам маҳалла аҳли — қўни-қўшниларсиз ўтмайди. Қозон қуриш, ўчоқ кавлаш, сабзи тўғраш, дастурхон тузаш, меҳмон кутиш...Хуллас, бунга ўхшаш ишларнинг ҳаммасини қўни-қўшнилар, қариндош-уруғлар, улфатлар, ёру биродарлар бажаришади. Нафақат тўй-ҳашам, балки дафн маросими, маъракаларда ҳам бутун маҳалла аҳли ёрдамга келади.

Албатта, тўй тўёнасиз бўлмайди. Халқимизда "Топган бир даста гул, топмаган бир боғ пиёз келтирар", деган мақол бор. Тўйга кимдир соат, бошқаси икки метр газлама совға қилади. Бундай урф-одат бошқа халқларда ҳам мавжуд. Ҳадиси шарифда ҳам "Бир-бирларингизга эҳсон қилинлар, чунки эҳсон муҳаббатни оширади ва дилдаги гашликларни йўқотади" дейилган.

Жумҳуриятимизга қора бўёқ чаплаш талвасасига тушиб қолган баъзи газеталар соғлом, инсоний, холис ният рамзи бўлган бу минг йиллик анъанамизни "Ўзбек халқининг қонига сингиб кетган порахўрлик" деб калтабинларча таърифлашга уриндилар. Бундай хулосалар халқимиз турмушини билмаслик оқибатиими? Аҳвол қай даражага бориб етмасин, бир нарса кундай равшанки, бутун бир халқни таҳқирлашга уриниш, унинг анъана ва урф-одатларининг юксак инсонпарварлик моҳиятини шубҳа остига қўйиш сифатида қабул қилинмоқда. Бундай ошкоралик фақат зарар келтиради. Ҳар бир танқидчи олижаноб бўлиши, айтаётган гапи қандай натижаларга олиб келиши мумкинлигини ўйлаб кўриши керак.

Ҳозир сталинчилик ҳақида, унинг салбий оқибатлари тўғрисида кўплаб ёзишмоқда. Шундай бўлиши керак. Негаки, барча салбий ҳолатларнинг илдизи ўша даврга бориб тақалади.

Бизнинг турмушимиздаги ғоят жиддий хатолар 1930 йилдан, нафақат бой, балки ўрта деҳқон ҳам қулоқ қилинган, араб алифбосида савод чиқарган зиёлилар жазоланган вақтдан бошланган эди. Одамларнинг мол-мулкини мусодара қилиб, ўзларини Сибирга жўнатишар, уларнинг уйларига бошқаларни жойлаштиришарди. Бундай

ноҳақликдан ҳамма ҳам мамнун деб бўлмасди. Уларнинг кўпчилиги кўчага ҳайдалганларга дили ачиса, айримлари ўзгалар бойлигига эга бўлганидан хурсанд эди. Сталинчилик ана шундай кишиларни дунёга келтирган эди. Кишиларнинг ҳақидан қўрқмаслик, ноҳақ жабрланганларнинг кўз ёшларига раҳм қилмасликка одамларни ўргата бошладик. Булар оқибатда давлатни ҳам талашдан тоймайдиغان бўлмадиларми? Давлат мулкани талон-тарож қилишга, пора олишга уялмаслик "касали" ўша галаёшли кунлардан бошланмаганмикин?

Юқорида таъкидлаганимиздек, марказий газета ва журналларда Ўзбекистондаги салбий ҳолатлар, айниқса порахўрлик, қўшиб ёзиш тўғрисида кўплаб мақолалар босилмоқда. Гўё Ўзбекистон Бутуниттифоқ матбуотига жиноятчилар рўйхатини етказиб берувчи штатли ташкилотга айланиб қолгандек туюлади кишига. Рашидов, Яҳёев, Одиловларнинг номлари кўзга ташланади. Уларни бутун жумҳуриятимизга, мамлакатга жинояткорона таъсир кўрсатган ҳомийлари Брежнев, Шчелоков, Чурбановлар қаторида ёзишмоқда: Расмий маълумотларга кўра, Ўзбекистонда қарийб 20 минг киши қамоққа олинган. Уларнинг ақсарияти хўжаликлар, корхоналарнинг раҳбарлари, партия ва совет ходимларидир. Деярли барчаси битта модда билан — порахўрлик ва қўшиб ёзишда айбландилар.

Йигирма минг киши? Наҳотки, уларнинг ҳаммаси онгли равишда жиноятга қўл урган бўлса? Ахир, булар муҳтож одамлар эмасдилар-ку! Қанақа муҳтожлик бунга мажбур қилдйкин? Уларнинг диёнати қаерда қолди? Асосий масала мана шунда.

Салбий ҳолатларнинг, агар ҳаммаси бўлмасаям, ақсарияти пахта, сохта ватанпарварлик билан боғлиқдир. Пахтани бизга болалигимизданоқ миллий ифтихор сифатида таърифлаб келишган, олтинга тенглаштиришган, ҳарбий саноат учун ўрнини бошқа ҳеч нарса босолмайдиган муҳим хом ашё, деб айтишган. Бундай ҳолатда ким пахта плани бажарилишига қарши бора оларди? План тўлдирилмаслиги мафкуравий хато, сиёсий кўрлик ҳисобланарди. Яқин ўтмишда тамга босишнинг сталинча усули ана шу йўсинда иш олиб борарди. Бинобарин, чоғи келмайдиган планни қандай қилиб бўлса ҳам бажаришга интилишарди. На меҳнаткашларнинг саломатлиги, на экология ва на

республика иқтисодиёти билан ҳисоблашардилар. Бу қандай оқибатларга олиб келгани ҳаммага равшан.

Тўғри, Ўзбекистондаги салбий ҳолатлар тўғрисида гапириш керак. Лекин бизда болалар ўлими ер юзидаги энг юқори кўрсаткичлардан бири эканлиги, қишлоқ жойларда умумиттифоқ даражасидан 8 марта кам гўшт истеъмол қилиниши тўғрисида сукут сақлашганига хафа бўласан киши. Сабзавот, полиз экинлари аҳоли жон бешига ҳисоблаганда бизда РСФСРга нисбатан кам истеъмол қилинади. Озиқ-овқат маҳсулотлари мўл-кўл бўлишига табиатнинг ўзи ёрдам берадиган Ўзбекистонда аҳвол шундай!

Сўнги йилларда кўплаб қишлоқ хотин-қизлари ўзларига ўт қўймоқдалар. Бу газеталар порахўрлик тўғрисида ола-тасир ёзиб ётган вақтда юз беряпти. Ҳозир ҳам шундай бўлаётир. Пойтахт журналистлари ўзларининг кўп кунлик командировкаларини терговчилар ёки раҳбар ходимлар билан икки соат суҳбатлашиш ила чекламай, колхозчилар, оддий шифокорлар, ёзувчилар даврасида кўпроқ бўлишса, Оролни қутқариш комитетига ёки меҳнаткашларнинг бой материал тўплаш имконини берадиган турли жамоат ташкилотларига мурожаат қилишса инсофли ва диёнатли бўлардилар.

Шу ўринда рус шоири, дўстим Михаил Дудиннинг менга йўллаган хатини эслагим келди. У шундай деб ёзган эди:

— Қадрдоним Шукрулло!

Шундай қилиб пленум кунлари иккаламиз ҳам бирга ўтириб, бафуржа гаплашиш учун вақт тополмадик. Мен сенинг битта стол нарида ўтирганлигингни кўрдим. Шунга ҳам шукр. Сизларнинг раҳбарингиз Ёқубов пленумда айтган рақамлар мени ҳайратга солди. 270 аёл ўзини ўзи ёқибди, 270!!! Ўзларига бензин қўйишиб, гугурт чақишгану ва ҳаққа етишган. На ҳаёт, на хотира, фақат бир оловнинг гуриллаб ёниши... Буни эшитиб сочларим тикка бўлиб кетди, ҳалигача ўзимга келолмайман. У ҳақда мен ҳатто шеър ҳам ёздим. Мазкур воқеа мени шу даражада ҳайратга солдики, у ҳеч қачон хаёлимдан нари кетмаяпти.

Ўзбекистоннинг 1987 йилда ўзини ўзи ёқиб юборган 270 хотин-қизи хотирасига:

Аёллар ёнмоқда Ўзбекистонда
 Бу ҳақда ёзилмас бизлар томонда.
 У қандай оғриқдир, шўрлик гулларни
 Оловга йўллаган, ёққан гулханни?
 Уларга аёндир, мен билмаган сир,
 Не сабаб оловга бўлдилар асир?
 Бу ҳақда ёзилмас, айтилмас сўзлар,
 Кул устида қанот қоқмас қақнуслар.
 Тутун-ла қовушиб ўрлайди ҳар ён,
 Мангуга тарк этар тандаги жон.
 Исёндир, бу, сохта ҳаёт қаърида,
 Чимилдиқ кўрмаган келин, бағрида,
 Оналар ёшидан чақнаган ўтдир.
 ...Дунё-чи, бепарво кўз юмиб ўтди...
 Оламни босмоқда шоннинг шарнаси,
 Қолмиди жаҳонда шодлик нафаси.
 Дам сайиш, туғилар менда ҳам, шуки,
 Бу ёруғ оловда покланиш эрки.
 Бу ҳақда ёзилмас бизлар томонда,
 Аёллар ёнмоқда Ўзбекистонда!
 Бор дунё соқовдир, сўз демас худо,
 Инсон келажаги ёнар даҳраро.

Бундай аҳволда сочларнинг оқариб кетиши ҳам, ақидан
 озиш ҳам мумкин. Бундай қайғуни, оналар қайғусини,
 туғилмаган келажак қайғусини кўриб, эшитиб ва тушуниб
 туриб яшаш сенга қанчалик оғирлигини тасаввур қиламан.

Бардам бўл, дўстим!

Бардам бўл!

Сени қучаман. Михаил Дудининг"

Мана шу ўзига ўт қўйиш, қўшиб ёзиш, порахўрликнинг
 ҳаммаси шон-шуҳрат кетидан қувиш ва шахсий ғаразгўйлик
 каби у ёки бу даражада пахта билан боғлиқдир.

Биз рашидовчилик ҳақида кўп гапираяпмиз. Рашидовнинг
 гуноҳи шундаки, Брежневнинг ўлтимосини бажариш, 6 мил-
 лионли маррани эгаллаш учун у ўз атрофига "тушунадиган"
 ва "ишчан" кишиларни — обком ва райком секретарларини,
 Одилов сингари агросаноат етакчиларини тўплади, улар
 ёрдамида планларни — Брежнев илтимосларини "бажарди", бу
 жумҳуриятга жуда катта зарар келтирди.

Қайта қуришнинг асосий вазифаларидан бири — инсон
 қадрини юксак кўтариш, унинг мустақил фикрлаш
 ҳуқуқини тиклашдан иборат. Ҳамма нарса инсон фаро-
 вонлиги ва саломатлиги йўлида қилинаётгани турмуши-
 мизнинг асосий қонуни. Бироқ таассуфки, ҳозирги кунда
 ҳам биз инсон тақдирига етарли эътибор бермаяпмиз.
 Ўзбекистонда 20 минг киши қамалганини журналистлар

бутун мамлакатга бажонидил доврўғ қилишди-ю, лекин улардан 10 минг киши асоссиз қамоққа олингани учун озод этилганини, бу айбсиз "айбдорлар"га 3 миллион сўмдан зиёд товон тўланганини ҳеч ким билмайди. Нима учун? Чунки ўша журналистлар яна терговчилар билан суҳбатлашиб, шу асосда ёзишяпти. Ахир, терговчи унга ўз хатосини айтармиди?

1937—1950 йилларда миллионлаб бегуноҳлар қамалди, индамадик. Энди ҳам индамасак...Бу қандай ошкоралик бўлди?!

Москва ва унинг матбуоти бутун мамлакатга намуна кўрсатаётган қайта қуриш чекка ўлкаларда катта ёрдамга муҳтож. Москвалик айрим журналистлар шаънига айтган гапларимни улар ҳақиқатга ўчлигим тариқасида тушунишларини жуда-жуда истардим.

Яна бир муаммо шуки, биз кечаги кунимизни танқид қилиш билан бирга бугунимизни ҳам унутмаслигимиз лозим. Ҳозир ҳамма нарса жойида, деб ҳисобламаслигимиз даркор. Масалан, порахўрликни танқид қилар эканмиз, ҳозир ҳам самолётга билетни, меҳмонхонадан жойни ёки бошқа бир танқис буюмни қўшимча пул қистирмай туриб ололмаслигимизни унутмаслик керак. Агар буни эсда сақласак, танқид фойдали ва нишонга тегадиган бўлади.

Суҳбат бошида ўзбекча ҳашарни тилга олган эдим. Ўйлаймизки, бизнинг умумий ҳашаримиз фақат Ўзбекистонни дўппослаб танқид қилишдангина иборат бўлмай, меҳнаткаш, байналмилалчи, саховатли ўзбек халқининг қадр-қимматига ҳам эътибор берилса, фойдадан холи бўлмас эди.

1989 й.

ОЛИЖАНОБЛИК

Қайта қуриш, ошкоралик — бу жуда яхши, жуда маъқул гаплар, аммо тўғри гап туққанингга ёқмайди, деганларидек ҳақиқатни очиқ айтиб, уни маъқул этиш, бу кишидан жуда катта чидам, асаб ҳам талаб қилади. Баъзан, бир кишининг кичик нуқсонини ошкор айтгудек бўлсанг, шу атрофда не-не тортишув, не-не баҳслар бошланиб кетади. Ҳамма ҳам ҳақиқатни айтиб, ўз ихтиёри билан "ғалва"га қолишни, ташвиш сотиб олишни истайди, дейсизми.

Сталин шахсига сиғиниш даврининг қонунсизликлари, миллион-миллион кишиларга келтирган жабр-жафолар, коллективлаштириш давридаги хонавайронликлар, ундан кейинги тургунлик давридаги иқтисодий-маънавий зарарнинг ҳаммасига қарши бир вақтда ошқора, дадил кураш бошланганини ўйласанг, сени ҳам ҳақиқатни айтишга илҳомлантиради. Айтишга айтасан-ку, аммо кунлаб, ҳафталаб вақтинг билдирилган турли хил ижобий, салбий ёндошишларга, ҳатто ҳақорат ва таъна-дашномларга, беҳисоб саволларга чидам билан жавоб беришга сарфланади. Албатта, орамизда ўз жонини ўйлаб, Орол қурийдими-йўқми, менга нима, ким ўз-ўзини ёқади, ким қамалади, бўлганича бўлар, нима ишим бор, туя кўрдингми йўқ, дейдиганлар ҳам албатта ҳали ҳам йўқ эмас. Бундайлар ҳаммиша тинч яшайди, жонлари ҳам ҳузурда бўлади! Аммо ўз юртини, ўз элининг манфаатини ўйлаган, виждони бор одамлар учун адолатсизлик, кишиларнинг ноҳақ хўрланишини кўриб жим туриш, ниҳоятда оғир азоб.

"Новий мир" журналининг 1988 йил 10-сонида Короленконинг Луначарскийга ёзган хатлари босилди. Улардан бирида 1922 йилда ўнлаб бегуноҳ одамларни, балоғатга етмаган болаларни судсиз, сўроқсиз отилишига қарши норозилигини билдиради. Ахир, буларнинг на биронтаси Короленконинг қариндоши-ю ва унга таниш! Бу тарих. Аммо ҳозирда ҳам газёта, журналимизда холисанилло ҳақиқатни ҳимоя қилиб ёзилган озмунча баҳслар бўлаётгани йўқ. Бу эҳтиросли, ошқора айтилган фикрларни кўриб, албатта, сен ҳам бирор нарса демасдан ё ўз меҳрингни, ўз қаҳрингни билдирилмасдан туролмайсан.

Шу йил 16 январь куни Москва радиосидан қайта қуриш, демократия ва республикамизда юз бераётган аҳвол ҳақида айтган гапларимни эшиттирилди. Бу чиқиш, албатта, мадҳ ўқиш эмас, кўпроқ табиийки, нуқсонлар, уни келтириб чиқарган омиллар ҳақида эди. Хўш, бундан менга шахсий бирор манфаат борми? Айрим хатларда шундай фикрлар айтилганки, мақтовлар билан бир қаторда, баъзиларини ўқисанг, илон пўст ташлайди. Бошдан-оёқ ўзинггагина эмас, халқнинг шаънига айтилган ҳақоратлар бор. Буларнинг баъзиларини ўқиб бошимни балога қўйиб нима ҳам қиламан, деб афсусланасан, иккинчи бир мактубдаги самимий фикрларни ўқиб, "нима чора — плюарализм", деб таскин топасан.

Нальчик шаҳридан иқтисод фанлари бўйича мутахассис Бекбоева ўз хатида ёзади: "Сизни радио орқали республикадаги салбий ҳодисалар, айниқса, хотин-қизларнинг ўз-ўзини ёқиши, аҳоли орасидаги оқсил, сариқ хасталиклари ҳақидаги сўзларингизни эшитиб, ниҳоятда изтиробга тушдим"... Хат давомида у бу хасталиклардан қандай ва қайси дорилар билан тездан даъволаниш мумкинлигини меҳрибонлик билан бир-бир баён этади.

Бегона бир рус аёлининг бундай ҳолис меҳрибонлиги, албатта, халқлар дўстлигининг бир белгиси сифатида ниҳоятда қувонарли.

Бу қувонарли, аммо иккинчи бир нарсани афсус билан таъкидлаб ўтмоқчиман.

Кейинги 3-4. йил ичида Ўзбекистондаги салбий ҳодисалар, айниқса порахўрлик, миллионерлар, ҳаддан ошган тўй-томоша каби урф-одатларимиз ҳақида марказий матбуотларда шунчалик кўп нарсалар босилдики, халқимизнинг тарихи, маданияти, пахта ва пахтакорнинг машаққатли меҳнатларидан беҳабар одамларга, гўё ўзбеклар турли нопок йўллар билан даромад орттириб, сингил-елпи ҳаёт кечираркан, деган нотўғри тасаввур туғилишига ҳам сабаб бўлди. Ҳатто айрим миллат одамлари орасида ўзбекларга нисбатан носамимий, жирканч қарашлар пайдо бўлиб қолди.

Мен кун икки кеча Ёқутистонлик профессор, фалсафа фанлари доктори Мардинов Авксентийдан хат олдим. Унда "Ўртоқ Шукрулло, яқинда мен радио орқали сўзлаган сўзингизни эшитдим. Бу менда жуда қаттиқ таасурот қолдирди. Айниқса, кейинги йилларда кўпчилик газета ва журналларда республика раҳбарларини фош қилишга қаратилган қатор-қатор мақолалар босилдики, бу савияси етарли бўлмаган чаласавод аҳолида ўзбекларга нисбатан салбий фикр уйғотди ва маънавий путур етказди. Шунинг учун сизни радиога чиқишингиз шахсан мени ва аминманки мен қатори эшитган ёқутларни ниҳоятда қувонтирди. Бундай чиқишлар қардошлик ҳисларини мустаҳкамлайди. Бундай чиқишларни матбуотда эълон қилинишини истардик", деб ёзади.

Украинанинг Винница шаҳридан келган бир мактубда "Ўзбекистон ҳақидаги танқидий мақолаларни ўқияпман-у, аммо пахтачилик, ўзбек халқининг ҳаёти билан таниш эмасман" дейилади. Бунга жавоб тариқасида ҳолис, бегона бир одамнинг — Қалмоғистоннинг Элиста шаҳрида яшовчи

Хохлинова Клавдия Федоровнанинг менга ёзган бир хатини унга юбордим. Чунки менга бегона бу рус аёлининг айтганлари ўзбек халқи, Ўзбекистон ҳақида холис маълумот берарди. Ўша хатнинг айни ўзини келтираман:

—*Ҳурматли, ўртоқ Шукрулло, Сизнинг "Инсон қадри" деган 16 январь радиосидаги чиқишингизни эшитдим. Ўзимни болалик ва ёшликларим ўтган меҳрибон, саҳий, дилкаш одамлар орасида бўлгандек ҳис этдим. Отам дафн этилган табаррук тупроқда, ўз ватанимда бўлгандек қувондим.*

Менинг миллатим рус, институтни тугатгунча Ўзбекистонда яшаганман. Шунинг учун Ўзбекистонни ўз Ватаним деб биламан. Ота-оналарим 1932 йили Саратовдаги очликдан қочиб келишган. Ғузур, Китобда яшадик, асосан менинг умрим Каттабоғда ўтди. Шу ерда ўқидим. Менинг дугоналарим рус тилини деярли билмовчи ўзбек қизлари бўлган...

Ўзбекистондаги салбий ҳодисалар ҳақида матбуотда мақолалар босила бошлагандан кейин, рашидовчилик, қарердан пайдо бўлиб қолди, ахир мен ўзбекларни, бу халқни покиза халқ эканлигини билардим-ку, деб ҳайронликка тушиб қолдим.

Бу ишларда қисман бўлса ҳам улуғ оғангиз русларнинг айби ҳам йўқми?

Мен пахтани жуда қадрлайман. 5-синфдалигимдан бошлаб институтни битиргунимга қадар ҳар йили кўсак-кача терганман.

Институтни битирганимдан сўнг 7 йил Қирғизистонда ишладим. Бу республикаларда бир одам менинг миллий ғуруримни камситганини, бегоналар ичида деб ўзимни ҳис қилганимни билмайман.

1957 йилдан буён Қалмоғистонда яшайман. Қандай қилиб мен, ўз бағрига бизларни олиб 1932—1933 йиллар очарчилигидан қутқарган Ўзбекистонни унуттишим мумкин!

Қандай қилиб мен, 1941-1945 йилларда немислар босиб олган ерлардан кўчиб келган, қанча-қанча одамларни ўз хонадонига олиб, уларга қилган меҳрибонликларини унуттишим мумкин!

Ахир, қандай қилиб мен сочлари қора, сариқ, турли рангдаги миллат болаларини ўз болалари билан тенг кўриб, кўрпа ёпилган сандал атрофига ўтқазган, ниҳоятда меҳрибон Ҳалима опани унуттишим мумкин! Бу оилада

чой ҳам, бир бурда нон ҳам ҳаммамизга бирдек тенг бўлинарди.

Бу халқнинг ҳалол ва поклиги ҳақида бир-икки далилни айтиш кифоя:

1. Эвакуация қилинган бизлар келгунча, бу ердаги бирон уйнинг эшигида қулф борлигини кўрганимиз йўқ.

2. 13-14-15 ёшли биз қизлар билан Ҳалима опа фронтдаги жангчилар учун текинга жун тўқиб юбориб, ўзи эса қиш бўйи сарпойчанг қуруқ калошда юрарди.

Шундай меҳмондўст, меҳрибон, ҳалол, меҳнаткаш халқни ҳимоя қилиб радио орқали гапирганингиз учун сизга минг-минг раҳмат.

Радио орқали эшитганим учун отингизни тўғри айтолмаган бўлсам, узр, сизги ва сизнинг яқинларингизга энг яхши истак ва ижодий ютуқлар тилаб: Холиқова Клавдия Федоровна.

КИШИНИ ҚУВОНТИРАДИГАН БУНДАЙ ДЎСТОНА ХАТЛАР МЕНИНГ ҚЎЛИМДА БИТТА ЭМАС, ЎНЛАБ БОР. ЛЕКИН, АЛБАТТА, ҚАРАШЛАР БИР ХИЛ ЭМАС.

ҚОЗОН ШАҲРИДАН КЕЛГАН ХАТ: — 16 январда (1989 йил) Москва радиосида сизнинг катта адолат, ботируна катта нупқингиз янгради. Чексиз, катта раҳматлар. Татар ёзувчиларидан сизга қайноқ салом.

Энг яхши, энг эзгу тилаклар билан: Маъсум Насибуллин.

Қозон шаҳри, 1989 йил.

Бу хатларни ўқиб узоқ ўйланиб қолдим. Очигини айтсам, жуда қувондим. Қалбимда бир ғурур ҳисси, ўзбеклигимдан фахр сездим. Чунки сенга бутунлай нота-ниш турли миллат: рус, украин, ёқут, татар ва шунга ўхшашлар сенинг халқинг ҳақида, уни бошқа халқларга меҳрибонлиги, дўстлиги, меҳнаткашлиги ҳақида самимий гапларни айтса, ахир бундан ҳам қувонарли нима ҳам бўлиши мумкин?

Баъзи бировлар республикадаги салбий ҳодисалар ҳақида икки-уч танқидий фикр айтса, бу ўзбек халқи шаънига ҳақорат саналадими, деб уни тан олмайсизу, аммо кимлардир мақтаса бу сизга ёқади, уни ҳақиқат деб маъқул қиласизми, деган саволни беришлари ҳам табиий. Бу тўғри! Бу ерда гап шундаки, масала фикр билдирувчиларнинг кимлиги, уларнинг сонидан эмас, улар битта бўладими, ўнта бўладими, масала айтилган гапни

кўпчилик одамларнинг дилига уйғунлиги, уни халқ ҳаётига, ҳақиқатга мос келишида.

Бу хатлардан мисол келтиришимнинг сабаби шундаки, Ўзбекистонда юздан ортиқ миллат вакили яшайди, деб фахрланиб гапириб келамиз. Яқин йилларгача шу ерда яшаган бирор миллатнинг: корейс, рус, қрим татар, уйғур, озарбайжон, украиннинг ўзбеклардан шикоят қилиб "бизни камситди", деганини эшитмагандим. Бирор газетада бу ҳақда гап ҳам бўлмаган. Кейинги пайтларда Ўзбекистондаги салбий ҳодисалар кунба-кун ёзиб турилган бир пайтда турли қардош халқлар вакилларининг мактубларида ўз халқинг ҳақида дўстона самимий гапларни эшитсанг, ахир қувонмайсанми!

Менга юборилган турли миллат вакилларининг айрим мактубларидан баъзи бир намуналар келтиришим бу менинг шаънимга билдирилган илиқ фикрлар учун эмас, аксинча, миллат ва миллий муносабатлар ҳақида қизғин баҳслар бораётган айни замонда совет кишилари бир-бирларининг яхшисига суяниб, нуқсонига куйиниб, бефарқ қарамасликларига ёрқин мисол бўлишини назарда тутдим.

Ҳали орамизда шахсга сиғиниш даврининг халқимизга етказган зарарларини фош этиш ва унга ҳисса қўшишга эмас, аксинча билар-билмас ёқлашга хизмат қиладиганлар ҳам йўқ эмас. Улар кимлар? Афсуски, ҳали ҳам "нега биз қаматган одамларнинг ҳаммаси — Тухачевский, Блюхер, Акмал Икромовлардек суяклари Сибирларда чириб, отилиб йўқотилмаган экан! Шундай бўлганида, қамоқдан тирик қайтганлари бизни эл ичида ҳозир фош қилиб шарманда қилмасди, дейдиган одамлар ҳали ҳам гумондан холи эмас. Бундай бешафқат одамларга беғуноҳ қамалганларнинг азоблари-ю беғуноҳликларини тушунтириш учун дадил ва исботнинг ўзи кам. Бундайларнинг руҳиятини билмасдан туриб улар билан курашиш самара бермайди. Чунки бундайлар ҳали ҳам бўлар-бўлмас турли баҳоналар ўйлаб топиш, жамоатчиликни чалғитишдан ор қилмайди!

1930—1950 йиллардаги қамашлар, Сталиннинг қилмишлари, жиноятлари, шахсан унинг иштироки ҳақида бир неча йилдан бери матбуотда аниқ ҳужжатлар келтирилган. Партия ва ҳукуватимиз томонидан қарорлар қабул қилинди. Аммо шунга қарамасдан қамалганлар учун Сталиннинг ўзини айбдор қилиш инсофданми, у ҳаммасини билмаган-ку, дейдиганлар ҳам йўқ эмас. Бунга қўшилиб бўлмайди. Чунки кечагина ўз ёнида ишлаган

сиёсий давлат арбоблари, ҳарбий раҳбарлар — Тухачевский, Блюхер, Акмал Икромов ва шунга ўхшаганлар кетма-кет бедарак бўлиб қолса, улар қани, деб сўрамаганми? Миллион-миллион қамалганларнинг етим қолган болалари, бева қолган хотинларининг фарёд солиб ёзган оғу-нолалари, наҳотки унга маълум бўлмаган бўлса!

Сталин сиёсатининг ёқловчиларига бир савол бермоқчиман. Сталин даврида нуқсонларимизни айтиб бўлмасди, яхши ният билан айтганлар қамоққа олинган. Бу ҳақ! Энди-чи, ҳамма ўз фикрини очиқ айтаяпти. Камчиликларни танқид қиляпти. Энди буни ҳаётимизни бузиб кўрсатиш, ютуқларимизни кўролмаслик, деб қамасак, отсак, буни нима дейиш мумкин? Бу демократиями? Бу инсон қадрини билмаслик, жаллодлик бўлмайдими? Борди-ю, бу бедодлик, золимлик ҳисобланса, шундай сиёсат олиб борган Сталинни нима учун ёқлаш керак? Нега уни золимликда айбланилса, бунга монёлик қилиш керак?

Андижон областининг Комсомолобод районида истиқомат қилувчи райкомнинг собиқ иккинчи секретари ўртоқ Қамичев ўз хатида, "Сталин даврининг сотқинлари, шунча ифлос ишларга қўл урган "ҳурматли ёзувчиларни" наҳотки ер кўтариб юрса! — деб ўша одамларнинг номлари матбуотда эълон қилинишини хоҳлардик деб ёзади.

Бундай деб айтиш осон, аммо улар билан ким курашмоқчи? Ҳали орамизда уларни ҳимоя қилувчилар, уларнинг таъсирига берилиб, уларнинг йўлини тутган, бегуноҳ қилиб кўрсатишга интилувчилар йўқми? Бундан ташқари, буларни фош қилишнинг зарурати нимада? Ҳозирги тараққиётга, қайта қуришга манфаати борми?

Сталин шахсига қарши курашдан мақсад нима? Бу ерда гап, шахсга сиғиниш даврининг фақат айрим одамларга келтирган жабру жафоси устида борганда, уни кечириш мумкин бўларди. Бу ерда асосий масала — шахсга сиғиниш даврига қарши курашдан мақсад уни жамиятимиз, маданиятимиз, адабиётимиз тараққиётини орқага сурганлигини кўрсатиш. Энг яхши истеъдодлар, илғор фикрловчи олимлар, ижодкорлар, шоир, ёзувчиларнинг рўёбга чиқишига тўсиқ бўлганларни рўй-рост айтишдир. Чунки асосан таланти, халққа манзур, ҳақиқатгўй ижодкорлар айбланиб қамоққа олинди.

Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, буларни қўяберайлик, 1950 йилларда қамалган Мирзакалон Исмоилий, Шухрат, Саид Аҳмад, Ҳамид Сулаймон, ака-ука Алимўхамедовлар,

ахир булар ёмон таржимон, бефаҳм олим, талантсиз ёзувчилармиди?

Шахсга сиғиниш даври, унинг ҳимоячиларига шунинг учун ҳам қарши курашиш керакки, улар адабиётимизда бадий заиф, ўртамиёна риторик асарлар яратилишига сабабчи бўлдилар, адабиёт ривожини орқага тортиб, тилимизнинг ривожига, тарихимизни ўрганишга, унинг тўғри ёритилишига тўсқинлик қилдилар. Маданиятимиз тараққиётига ҳисса қўшган, жон куйдирган одамларни миллатчиликда, душманликда айбладилар.

Сталин шахсига сиғиниш ва ўша давр ходимларига қарши курашганда Ватан, халқимиз манфаати асосий мезон бўлмоғи керак. Кимнидир шарманда қилиш, шахсий ҳасос олиш ниятида бўлмаслик керак. Унга қарши курашганда Сталин даврининг зарарли сарқитлари, туҳмат, ёлғон, бемеҳрлик каби иллатлардан ўзимиз холи бўлишимиз лозим.

Шахсга сиғиниш, турғунлик даври иллатларига қарши курашни фақат Сталин шахсига ёки айрим одамларга эмас, ўша давр нуқсонларига қарши кураш, деб тушуниш керак. Айрим хатларда, ҳозирги кунда Орол муаммоси, пахтачиликдаги монокултура, иқтисодий-маданий қийинчиликлар каби муҳим масалалар турганда ўтмиш нуқсонларни кавлашдан нима фойда дейилади! Ахир, ўйланг, Орол масаласи, давлат тили, монокултура ҳақидаги ижобий талабларга ҳали ҳам қаршилиқ қилаётганлар йўқми? Улар кимлар? Очиқ гапни миллатчиликка йўйиш ҳали ҳам йўқми? Бу ҳам Сталин даврининг сарқити эмасми?

Шахсга сиғинишга қарши курашни, бу фақат Сталин шахсига, айрим одамларга эмас, буни умуман ўша давр нуқсонларига қарши кураш деб тушуниш керак. Кураш бу осон нарса эмас. Қаршилиқ зарбасиз қолмайди. Ҳозирги курашда халқ манфаатини кўзлаб, виждонан ишонган кишигина ютади.

Кечагина бир воқеанинг гувоҳи бўлдим. Ўрта ёшли бир одам, ушла-ушла, деб кимнидир қувиб кетди. Нима гап десам, бировни қон қақшатиб қочди дейди. Жабрланган ким у, укангизми, ўглингизми? Сизга ҳам шикаст етказмасин, — десам. "— Қариндошим бўлиши шартми? Бегонани ўлдирса ҳам индамаслик керакми? Виждон, инсоф деган нарса борми, ахир, йўқми?" — деди, олижаноб жавоб қилди! Ҳақиқатан ҳам бу олижаноблик эди!

Ҳозирги давр виждон, ҳалоллик, меҳрибонлик учун кураш даври. Мамлакатимизнинг турли бурчакларидан менга юборилган ҳолис одамларнинг хатлари ҳам шундан далолат беради.

ИНСОН ВА ЯХШИЛИК

*Ўзингга ёққан нарсани бошқаларга
ҳам раво кўр!*

ҲАДИС

— Шу кунларда барчамиз жамиятимиз учун янгилик бўлган қайта қуриш, ошкоралик руҳи билан яшамоқдамиз. Шу ҳақдаги ўз фикрларингизни биз билан ўртоқлашсангиз...

-- Менимча, суҳбатимизнинг асосий мавзуси ВИЖДОН атрофида бўлса яхши бўларди. Чунки ошкоралик, менимча, бу — виждон демакдир. Нима ҳақида гапирмайлик, инсоннинг инсонийлигини ўлчайдиган асосий мезон бу — ВИЖДОН-ку!

Ахир менга нега тил керак,
Яна ёлгон сўзлаш учунми?
Нега юрак ва ақл керак,
Турфа бўхтон ўйлаш учунми?
Лаънатларга ботмай дунёда
Бўлай десанг ҳақиқий инсон,
Хусн берма, тил берма менга,
Виждон бергил, виждон бер, виждон!

Энди Сизнинг саволингизга келсак:

— Агар шу ҳаётда етмиш йил яшаб, дунёнинг баланд-пастини кўриб келаётган бўлсам ҳам бунчалик қувончли, кишига завқ берадиган даврни тасаввур қилолмайман. Унинг аҳамиятини икки оғиз сўз билан айтиш қийин. Халқимизнинг яхши гапи бор: "Қорнимга эмас, қадримга йиғлайман". Эркинлик бўлмаган жойда Инсон қадри бўладими?

Инсонга нима керак? Энг биринчи галда эркинлик. Бунинг учун ўз-ўзини яхши таниб олиши керак. Бизларнинг энг катта нуқсонимиз ҳаётимиздаги ҳозир биз курашаётган салбий ҳодисаларни келтириб чиқарган омилларни ўз вақтида рўй-рост очиб, ўз фикримизни билдиришдан маҳрумлигимизда эди.

Виждонли одам учун кўнгилдаги гапни айтолмай яшашдан ҳам ортиқроқ азоб борми? Халқимиз виждон азобида, дардини ичига ютиб кун кўрмаганмиди?

Бундан 500 йил аввал Алишер Навоий ўзбек тилини ҳимоя қилиб, унинг афзалликларини ёзган эди. Биз унинг номини фахр билан тилга оламиз. Ўзбек тилида ёзгани ва бу тилни ҳимоя қилгани учун ўзбек адабиётининг отаси деб улуғлаймиз. Ваҳоланки, ўттизинчи йилларда ўзбек тилини ҳимоя қилганлар айбдор бўлиб, не-не азиятларни бошидан кечирмади! Ҳозир-чи? Фақат ўзбек тилининг ривожини эмас, ҳатто ўзбек тили давлат тили даражасига юксалиши керак деган фикрлар ҳам бемалол айтиляпти. Бу бахт эмасми! 30-50-йилларда бундай фикрларни айтиб кўринг эди... Мана, қайта қуришнижга ҳосилоти! Энди инсон сўзи эътиборга эга. Демак, Инсон, ўз қадрини топди деса бўлади.

Шукрулло ака бориб телефон дастагини кўтарди:

— Алло! Лаббай!..

Ўқишга киролмадим? Э, чакки бўлибди-ку! Энди нима қилмоқчисан?

Домла бироз жим қолдилар.

— Ҳа, яхши. Лекин Тошкент жуда катта шаҳар, сен ҳали ҳаётнинг аччиқ-чучугини билмайдиган ёш қизсан. Қийналиб қоласан дейман?

Домла яна бироз жим қолдилар.

— Энди бундай, сенга бир маслаҳат. Демакки, матбуотда чиққан мақолаларинг дорулфунун талаб қилган даражада бўлмаса, сен уйингга қайтсанг, ўша ерда район газеталарида актив қатнашиб, бирон ерда ишлаб, пишиб, келгуси йил келсанг, қандай бўларкин, қизим? Бир қарорга келсанг, менга телефон қилиб айтгин. Хўп, омон бўл!

Домла телефон дастагини қўйиб, ичкари кирдилар.

— Қариндошларданми?

— Сурхондарёлик Гулнора деган қизча.

— У Сизга ким бўлади?

— Менга ўқувчилик даврларида шеърларини юбориб турарди. Бегона. У ўқишга киролмабди. Беҳабар қолибманда Тошкентга келганидан. Хўш, қаерга келган эдик?

— Инсон қадри, ошкоралик ҳақида сўзлашаётган эдик.

— Ҳа, яна бир мисол. Орол денгизини ҳимоя қилиш ҳақида кўп гаплар бўляпти. Агар шу гап бундан ўн йилгина аввал айтилса эди, миллий бойлигимиз пахтага

қаршиликда, сиёсий хатода айбланардик. Билмадим, оқибати нима бўларди. Энди-чи? Энди хоҳланг ўз фикрингизни айтинг, хоҳланг айбдори — саң, деб маълум шахсларни кўрсатинг — ихтиёр ўзингизда.

Бирор одам ўзини ёқса, унинг сабабларини аниқлаш, гуноҳининг олдини олиш ўрнига, бизда бундай бўлиши мумкин эмас, деб яширардик.

Шу кунларда қишлоқларда ўзини-ўзи ёқаётган аёллар йўқми? Энди сабаблари қўрқмай очиқ айтиляпти.

Мана буни шахс эркинлиги десак бўлади. Бизнинг ҳамма нуқсонларимизни келтириб чиқарган нарса — одамда ҳўжайинлик, эгаллик ҳиссининг йўқ бўлиб кетганлигида эди. "Бўлса бўлар, бўлмаса говлаб кетар, менга нима?" деган машъум бир ўйга келиб қолган эдик. Ҳар нарсага рози эдик. Қайта қуришни жуда қадрлаш керак, буни уйқудан уйғониш деса ҳам бўлади.

— Боя ўттизинчи-эллигинчи йилларда кўп нарсаларни гапириб бўлмасди, дедингиз. Малол келмаса, ўша йиллар ҳақида ўз оғзингиздан эшитсак.

— Аввал бир нарсани айтиб ўтай: ҳаётга назарий қараш бор ва ўша назарияни оммабон қилиб айтиш бор. Бу иккови икки хил нарса. Бу икки хил савияни талаб қилади. Чингиз Айтматовларда мана шу икки фазилат уйғунлашиб кетган. Яъни назарий деганимизда нуқсон ва фазилатларни келтириб чиқарган омилларни айта билиш. Нуқсонларни айтиш мумкин, аммо ана шу нуқсонларни келтириб чиқарган сабабларни ҳамма ҳам уддалаб айтолмайди. Чингизлар, Расуллар бунинг бадий ифодасини топа олди. Уларнинг буюклиги шунда.

Ўттизинчи йиллардаги ҳақсизликларни кўпинча Сталинга йўйилади. Баъзан бу ҳақда чуқур фикр юритмаймиз. Бунинг илдизлари жуда теран.

Менимча, бугунги биз қайта қуришда очаётган нуқсонларнинг боши Ленин ҳаётлигида, 1920 йиллардан бошланади.

Ўша йилларда Шўрода ҳақсизлик деган гап пайдо бўлди. Ҳақсизликка дучор бўлганлар кимлар эди? Эски китоб ўқиган мулла одамлар. Яна тузукроқ ҳовли-жойи бор кишилар. Ҳусусий мулк баҳонаси билан уларнинг мол-дунёси мусодара қилина бошланди. Бошқаларга берилди. Хўш, етти-саккиз боласини чирқиратиб виждони бор ким ўз қўшнисининг, маҳалладошининг уй-жойини ўзлаштиради? Виждони бор одамлар бундай қилмайди.

Лекин шу ишни қилганлар ҳам кўп бўлди. Бировнинг ҳаққидан, кўз ёшдан қўрқмаганлар ҳам бўлди. Совет давлатининг энг фожиаси шунда бўлдики, у одамлардаги раҳм-шафқат ҳиссини ўлдирди. Бировнинг ҳаққидан той-масликка ўргатди. Виждон сустлашди.

Қайта қуришнинг қадрни шунда!

— Худди шунга ўхшаш воқеа Шайхзода домла билан бўлган эканми?

— Ҳа, бўлган. Тахминан 1964—65 йиллар эди. У пайтда Сарвар Азимов Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Раисининг ўринбосари эди. Бир куни Шайх ака билан учрашиб қолдим. Шунда у Азимов ҳовли-жой берганини айтди. Лекин Шайх ака уни олмабди. Сабабини суриштирсам, бу ҳовли ўзини ўзи отган кишиники экан.

Мен шу уйга кўчсам, Шайхзода бу одамнинг ўлимни кутиб ўтирган экан, дейишмайдим?

Ваҳоланки 20-30 йилларда бундай андишани ўйламай иш қилганлар оз бўлганми?

1937 йиллар келиб мана шундай бировнинг ҳаққидан, кўз ёшларидан қўрқмайдиган одамлар КГБга иш берди. Сталин ана шунақаларга суянди: "Мен сенинг бошингни силадим, уй-жойлик қилдим, сен эса мана бу халқ душманларини даф қилишда менга ёрдам бер". Улар бу ишни бажонидил бажаришди. Бировнинг ҳаққидан қўрқмаганлар туҳматдан тоярмиди? Ҳеч қандай гуноҳдан тоймасди. Мана шулар, Сталин ишонган одамлар, давлатда масъул ишларга кўтарилди. 70—80-йилларга келиб, улар ҳатто давлат ҳаққига ҳам хиёнат қилдилар. Порахўр ҳам, кўзбўямачилар ҳам шулар эди.

— Қайта қуриш жараёни бирдан бошланди, деган фикрлар ҳам йўқ эмас...

— Йўқ. Ҳар нарсанинг пойдевори бўлади. 1905 йилги инқилоб 1917 йилги Улуғ Октябрь социалистик революциясининг пойдевори бўлди. Қайта қуриш 1956 йиллардан, Н. С. Хрушчев Сталин шахсига сиғинишни фош қилганидан бошланди десак, хато бўлмас. Хрушчевнинг энг катта хизмати шунда!

Қайта қуриш — чинакамига инқилобий ҳаракатдир. Жамиятни ёт одамлардан тозалади. XIX Бутуниттифоқ партия конференцияси эса юқоридан буйруқ беришларга қарши масалалар қўйди. Бюрократизмга қарши очиқ кураш бошлади. Буни қайта қуришнинг асосий хизматларидан деб қараш зарур. Лекин бу кўпларга ёқмайди.

Ҳали ҳам юқоридан буйруқ кутиб яшаётганлар кўп. Буйруқбозликнинг машъум томони — одамларни фикрлашдан маҳрум қилиб қўйган эди.

— Кейинги пайтда айрим ижодкорлар ҳақида гап кетса, "бу жабр кўрган" деган сўзлар кўп айтиладиган бўлиб қолди...

— Бу сўзни айтишдан аввал яхшилаб ўйлаб кўриш керак. Сталин шахсига сиғиниш пайтида озодликдан маҳрум бўлганлар бор. Мана булар, чинакам жабр кўрганлар. Бу жабрдан камина ҳам бенасиб қолмаган. Лекин асари танқид қилинган одамларни ҳам жабр кўрган дейиш тўғри эмас-да!

Шахсга сиғиниш даврида жабр кўрганлар ҳақида "Хатарли йўл" пьесасини яратганман. Унинг асосий мавзуси инсонга муҳаббат хусусида боради. Унинг бош қаҳрамони Абдусодиқ бир саҳнада шундай дейди:

Азиз Инсон, буюк инсон, муқаддас инсон
Сен ғамғамас шодликларга яратилгансан.

— Ўрни келиб қолди, энди ўз ижодингиз ҳақида ҳам тўхталсак. Сиз ижодкорнинг вазифасини қандай шарҳлайсиз?

— Ижодкорнинг вазифаси, адабиётнинг вазифаси кишиларнинг маънавий дунёсини шакллантириш, руҳий дунёсини бойитиш, маънавий қашшоқликдан қутқариш, виждоннинг муқаддаслигини кишиларга сингдириш, эътиқод ҳосил қилишдан иборат. Ҳозир барча виждонли одамларни ҳайратга солаётган, бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеалар — маънавий қашшоқлик оқибати. Инсоннинг маънавий савияси эса, инсонга муносабати билан белгиланади.

Шу ўринда бир нарсани эслатиб ўтмоқчиман. Магазинга кириб харид қилган деҳқон "Ботинка тиккан қўлинг синсин" деб ишчини қарғайди, ишчи эса "Топганинг яхшилигингга буюрмасин", деб дори солиб қовун-тарвуз сотган деҳқонни қарғайди. Муаллим ёки врач уй қурган устадан нолийди, қурувчи эса... Хуллас бу қарғиш, норозиликларнинг сабаби нимада? Бировлар бунга план сабаб деса, бировлар очиқ фикр айтиш йўқлигидан дейди. Буларнинг барчаси тўғри! Аммо ҳар бир кишининг ўз виждони, инсофи қаёқда? Ҳозирги ошкораликнинг қадрқиммати ҳам виждонга берилган мана шу ҳуқуқда! Виждон эркинлигида! Қайта қуришни ҳар биримиз ўзимиздан, виждондан бошласак, шундагина юқоридаги офатлардан қутиламиз.

— Янглишмасам, инсон, виждон, яхшилик шеърларингизда доимо куйланиб келинган мавзу?!

— Биринчи машқ шеърларимдан бирида ёзган эдим:

Менга дўст керакдир, дўст бўлар фақат,
О, фикри фикримга гар монанд бўлса.
Ишонинг, онт ичай, умрим ҳада
Халқи-ла бир йиғлаб, бирга шод бўлса.

Шеърми, пьесами, насрми — нимаики ёзмоққа киришмай, кузатилган мақсад инсоннинг маънавий дунёсига алоқадор гаплар бўлади.

Ваъдани биз оддий нарса деб тушунамиз. Ваъдага амал, сўзга эгалик, фикрда қатъият кишининг қиёфасини белгилловчи энг асосий омиллардан бири эканлигини унутиб қўямиз. Ваҳоланки:

Бир бебурдлик топган қадрингни,
Совуришга қилар кифоя.
Кичик ишга ихлос, эътибор
Улуғ ишга бўлар бир поя.

Мен инсон учун энг муқаддас фазилатдан бири — ваъдага амал қилиш деб тушунаман. Ҳадиси шарифда ҳам "Ваъда — қиёмат қарз" дейилади.

— Қайта қуриш ижодингизда қандай акс этипти?

— Қўлдан келганча. Аслида ижодкор замондан анча олдинда юради. Унинг ижодида даврнинг энг долзарб масалалари кўтарилади.

Бадий ижод, зиддиятли фикрлардан қутилмаган, оригинал ҳукм чиқариш билан белгиланади. Шу нуқтаи назардан қараганда ижод мураккаблашди.

Чингиз Айтматов билан бир учрашганимда у шундай деган эди: "Менинг асарларимнинг ўқувчиси энди камайиб борса керак. Чунки мен энди ҳаётдаги бўлаётган воқеаларни тасвирлашдан кўра кўпроқ фикрлашга, нуқсонларнинг ўзини эмас, ўша қусурларни келтириб чиқарган омилларнинг моҳиятини очишга қизиқяпман. Бу ўқувчиларга бирмунча зерикарли туюлади".

Менинг ижодимда ҳам айнан шундай ҳолат бор.

— "Сенинг бахтинг" шеърлар тўпламингиз СССР Давлат мукофоти номзодлигига қўйилганини эшитиб, мухлисларингиз жуда севинди. Мукофотга тавсия этиш сизни руҳлантираётими?

— Шоирнинг биринчи вазифаси қойил қилиб ёзиш. Агар лойиқ бўлса халқнинг ўзи тақдирлайди. Китоб шундай юксак мукофотга тавсия этилишининг ўзи бир мукофот мен учун.

— Ҳозир қандай асар устида ишляпсиз?

— "Унсиз фарёд" трагедиямни оққа кўчириб бўлдим. У турғунлик йилларидаги воқеаларга бағишланган. Унда бойлик орттириш, ўзини ўзи қатл қилиш, маънавий қашшоқлик, виждон ва виждонсизлик ўртасидаги курашни кўрсатиш...

Энди сизга бир оддий мисол келтирай. Оддийгина иситиш қувурларини олайлик. Бечора қувур ўн йилга мўлжалланган бўлса, йигирма йил ётди ернинг тагида. Чириб адо бўлди. Хонадонларда эса иссиқ сув кутиб, одамлар ҳалак. Бугун битган уйлар эртасига ремонт қилинади. Сифат қолмади. Афсуслар бўлсинки, бу сифатсизлик битта Тошкентга хос эмас, Иттифоқимизнинг исталган бурчагида бор. Агар яна аҳвол шу залда ҳеч бўлмаса 5-10 йил давом этса нима бўларди? Аҳволимиз нима кечарди? Биз план учун ишладик! Инсон учун ишламадик! Ҳозир эса бунинг акси бўляпти. Одамларнинг бир қолипдан иккинчисига ўтиши осон эмас. Ўша вайронагарчиликларнинг ўрнини тўлдиришнинг ўзи бўлмайди. Энди буёғига Инсон номи байроғимиз бўлиши керак. Яхшилик, Виждон муқаддас бўлиши керак.

— Демак, яшасин Инсон ва Яхшилик!

— Ҳа, худди шундай! (*Шоир кулиб қўйди*).

Шукрулло ака билан хайрлашиб, кўтаринки кайфиятда йўлга тушдим. Қулогим остида домланинг куюнчаклик билан айтган сўзлари анча вақт жаранглаб турди. Тилимда эса унинг тўрт сатр шеърини такрорлардим:

Майли, заррадарга айлансин юрак,
Дўстлик, меҳр бўлиб сингса ҳар танга.
Ахир, шеър, юрак не учун керак,
Яхшилик қилмаса агар инсонга.

Сўхбатни Темур УБАЙДУЛЛО

ёзиб олган.

1988 й.

ҲАҚИҚАТНИ АЙТИШДАН ЧЎЧИМАЙЛИК

Кимки ноҳақ адоват ва хусумат қилаётган кишиларга ёрдам берса, то бу ишдан тавба қилмагунича, у Тангрининг ғазобида бўлур.

ҲАДИС

Ўзбекистон халқ шоири Шукруллони Фөробий қабристониди, севимли шоиримиз Усмон Носирнинг ҳоқини дафн этиш маросими олдидан учратдим. Ёшлигида, техникумда ўқиб юрган кезларида унинг янги чиққан ҳар бир асарини тезда ёдлаб, давраларда айтиб юришганини ҳаяжон билан ҳикоя қилиб берди. Шоирнинг рамзий қабри олдиди туриб, қисқа нутқ ирод этди:

— Ҳар қандай алам кўнглимдан чиқади, аммо Усмон Носир фожиаси туфайли чеккан изтироб, ғам-ғусса ҳамон суяк-суягимни зирқиратади. У фидойи инсон, тарихчи, қомусий шоир эди. Унинг жаҳон адабиётини, шарқ ва ғарб шеърятини, тарихни шу қадар мукамал билиши бизларни ҳайратга соларди. Ахир 30-йилларда биз ёшларга Гёте, Данте, Петрарка, гладиаторлар, фиръавнлар ҳақида тасаввур берган шоир ҳам ўша эди. У тошқин шоир эди. У ўзига сиғмади. Шу боис уни қурбон қилишди. Энг армонлиси шундаки, навқирон эди, у дардларини, билганларини айтиб улгурмади. Усмон Носир жисман мағлуб бўлди. Лекин ўлгани йўқ.

Итоат эт, агар сендан
Ватан рози эмас бўлса.
Ёрил! Чақмоққа айлан, сен!
Ёрил, майли, тамом ўлсам!

У ўзи айтгандек чақмоққа айланди, туғилган ерига ҳоқ эмас, нур бўлиб қайтиб келди. Хуш келибсан, муборак она тупроғинга, Усмон!

Ёниқ сўзлар юракни ларзага келтирарди. Шукрулло аканинг сўзларини эшитаман-у, ўйга толаман: унинг ҳам манглайига даҳшатли йиллар кўланка солган чоғи, кўзларга мунг чўккан! Шу хусусда кўп эшитиб юраман-у, шоирнинг ўзи билан ҳеч суҳбатлашмаганман. Яхшиси, у билан гаплашиш керак. Ниятимни кечиктирмай, эртасигаёқ амалга оширдим.

...Шоир мени ўз ижодхонасига бошлади. Пешайвонга қўйилган стол устидаги қораламаларига кўзим тушди. Ичкарида китоб жавонлари. Шоирнинг Чингиз Айтматов, Давид Кугилтинов, Мустай Карим сингари кўпмиллатли совет адабиётининг йирик намояндлари билан тушган фотосуратлари. Деразалари кўчага қараган.

— Бу ерда қандай ижод қила оласиз? — дея сўрайман.

— Кўчадан ўтган-кетганлар, болаларнинг шовқин-сурони сизнинг хаёлингизни бўлади-ку!

— Аксинча, улар менга завқ бағишлайди. Толиққан кезларимда кўчага термуламан. Қўшимизнинг тўққиз фарзанди бор, ҳар бири ўз фёсلىга эга! Кўриб дардинг тарқалиб кетади. Улардаги ўзбекча жайдарилик, ҳақиқий болалик бағримга ёруғлик олиб киради. Болалари билан сўзлашганда дилим равшан тортади. Улар билан ҳазиллашаман, кулишаман. Шунда кўнглим анча енгил тортади. Дунёни сув босса уларнинг тўпиғига чиқмайди.

...Шукрулло аканинг хаёлларини ўша даврга қайтаришга интиламан. У бўлса, Усмон Носир номини ҳар сафар ўзгача ҳаяжон билан тилга олади. Унинг чин инсонийлиги, беқийёс катта истеъдод эгаси бўлганлигини бот-бот такрорлайди. Шукрулло ака ўз шеърларининг ҳаммасини ҳам ёддан билмаса-да, аммо Усмон Носир асарларини бемалол хотирлай олади. Бир зумда у бизга шоирнинг "Юрак" шеърдан тортиб, "Меҳрим" тўплами ҳақида, "Рим ва Нил" достони тўғрисида гапира кетди. Айниқса Лермонтовнинг "Демон"ини Усмон Носир 1936 йилда, 24 ёшида ниҳоятда маҳорат билан ўзбекчага ағдарганини мароқ билан сўзлаб берди. Асардаги ўзига хос илоҳийликни шоир сақлаб қололганини кўп бор такрорлади. У ердаги бетакрор сатрлар хусусидаги ҳикоясининг адоғи йўқдек эди.

— Шукрулло ака, сиз Усмон Носир бошига тушган савдоларни юракдан ачиниб эслаяпсиз. Аммо кейинчалик ўзингиз туҳмат билан қамалдингиз. 1937 йилдаги бедодлик каммиди? Ахир бу қора кунлар нафақат адабиёт тараққиётига, қолаверса, бутун мамлакат ривожланишига, зимдан дарз кетишига олиб келмадимми?

— Тўғри. Ўша репрессия йилларида кўрилган моддий ва маънавий зарарни бугунги кунда ҳисоблаш амримаҳол. Биз қамаламиз, қувғинга учраймиз, ёзган асарларимиз ўз бошимизга етади, деб асло ўйламагандик.

Ўз ижодимни 37-йиллардан бошлаганман. Бизни Усмон Носир сингари шоирларнинг асарлари адабиётга бошлаб кирганди. Уруш йиллари педагоглик қилганман. Институтнинг охириги курсида ўқиганим сабабли, Олмаотадан қайтариб юборишди. Ундан сўнг ўқишни тугатиб, диплом олдим. 1944 йилда аспирантурага кирдим. 1946 йилда эса СССР Ёзувчилар союзига аъзо бўлдим. Ғ. Ғулом ва Ойбек мени яхши билишар, шу боис Ёзувчилар союзига қабул қилишни тавсия этишганди.

1946 йилда ВКП (б) Марказий Комитетининг секретари А. А. Ждановнинг ғоясизлик ва космополитизмга қарши доклади ҳамда Марказий Комитетнинг Ленинграддаги адабий журналлар бўйича қабул қилган қарори ўша кезде ижодга кириб келган биз сингари ёшларга салбий таъсир кўрсатди, десам хато бўлмайди. Ойбек союзда — раис, мен эса консультант эдим. Мамарасул Бобоев, Ҳомил Ёқубовлар "Шарқ юлдузи" журналида хизмат қилишарди. Кунлардан бир кун улар мендан бир шеър сўраб қолишди. Уни қарангки, 1939 йилда Қорақалпоғистонда ўқитувчилик қилган кезларимда Орол денгизига бағишлаб ёзган "Денгизда бир тун" сарлавҳали шеъримни бердим. Бахтга қарши шеър эълон қилиниши билан балога қолдим. Айрим сиёсатдонлар учун бу шеър А. А. Ждановнинг "ғоясизлик ва космополитизм" ҳақидаги докладига мисол қилиш учун қўл келиб қолди. Улар "унда меҳнат кўрсатилмай, қуруқ денгиз манзараси мақталган", деб айб қўйдилар.

Қарорнинг жойлардаги "ижро"си учун ўша пайтда менинг асаримга ўхшаган шеърлар керак бўлган! Бу 1948-50 йилларда яна асоссиз қамоққа олишлар учун тайёргарликнинг бошланиши экан. Мени эса 51-йилнинг бошида ҳибсга олишди. Бу пайтгача Шухрат, Шайхзода, Ҳамид Сулаймон, Мирзакалон Исмоилий, Мели Жўра, Ёнгин Мирзо, ака-ука Абдунаби ва Абдурахмон Алимуҳамедовлар, Неъмат Тошпўлат, Маҳмуд Муродов ва бошқалар турли сабаблар билан қамоққа олинган эдилар.

Қамоққа олиш пайтида тўрт ёшли ўғлим менинг "Кремль юлдузлари" шеъримни айтиб турганини ҳеч эсдан чиқаролмайман. Уйни тинтув қилишяпти-ю, у бўлса Кремль ва Сталин ҳақида шеър ўқияпти. Таажжуби шундаки, фарзандларини ёшлиқдан давлатга, партияга садоқат руҳида тарбиялаган шоирни миллатчи, Совет ҳукуматига қарши бўлиши, ахир мантиққа сифмайди-ку!

Менинг устимдан қўзгатилган ишни республика Хавфсизлик органининг терговчиси Суханов олиб борди. У менга "Миллатчилиги учун қамалган Усмон Носир ва Чўлпоннинг шеърларини ўқигансан", "Совет тузумидан нолиб, палончининг тўйида Сталиннинг "ҳаёт қувноқ, ҳаёт тўкин бўлиб қолди", деган сўзларини мазах қилиб айтгансан" каби айбларни қўйганди. "Пессимистик шеърлар ёзган" деган тамға босилди. Гарданимизга ҳеч қаерда йўқ айбларни қўйишга ҳаракат қилишди. Уйқусиз тунлар, қийноқлар бошланди.

1952 йилда суд бўлди. Бизларни "халқ душмани" деб бир вақтда қораланган Акмал Икромов, Файзулла Хўжаевларга олиб бориб тақаб қўйишди. Ҳар биримиз 25 йилдан қамоқ жазоси, 5 йил сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум қилиндик. 5 йил давомида сургунда яшашга мажбур бўлдик.

— Шукрулло ака, ноҳақ қамалганларни узоқ юртларга сургун қилишгани ва уларнинг не азобда кун кўргани тўғрисида кўп ёзилмоқда. Албатта, сизнинг шу даврдаги ҳаётингиз ҳам равон кечмаган. Аммо бир нарса — ўша оғир дамларда ҳам ижод қилиш, бутун кўргуликни қоғозга тушириш ҳисси тарк этмаган бўлса керак...

— Суд ҳукмидан сўнг Таймир ярим оролига юборишди. Бу ерга бизларни олиб келишганда қуёш ҳали ботмаган, тушдан кейинга ўхшарди. Атроф-теварак, бараклар куппа-кундузгудек кўриниб турар, лекин одам зоти кўринмасди. Ҳеч ким йўқлиги ваҳимага солган эди. Наҳотки, кимсасиз оролга ташлашди, деб ваҳима босганди. Кейин маълум бўлишича, бу пайтларда шимолда қуёш ботмайдиган ойлар бўлиб, бизлар борган вақт ярим кеча экан. Ўзимизга ўхшаган бахти қаролар билан "тонг" отгач учрашдик.

Борган кезларимда шоирлигимни яширмоқчи бўлдим. Чунки қамоқдагиларга ишонмасдим. Мен уларни ашаддий жиноятчилар, деб ўйлагандим. Барибир бўлмади. Олиб боришганда, "Юсупов, ўрнингдан тур, сен шоир-а", деб маълум қилишди. Касбим ҳаммага ошкор бўлди. Қўлимга оғир белкурак тутқазишди. Атрофимдагилар "қани шоир, бир кучингни кўрсат, "Меҳнат — Совет давлатида завқ, шон-шараф", деб албатта мадҳиялар ёзгансан, мана энди мазасини тотиб кўр", дейишларини билар эдим. Икки йил қамоқда ўтириб, куч-қувватдан айрилган эмасманми, тупроқ ортилган зил-замбил ғалтак аравани базўр итараман. Гоҳида ғалтак арава юриши учун мўлжаллаб қўйилган тахта устида мувозанатимни сақлашга қувватим етмай, ағдарилиб кетардим. Бу баъзиларнинг кулгиси, баъзиларнинг раҳмига сабаб бўларди. Ниҳоятда оғир жисмоний меҳнатда қолганлигимдан хабардор бўлган, 7—8 йилдан бери шу лагерда маҳбусликда умр ўтказётган тошкентлик врач Турғун Алимуҳамедовнинг раҳм-шафқати сабаб бўлиб, енгилроқ ишга ўтдим. Навбатчи сантехмонтажчи бўлиб олдим. Аммо енгил саналган бу юмушнинг ҳатто ўлимимга ҳам рози қиладиган азоб-уқубатлари йўқ эмас эди.

Гарчанд менга бегона бу ҳунар жисмоний жиҳатдан асрий музликни чўкич билан ковлашдан кўра енгил, усти ёпиқ устахонада бўлса ҳам, аммо тутқунлик, лагерь ҳаётидаги кутилмаган азоблар, даҳшатли ҳодисалар бўлардики, баъзан 25 йил қамоқда ўтиришга ҳам рози бўлиб кетардинг.

Мен навбатчилик қиладиган устахона лагердан 1—2 километр нарида эди. Совуқ 45—50 даражага етиб, қор бўронлари бошланган кунлари маҳбуслар баъзан ишга чиқарилмасди. Бўрон вақтида совуқ 50—60 даражадан ошарди. Аммо менга ўхшаган тунги навбатчилар, қурилишга эртанги зарур нарсаларни тайёрловчи, темирчилик каби касб эгалари эса ҳар қандай об-ҳаво шароитида ҳам ишга чиқишга мажбур эди.

Шундай кезларда қўлларида автомат ва итлар ушлаб қурулланган назоратчилар бизларни сафга тизишарди-да, ҳар доимдагидек "бир қадам сафдан ташқарига чиқиш ёки орқада қолиш қочиб ҳисобланиб, огоҳлантирилмасдан ўт очилади", деб юришга буйруқ беришарди.

Атроф теп-текис. Тун. Қоронғу зулмат. Даҳшатли қор бўрони атрофингда оч бўридек увиллар, устимизда лагерь берган пахталик телогрейка ёки жун пўстин, пахталик шим, унинг устидан жамокар шим, кийгиз этик, қўлқоп. Булардан ташқари, ўзи орттирган ёки уйдан юборилган иссиқ кийимларга ўралиб олганимизга қарамай, бўроннинг зўрлигидан қор ичимизга кириб қолганини билмай қолардик.

Икки кўздан бошқа ҳаммаёқ ўралган бўлиб, очиқ қолган ерингни бир дамда совуқ уриб кетарди. Даҳшатли бўрон эса кўз очирмасди. Совуқдан ёшланган кўзларда киприклар ёнғоқнинг ярим палласидек музлаб қоларди. Бир қадам олданни кўриш ҳам оғир эди. Шундай вақтларда янглишиб, сафдан бир оз ташқарига чиқдингми, ҳаётинг тамом! Соқчи қочиб ҳисоблаб, огоҳлантирмасдан автоматдан ўт очарди. Ўлиб кетиш, ҳеч гап эмас. Сен учун ҳеч ким жавоб бермайди. Мени мана шу бевақт ўлим хавфи ташвишга соларди.

Менинг жуда қувватим кетиб қолганди. Кучим борича, қорбўрони ва совуқ билан олишиб, сафдагиларга етиб юришга ҳаракат қилардим. Бир куни совуқдан икки кўзим юмилиб, музлаб қолди. Музни олсам, киприкларим узилиб чиқади. Ноиложликдан ёнимдаги шеригимга "мени ушлаб бор" дедим. Бизнинг ўзаро гаплашганимизга кўзи тушган

колонна бошлиғи ниманидир шубхаланиб, сиз дарвоза олдиға яқинлашганимизда бизни тўхтатиб: "ҳамманг ўтир, турсанг отиласан", деб юборди. Начора, ҳамма ўтирди. Бу жазолашдан кимларнинг оёқлари, баъзиларнинг юзларини совуқ олди. Мен эса устахонаға эсон-омон, ўдмай тирик келганимга шукур қилардим. Чунки, қамоқ муддати тугаб, энди озодликка чиқиш пайтида бекордан-бекорға отилиб ўлиб кетганларнинг гувоҳи бўлганман.

Тутқунлик азоблари, унинг хўрликлари ҳақида бир неча кун гапириш мумкин. Лекин бундай қамоқ азоблари ҳақида кейинги 1—2 йил ичида бир неча хотиралар, қисса, романлар ёзилди. Ўйлайманки, Сталин шахсига сизиниш даврининг қонунсизликларини тасаввур қилиш учун, ҳар ҳолда, шунинг ўз етарли. Лекин у ноҳақликлар, даҳшатлар ҳақида ўқиш, тасаввур қилиш бошқа-ю, ундан сабоқ олиш, ўшаларнинг такрорланмаслиги учун хулосаға келиш бошқа.

Шу кунларда иқтисодни тўғри йўлга солиш, ичкилик-бозлик, маишатбозлик каби авж олган бузғунчиликларға, порахўрлик, кўзбўямачиликларға барҳам бериш, кишиларнинг соғлиғини, атроф-муҳитни ўйлаш жуда долзарб масала. Шундай ташвишли қийин кунларда мингтами, ўн мингтами Сталин даври қурбонларининг азоблари, халқнинг эсидан чиқаёзган, айниқса ҳозирги кўпчилик ёшларға бегона 30—50 йилларнинг ноҳақликларини қовлашдан фойда борми, дейдиганлар ҳам топилади. Аммо масаланинг энг муҳим томонини унутмаслик керак. Шахсга сизиниш даври иллатларини тағ-томири билан кўрсатишдан мақсад, фақат Сталинға нафрат, қамалганларға ачиниш, меҳр-шафқат уйғотиш эмас! Мақсад ўша мудҳиш кунлардаги қонунсизликлар, Совет давлатининг иқтисодий-маданий ривожига, халқнинг маънавий дунёсига келтирган салбий таъсирини бугунги авлодға етказишда. Шундай қонунсизлик, бахтсизликлар халқимиз бошида яна такрорланмаслигининг олдини олиш!

1951 йили қамалдим. Ташқи дунёдан, туғилиб ўсган маҳалла-кўйдан, юртим жамолидан, эркинлигимдан маҳрум бўлдим. Тутқунликда, қамоқнинг ёлғиз хонасига маҳкум этилдим. Азиз опа-сингилларим, юзлаб севиқли қариндош-уруғларим, жонажон дўстларим, улфатларимдан айрилдим. Булардан ташқари ижодим орқали мени озми-кўпми китобхон биларди. Ёзганларимни ўқишарди.

Мен қамалгач-чи?! Китобхонлар, таниш ёру-биродарларни қўя берайлик, ўз туғишган қариндош-уруғларим ёт бегона бўлиб қолишди. Уйда икки боласи, қорнида ҳомиласи билан қолган хотинимнинг ҳолидан бирор киши хабар олдими? Ёки бирор қариндошим мени йўқлаб, қамоқ эшигига келиб, иккита нон киритдими? Хўш, нега? Иккита нон топишга қурби етмасмиди? Кечагина менинг шеърларимга, ҳатто менда йўқ фазилятларни мақтаб қадаҳ кўтарган танишлар, эртадан кечгача бирга бўлган дўстларим қани? Нима гап деб, уйимдагилардан сўради-ми? Йўқ, йўқ! Қани айтинлар-чи, нега? Бу меҳрсизликларнинг сабаби нимада? Қаердан пайдо бўлди? Сабабчиси ким? Менга шу саволлар ҳамон тинчлик бермайди.

1955 йилда қамоқдан қутулдим. Оқландим. Гуноҳсиз деб топишди. Биринчи кунлар бундан хабар топган қўни-қўшниларим югуриб чиқишди. Кейинчалик биринкетин орқа ўнгига қараб, кечаси (ишни сабаб қилиб кўрсатиб) баъзи қариндошларим ҳам келишди.

Аммо эшикка кўзим тўрт бўлиб кутган дардқаш, ҳамфикр дўстларим-чи? Келганимга бир неча ҳафта бўл-япти. Ҳамфикр шоир, ёзувчи дўстларимдан ҳамон дарак йўқ эди. Ойлар ўтди, аммо ўзим бориб кўрмасам ёки тасодифан учрашиб қолмасам, марҳум шоир Мамарасул Бобоев ва бир икки ёзувчилардан бошқаси "омон келдингми?", деб ҳол сўраб, уйим остонасига қадам қўйганлари йўқ! Бунинг сабаби нимада? Бу қўрқоқликми? Ёки меҳрсизлик, дўстга риёми?

Булар ҳаммаси — бемеҳрлик, қўрқоқлик, дўст қадрини билмаслик, туҳмат. Сталин шахсига сиғиниш давридаги қонунсизлик. Истаган одамни хоҳлаган маҳалда сохта айбномалар билан асоссиз қамай олиш сиёсатининг маҳсули эди. Усмоң Носир ёки Чўлпоннинг китобини ўқиганинг маълум бўлиб қолса, шунинг ўзи қамаш учун етарли эди. Ахир, Акмал Икромов ёки Фитратнинг китоби уйдан тозилгани учун қанча-қанча одамлар қамалиб кетмадими? Шундай бўлгач, "халқ душмани" бўлиб қамалган ёзувчининг уйига ким журъат қилиб борарди?! Лекин ўзининг ҳақлигига тўла ишонганлар ҳам бор эди.

Шахсга сиғиниш даврининг оқаваси, унинг иллатлари ҳозирги кунимизда йўқ, дейсизми? Агар, йўқ бўлганда эди, бугунги қайта қуриш, ошкоралик, демократия учун курашга ҳам эҳтиёж туғилмаган бўларди. Афсуски, шу кунларда ҳам ўша сарқитнинг давоми — қонунга риё

қилмаслик, туҳмат, масалаларни раҳбарларнинг буйруқлари билан ҳал қилишдек ёмон иллатлар ҳамон давом этапти. Туҳматчиларга кескин чоралар кўрилмаяпти.

Фақат битта мисол келтирмоқчиман. Республиканинг икки етакчи газетасининг 1988 йил декабрь сонида ЎзТАГ мухбирлари Ю. Кружилин ва И. Хисамовнинг "Ҳақиқатгўй Муҳаммаднинг икки хил сўзи" мақоласи эълон қилинди. Эътибор беринг, битта эмас, бир кунда икки газетада босилиб чиқди! Бундай эътибор, бундай ҳуқуққа эга Ю. Кружилин ким ўзи? Ким уни қўллаб-қувватляпти? Ахир бир вақтлар унинг ўнлаб ёзувчиларга, минглаб коллектив аъзоларига туҳматдан иборат босилган мақолалари тасдиқланмай, газетхонлар олдида шарманда бўлгани ҳамма ҳаммага маълум бўлса-ю, яна унинг ишонарли далилларсиз материали эътиборли газеталаримизда чоп этилишидан мақсад нима? Қўллаб-қўлтиқлаётганлар ким? Ҳамон ошкоралик экан, очигини айтишимиз керак. Сталин даврида юзага келган қўрқоқлик, бемехрлик, туҳмат, ҳатто буйруқлар олдида қўл қовуштириб, индамасдан туриш оқибатими, бу! Яна кўз олдимизда ўша кунларга ўхшаш воқеалар такрорланишини кўра-била туриб индамасак, ким бўлган бўламиз? Бизнинг ёзувчилигимиз, халққа хизматкорлигимиз қаёқда қолади? Мен ва мен қатори минглаб, миллионлаб совет кишилари чеккан азобларни ёшларимиз, бугунги ҳақгўй одамлар қайта кечирмасликлари учун шу кунларда ҳам юз бераётган адолатсизликларга, халқнинг фикрига қулоқ солмай, масалаларни тўраларча ҳал қилинишига қарши ҳайқаришимиз керак. Бироқ тортилган азоб, бизлар кўрган кўргуликларни бугунги авлод ёдда сақламоғи лозим.

Сталин шахсига сиғиниш даври халқимиз, шу жумладан менинг бошимга солган кулфату азобларни бир мақолада айтишим анча мушкул. Насиб этса, шу кунларда ёзаётган насрий асарим (роман бўладими, қиссами, олдиндан айтишим қийин) ўша ноҳақликлар ва ҳаётим ҳақида тўлароқ тасаввур берар, деган умиддаман.

Шоирнинг хотини Мунаввархон ЮСУПОВА ҳикоя қилади:

— У кишини қамоққа олишганда ўрта мактабда ишлардим. Октябрь районидаги 82-мактаб директори, ҳали тергов тугамасданоқ, мени "халқ душманининг хотини", дея ишдан ҳайдади. Кўчада қолдим. Хўш, энди нима қилишим керак? Бошим қотди.

Икки болам бор, яна ҳомиладорман. Аммо, умидсизликка тушмадим. Ўша йили пединститутнинг кечки бўлимига ўқишга кирдим. Ўз ҳақимни талаб қилиб, республика Давлат хафсизлиги министрлигига бордим. Улар мени Сталин район партия комитетига юборишди. У ердан Маориф министрлигига йўлланма олдим. Шундай қилиб, 6 ой бекор юрдим. Қанча югур-югурдан кейин хизматга келсам, мактаб директори ҳайрон. У киши мени бу ерга қадам қўйишимга рози эмас. Қўлимдаги буйруқни кўргач, баъзур кўнди. Гапираверсам, у азоб ва хўрликлар адо бўлмайди. Фақат руҳий жиҳатдангина эмас, моддий томондан ҳам қийналган эдим. Урушдан кейин ҳали уй-рўзгорни ўнглаб олганимизча йўқ эди.

У киши қамалгач, орадан кўп ўтмай Андижонданми, Қашқадарёданми 34 сўм ёзилган қоғоз келиб қолди. Ишонч қоғозини тасдиқлаб бериш учун Ёзувчилар союзига мурожаат этишга тўғри келди. Эрталаб борсам, союз раҳбарлари: "бир пас кутиб тулинг", дейишди. Оч, оғироёқман, кечгача пойладим. Менга "кутиб тур" деган союз раҳбари ишонч қоғозини тасдиқлаб бериш ўрнига: "Нега бу ерда ўтирибсиз. Биз сизни ҳам, Шукруллони ҳам танимаймиз, иккинчи бу ерга қадам қўйманг", деганча кетиб қолди. Бу кутилмаган муомаладан кейин, союзнинг шундай эшигидан чиқишимни биламан, ҳушимдан кетиб қолибман. Уйга қандай келганимни, ким олиб келиб қўйганини эслолмайман.

Бу киши қамалишларидан олдин йирик дoston ёзишга киришиб, ижодий отпуска олган эдилар. Шу муносабат билан асар битгунича адабиёт фондидан ўша вақтнинг пули билан минг сўм олган эканлар. Бу киши қамалгандан кейин кўп ўтмай Ёзувчилар союзи пулни ундириш учун судга берди. Мени судга чақиришди. Пулни олган қамоқда! Нима қилиш керак? Агар уни тезда тўламасам, ҳовли-жойни мусодара қилишларини билдиришди. Шундан сўнг уйдаги бор нарсани — гилам, қўлимдаги билакузук, яна ҳар балоларни арзон-гаровга сотишга тушдим. Ҳам айрилиқ, ҳам етишмовчилик, ҳам энг яқин одамлар келтирган хўрлик, айниқса бунисига чидаш қийин эди.

Қизимиз Умида туғилиши муносабати билан учрашишга рухсат этишларини сўрадим. Фарзандларини кўрсинлар, деган умидда эдим. 52-йилнинг март ойлари бўлса керак, борсам, улар билан қамалган Мирзакалон Исмоилий, Ҳамид Сулаймон, Шухрат, хуллас ҳамма ҳибсдагиларнинг онача-

ри, хотинлари шу ерда экан. Улар менга бу масалада терговчига телефон қилишни айтишди. "Ҳамма шундай қилипти", дейишди. Не умидлар билан телефон қилдим-у, балога қолдим. Терговчи: "бу телефон номерини қаердан олдинг? Сенга ким берди, — дея дўқ уриб кетди. — Ҳамма бошини деворга урса, ураверасанми", деганича бақироқ, дағдаға билан мени ҳақоратлай бошлади. Бундай қўпол муомаладан қўрқиб, дағ-дағ титраб, юрагим ёмон бўлиб болани ерга ташлай дебман. Ҳайрият ёнимда турган Мирзакалон Исмоялийнинг хотини қўлимдан тушаётган гўдакни илиб олганча, ўзимни ерга ўтказиб, тинчлантирди.

Бу киши ноҳақ қамалиб кетгач, орқамдан ҳуфёна одам қўйишганини бот-бот сезиб қолардим. Гўёки, "халқ душмани"нинг хотини яна бирор кориҳол қилиб қўймасин, дея чўчишарди. Ҳатто Сталин ўлганда мен ва мен ўқитаётган синф ўқувчилари қандай йиғлар экан, деганча кузатиб туришган. Ваҳоланки, биз "халқлар доҳийси"нинг вафотидан куйинганча бўкириб йиғлаганмиз. Аниқроғи, ҳаммадан кўп мотам тутганмиз.

Гоҳида кўчада юришга юрагимиз бетламасди. Одамлар бизга ёмон кўз билан қарашаётгандек, қўлларини бигиз қилиб "ана у, "халқ душмани"нинг оиласи", деб камситаетгандек туюлаверарди. Шу аллозда қанчадан-қанча тунларни кўз ёши билан ўтказганмиз. Аммо ҳақиқатнинг тантанаси учун бир зум ҳам ишончни йўқотганимиз йўқ.

— Қамоқдан келгач, мени нашриётга ишга таклиф қилишди. Озроқ дам олай, десам, "шунча дам олганингиз етар", дея ҳазиллашишди. Ўша пайтда Абдулла Қаҳҳор союзда раис эди. Ҳибсда юрган кезларимда ёзган асарларимни тўплаб, ёзувчилар союзига олиб бордим. "Шуни бир кўриб, ўз фикрларингизни айтсангиз", дедим.

Бу шеърлар мураккаб маҳбусликда ёзилган эди. Шароит қанчалик оғир бўлмасин, ижод хаёли билан яшаш, бирдан-бир таскин бўларди. Албатта хотин, бола-чақа, туғилиб-ўсган юртимни қўмсайман, соғинаман. Аммо, эртадан кеч хаёл суриб, кўз ёш тўккандан нима фойда? Мурод ҳосил бўлмасди. Ҳамон ўз бегуноҳлигимга ишонар эканман, яқин орада чиқиб кетишдан умидим бор экан, бирдан-бир қўлимдан келадиған нарса юқори ташкилотларга шикоят ёзиш ва икки қўлни бурунга тиқиб чиқмаслик учун имкон борича ижод қилиш эди. Имкон қаёқда? Битта имкон — кераксиз хаёлдан ўзни сақлай билиш. Қўлим ишдан бўшаши билан хаёлимда пиширилган сатр-

ларни махорка ўрашга мўлжалланган чўнтагимдаги букланган қоғозга ёза бошлардим. Битган шеърларни эса тинтув вақтида назоратчилар қўлига тушмаслик учун кўрпамнинг ямоқ жойига яшириб қўярдим. Шу азобда тўплам тайёрлаган эдим. Асарларим А. Қаҳҳор раислигида 40 га яқин ёзувчилар иштирокида муҳокама қилинди. Шунда мен йиғилганларга қарата: "Шукрулло қамалиб келган, шу боис, раҳм қилайлик, деб ёмонини — яхши ёки яхшисини — ёмон демасдан, тўғри гапни айтишингизни сўрайман, фақат холис фикрни айтинглар", дедим. Муҳокамада асарларимни чоп этиш учун нашриётга топширишга келишилди. Гафур Ғулом муҳокамада қатнашиши керак эди. Аммо негачинки, у кўринмасди. Шунда А. Қаҳҳор Гафур аканинг уйига қўнғироқ қилиб, ундан менинг шеърларим хусусида фикрини сўради. Ғ. Ғулом асарларимни ўқиганини ва чоп этса бўлади, деган фикрни билдирди. Шунда Абдулла ака Гафур Ғуломни менинг тўпламимга редактор қилиб тайинлаш тўғрисида таклиф киритди. У вақтда эндигина қамоқдан келган одамнинг асарларига редакторлик қилиш ҳам жуда катта жасорат эди. Шундай қилиб, Гафур Ғулом муҳаррирлигида 1956 йилда "Ҳаёт илҳомлари" тўпламим ёруғлик юзини кўрди.

Мен шу ерда бир нарса эслаб ўтишни лозим кўрардим. Бизни "миллатчи", деб ноҳақ қаматиб юборганлар хуружи оқланиб чиққанимиздан кейин ҳам дарҳол тинмади. Бундайлар: "замонанинг зайли билан Шукруллонинг қамалишига озми-кўпми мен ҳам сабабчи бўлган эдим. Энди имкон борича яхшилик қилиб, кўнглидан чиқарай, дейиш ўрнига бизлар қоралаган одамларни недурки, чиқариб юборишибди", деган ниятда ҳам бўлдилар. Меҳр ўрнига ёмонлик қилдилар.

Ҳасад — ёмон нарса. Ўша шахсга сиғиниш даврида ноҳақ қамалишимиз айрим шахсларга жуда ҳам қўл келган. Истеъдоди қанот қоқаётган ижодкор қанча кам бўлса, шунча уларга маъқул тушган.

— Шукрулло ака, Сиз Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениеси томонидан ташкил қилинган Шайхзода туғилган кунининг 80 йиллигини ўтказиш юбилейи комиссиясининг раиси этиб тайинлангансиз. Айни кунларда бу борада бир қатор ишлар олиб борилаётганидан хабаримиз бор. Сиз ўтган йили сентябрь ойида Бокуда Шайхзода юбилейига бағишланган тантаналарда қатнашиб, шоир ҳақида яхши фикрлар билдириб қайтдингиз.

Шу боис ҳозир биз озар ва ўзбек халқининг буюк фарзанди, ижод бўстонида ўзига хос боғ яратган шоир ва драматург Шайхзода тўғрисида батафсил фикр юритсак. Адабиёт мухлислари унинг одабийлиги, самимийлиги инсонларга яхшилик қилиш борасида ҳеч иккиланмаганини кўп бор эшитганмиз. - Айниқса, унинг бировга ёмонликни асло раво кўрмаслиги, ҳатто бир вақтлар унга нисбатан бўлган қарши ҳужум иштирокчиларини ҳам авф этганлигидан воқифмиз...

— Тўғри, Шайхзода бағри кенг, олижаноб сиймо эди! 1966 йилнинг октябрь ойлари бўлса керак, Москвага боришга тўғри келди. Ўша кезлари Тошкент зилзиласига бағишланган "26 тонг отари" дostonим "Огонёк" журналида чоп этилиш арафасида эди. Раҳматли Шайх ака Кремль касалхонасида даволанарди. Уни кўргани бордик. Ҳол-аҳвол сўрашгач, мен сафарим қариганини ва Тошкентга қайтишимни айтдим. Шунда Шайхзода менга: "Ҳозирча кетмай туринг, менга докторлар жавоб беришиб, қабул қилинган дориларнинг таъсирини билишни таъсия қилишмоқчи, бирга бўлайлик", деб қолди. Шу муносабат билан Москвада қолиб кетдим. У киши "Метрополь"да, мен эса "Москва" меҳмонхонасида турардик. Ўша пайтда унинг "Улуғбек" шеърий драмасини Н. Гребнев таржима қилаётган эди. Суҳбат пайтида, у киши менга аллақандай ғайритабиий қувонч билан Тошкентдан хат олганини ва дўсти хотирасига бағишлаб ёзган "Ғафур Ғулomни эслаб" шеъри газетада чиққани ҳамда уни ўқувчилар яхши кутиб олишганини айтиб қолди. Шунда мен у кишига: "Ғафур акани эслаб, куйиб ёзибсиз. Аммо мен бир гап эшитувдимки, сиз қамалган пайтингизда у киши сизга нисбатан яхши муносабатда бўлмаган экан... Уйғун бола-чақангизни кўчага ҳайдаб, уйингизга кириб олгани ҳаммага маълум. Ўша кунлари рафиқангиз Сокина опа Ғафур аканинг уйига мадад сўраб келганда, Ғафур ака, мен Сокинани ҳам, Шайхни ҳам танимайман, деган жавобни қилган экан... ё бу гаплар нотўғрими? Буни қандай тушуниш керак", десам, Шайхзода: "Сиз, шоир, ажойиб одамсиз-да, бунинг учун, Ғафурдан гина қилиб бўлмайди", деди. Мен буни шунинг учун айтаяпманки, биз гуноҳларни, нуқсонларни келтириб чиқарган омилларни ўйламасдан, баъзан кимлардандир хафа бўламиз.

Шайхзоданинг буюклиги ҳам шунда эдики, ёмонлик қилган ҳар қандай инсонни зум ўтмай ёмонлиққа

чиқариб қўймасди. Уни бу йўлга бошлаган сабабларни изларди. Одамларга нисбатан шунга қараб муносабатда бўларди. "Тўғри, у менга шундай муносабатда бўлганда; энди ихтиёри ўзида йўқлигининг маъноси шундаки, у бошқача йўл тутишга ожиз эди. Аммо ҳибсдан келганимдан сўнг у биринчи бўлиб келиб қучоқлаганича: "Шайх, сен йўқлигингда ўлай деб қолдим", деб бағрига босганди. "Мен бунга ишонаман", деганди Шайхзода. Чунки...

— Урушдан кейинги йилларда Сталинни шеърларимизда илоҳийлаштирган пайтларимиз кўп бўлган, — гапини давом эттирганди ўша кезде Шайхзода. — Бу борада айниқса Мулла Абдуғафур илғор эди. Ҳаммаси — ер, осмон, худо ҳам Сталин. У бўлмаса ер юзида ҳаёт бўлмайди, деб ёзиб турган пайтимиз. Бир куни менга телефон қилиб уйига Абулқосим Лоҳутий келганини билдириб, таклиф қилиб қолди. Гаплашиб ўтирганимизда бирдан Ғафур Ғулом ўрнидан турганича, қирғин келтирган уруш учун Гитлерни ҳам, Сталинни ҳам онаси қолмай ҳақорат қилиб юборса бўладими?! Ўша кезде бу сўзлари учун етти пуштимизни йўқ қилиб юбориши ҳеч гап эмас эди. Тахтадек қотиб қолдик. Бир вақт ўзимизга келгач, Лоҳутий: "Шайх, бу гапни Ғафур айтмади, биз эса эшитганимиз йўқ", деб қолди. Бир неча кун хавфсираб ухламай юрдик. Кўп ўтмай Ғ. Ғуломнинг Сталинни "ардоқлаган" шеъри газетада босилди. Баъзан унинг шунақа одати ҳам бор эди: гуноҳни қиларди-ю, дарров унинг олдини оларди. Зеро, юқори ташкилотларга етиб қолмаслиги учун".

Замон оғир эди. Ана шунақа ҳолат бор эди. Шайхзода бунини яхши тушунарди. Улар дўст эди. Шайхзодага фақат Ғ. Ғулом тенг келарди. Улар ўзбек адабиётининг икки забардаст устунини сингари таллашиб, тортишиб ижод қилишарди. Шайхзода гина-кудуратни билмайдиган шахслардан эди. У ҳеч кимга ёмонликни раво кўрмасди. Унга зуғум ўтказганларга бирор марта ҳам бунини юзига солганини эслай олмайман. У ўз хатосини вақтида тан оладиган мардларнинг "қули" эди. Унинг бирор кишига кек сақлаганини ёки бўлмаса, бировнинг орқасидан ёмонлаб гапирганини эслай олмайман.

— Шайхзода сингари пок инсонлар бармоқ билан саналади. Улардаги олижаноблик хислати ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Айтингчи, нега биз шундай инсонлар қалбига озор етказишгача бориб етамиз?

— Шайхзодадаги бир нарса — ўзганинг гамига шерик бўлишдек олижаноблик хислати ҳеч кимда йўқ. Унга қанча ёмонликни раво қилишса ҳам, бунинг учун бировга адоват қила олмасди. Шу муносабат билан яна бир воқеа эсимга тушди. Шайхзода ноҳақ тухматга учраб қамалгач, унинг уйи Уйғунга берилади! У эртасигаёқ юкини кўтариб, Шайхзода хонадонини безовта қила бошлайди. Хотинини, онасини уйдан ҳайдаганча, ўзи ўрнашиб олди. Уни қарангки, Шайхзода оқланиб келгач, уйини талаб қилмади. Шоир кўп вақт икки хонали, бошқа уйда яшаб юрди.

1964 йилда уни аллақандай ғайритабиий бир ҳолда юрганида кўриб қолдим. "Уй беришди, беш хонали", деди у аллақандай хомушлик билан. "Ундай бўлса, яқинда ҳовли тўйи қиларканмиз-да", десам, у: "Э, йўқ ундан воз кечишга тўғри келади. Чунки бизга теккан ҳукумат уйи ўзини отган министрники экан. Мен ҳеч қачон бировнинг кулфати устига ўзимнинг бахтимни қура олмайман", дея рад жавобини бериб юборибди.

Минг афсуслар бўлсинки, бугунги кунда айрим ҳамкасбларимда Шайхзодадек олижаноблик стишмайди.

— Ҳақиқатни айтишдан оғирроқ, ўз хатоингни бўйнингга олишдан кўра мушкулроқ вазифа бўлмаса керак. Яхши маълумки, билда туриб, айрим мунофиқларни мақтаб гапирамиз. Уларни орамизда кўкрак кериб юришига йўл қўйиб берамиз. Қолаверса, ўз айбини тан олмай, унинг сал учини чиқарсанг, жириллаб кетадиган, сени олиб бориб, олиб келадиган, ҳатто "ақдан озибди", дейишга бориб стадиганлар ҳам йўқ эмас...

— Ҳозирги ошкоралик даврида мавжуд неъматларни оёқ-ости қилмай, уларни яхшиликларга сарфлашимиз лозим. Инсон қадр-қийматини улуғлаш, шахсга сифиниш даврида йўқотилган ва топталган обрўни тиклаш учун курашишимиз даркор. Бир-биримизга меҳр-муҳаббат уйғотиш зарур. Келажак авлод олдидаги масъулиятимизни тўла англаган ҳолда бир вақтлар билибми, билмай, мунофиқликка йўл қўйганларни фош этишимиз керак. Ҳақсизликлар, ноҳақ тухматлар, гуноҳлар, қурбонлар бизни огоҳ этиши лозим. Бугунги кун руҳи инсон ҳамма нарсадан устун туришини бир дақиқа ҳам унутмасликка даъват этаётир.

Ёмонлик — боқий эмас. Аммо у қисқа онгина "ғолиб" бўлиши мумкин. Бир вақтлар "ғалаба" қилганлар ўз

мунофиқликларига иқрор бўлишлари учун вақт келди, деб ўйлайман.

Ҳали ҳам орамизда шундайлар борки, қандайдир сабаблар билан қилган гуноҳларига иқрор бўлиш ўрнига, аксинча, сени гуноҳкор қилмоқчи бўладилар. Далил-исбот талаб қиладилар.

Шайхзоданинг 80 йиллик юбилейини ўтказиш комиссиясига раис бўлишим муносабати билан шоир архивида сақланаётган бир ҳужжат қўлимга тушди. Унда: "Совет давлатига душманларча қараш ҳақида берилган хабарлар асосида 1952 йил 21 сентябрда Шайхзода Мақсуд МГБ томонидан қамоққа олинди. Шайхзода ўзини айбдор, деб билмаса ҳам унинг миллатчилик, советларга қарши фаолияти Туйғун Шукуржонов, Асқад Мухтор, Мильчаков, Рамз Бобожон ва бошқаларнинг гувоҳлигида етарли фош қилинди", дейилган. Бу — махсус давлат ҳужжати. Ҳақиқатни яшириб бўлмайди. Ҳеч маҳал ёмонлик ғолиб чиққан эмас! "Қийшиқ ишнинг қийғи қирқ йилдан кейин ҳам чиқади", деб халқ бекор айтмаган.

Кечагина сенга қора бўёқ чаплаганлар, бугун гўё ҳеч нима бўлмаётганидек, бемалол муомала қилишмоқда. Улар ўз гуноҳларини англаган ҳолда бир оғиз сўз билан: "Мен ўша кезде бошқача йўл топа олмасдим. Шунга мажбур қилишарди. Кечиринглар", дейишса олам гулистон. Афсуски, уларда бундай журъат етишмайди. Ваҳоланки, улардаги мунофиқликнинг яна қайтадан газак олишига ёки унинг бугунги кунда ҳам такрорланмаслигига ким кафолат бера олади? Фожиа — бундай ёмон иллатнинг айрим ёшларга ҳам ўтиб қолишидадир!

Ҳақиқатни айтиш жуда қийин. Аммо унинг ўзига яраша ҳузури бўлиши билан бирга тиг сингари ўткир азоби ҳам бор. Ҳар ким ҳамма вақт юрагида тўлиб турганини, йиллар давомида уни қийнаб келаётган ҳақиқатни айтиш қудратига эга эмас. Кўпчилигимизда ана шу журъат етишмайди.

— "Аср баҳоси" дostonи атрофидаги тухматдан иборат гап-сўзлар китобхонларга аён. Дostonни шеърят мухлислари юқори баҳолашса ҳам, ҳатто рус тилида чоп этилиб, Бутуниттифоқ ўқувчиларига маъқул тушган тақдирда ҳам айримлар "тиш қайрашлар"дан қайтишган эмас.

— Мен айтмоқчиманки, ноўрин бировни қоралашдан қочиш керак. Икки киши ёмон, дегани билан хонавайрон бўлиб кетадиган вақтлар аллақачон ўтиб кетди. Биз

ёшларни ана шундай ёмон иллатлардан асрашимиз лозим. Модомики, уларга нисбатан ҳалол бўлиб, ўз вақтида тўғри йўл кўрсата олсакгина бизни авлодлар қоралашмайди.

— Шукрулло ака, рости, Сиз билан бир неча бор учрашдим. Соатлаб суҳбатлашдим. Аммо, негадир кўнглим тўлмапти...

— Сабаб?

— Ҳар гал қўйилган масалага ўзгача қарашга, суҳбат давомида билдирилаётган фикрларга муносабатни янгилашга тўғри келаётир.

— Буни тўғри англабсиз... Уйлайманки, гапирсак, гап кўп. Сезиб турибман, юқорида билдирган фикрлар кимларгадир қаттиқ ботиши ҳам мумкин. Начора, айримлар айюҳаннос солаётган қатлиом пайти келмади. Аксинча, ҳақиқатни айтиш даври ҳукм сурмоқда. Бугунги даъволаримизда 37-йилнинг мудҳиш нафаси ёки қон ҳиди анқиётгани йўқ. Бошимиздан ўтган оғир кунлар учун ўч олишдан анча узоқдамиз. Бизга, яна такрорлайман, фақат ҳақиқат керак! Шу ҳақиқатни рўй-рост ҳозир айтмас эканмиз, олға силжий олмаймиз. Мунофиқларнинг писиб турвишига, вақт келиши билан эса яна овоз чиқариб, "мана, биз билардик, огоҳлантиргандик, энди ўзларингдан кўринглар", дея бошимизда қайтадан ёнғоқ чақмаслигига ким кафиллик бера олади? Менингча, ҳеч ким!

Биз 30—50-йилларнинг қонли ва зулмли репрессиясига сабабчи бўлган шахслардан нима истаймиз? Биз жонга — жон, қонга — қон, дея қилич ушлаган жаллодлар эмасмиз! Бор-йўғи яхшидан ёмонни ажрата оладиган инсонлармиз!

*Суҳбатни журналист
Ислом Усмон олиб борган.
1989 й.*

ЭЪТИҚОДИНГ МУСТАҲКАММИ?

Кейинги икки йил ичида газета ва журналларда турли соҳа кишилари билан суҳбат, савол-жавоблар олиб бориш одат тусига кириб қолди. Айниқса, яқин йилларда бу авж олди. Бу тасодифий эмас. Чунки ҳаётимизда юз бераётган сиёсий-ижтимоий ўзгаришлар шуни тақозо қилмоқда.

Етмиш йиллик давр ичида жуда катта хатоликлар бўлди. Демократия бузилди, мамлакат иқтисодий ва моддий жиҳатдан оғир аҳволга тушиб қолди. Халқ асоссиз

ваъда ва яшасинвозликка ишониб келди, ўзи эса воқеаларнинг сабаблари ва оқибатларини ўйлашдан бутунлай маҳрум бўлиш даражасига етди.

Ҳозир ҳар бир кишини "хўш, энди буёғи қандай бўларкин" деган фикр ва саволлар ишда ҳам, уйда ҳам, учрашувларда ҳам беихтиёр баҳслашадиган қилиб қўйди. Кимдир, ниҳоят, сўз ва фикрлаш эркинлигига етиб келганидан мамнун бўлиб гапирса, иккинчи бир одам "Неча йилдан бери қуруқ гап бўляпти-ку, амалий иш кам", деб келажакка шубҳа билан ҳам қарайди. Шу сабабли аввалги хатоликларни такрорламаслик учун халқ билан бамаслаҳат иш тутиш, кўпчиликнинг фикрини ҳисобга олиш зарурати туғилгани бежиз эмас.

Очигини айтсак, шундай дориламон бир замон келдики, энди кўнгилдаги ҳар қандай мураккаб гапни айтиш мумкин. Кунги кечагина пахта яккаҳокимлиги кулфатини айтишга тил бормасди. Ёқин яқинда ўзбек тили қадимий, ниҳоятда бой тиллардан бири, лекин шунга қарамай истемолдан чиқиб борапти, унга давлат тили ҳуқуқи берилиши керак, деган талабни оғиздан чиқариб бўлармиди? Дарров миллатчига айланиб қолиш мумкин эди.

Инсоф билан айтганда ҳақиқий эркинлик, тенглик замони келди. Аммо, шунга қарамай, ҳамон давом этаётган норозиликлар, шикоятлар-чи?.. Тортинмай айтиш мумкинки, булар илгаригига нисбатан бир неча марта кўпайдигина эмас, авжга чиқиб кетди. Бу нечун? Ношукурликми? Йўқ! Аксинча. Буларни давлатнинг ҳозирги демократия ва ошкоралик, мустақиллик ҳақидаги қарорларини амалга оширишдаги тўсиқ, имиллашлар, эскича қарашларга бўлган норозилик ва шунга қарши кураш, деб тушуниш тўғри бўлур эди.

Кейинги пайтларда ҳукумат бутун эътиборни миллий масалага, халқлар тенглиги, дўстлиги масаласига йўналтирмоқда. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби И. А. Каримов пленумдаги нутқида бу ҳақда жиддий фикрларни ўртага ташлади. Энди тарихий ҳақиқатни бўямай, тўппа-тўғри айтиш вақти келди, деб ўйлайман. Лекин шунга қарамай, афсуски, миллий масалага нотўғри, бир томонлама қараш ҳали ҳам айрим газета саҳифаларида давом этиб келяпти.

Мана, масалан, бир мисол, СССР халқ депутати Рой Медведевнинг қуйидаги фикрларига эътиборни тортмоқчи-

ман: "Мен тарихчи сифатида шуни айтишим керакки, — деб ёзади у, — биз, совет тарихчилари Ўрта Осиёни Россия истило қилганлигини тан олишдан ҳам, ҳатто Шимолий Кавказни забт этганини айтишдан ҳам тортинмиш". Масалага шу нуқтаи-назардан қараганда яқинда "Ленин учқуни" газетасида чиққан бир суҳбат атрофида атайлаб катта шов-шув кўтарилганини қандай баҳолаш керак? Ахир, В. И. Лениннинг "Чор Россияси — халқлар турмаси" деган машҳур таърифи ҳаммамизга маълумку? Ёки зулмкор подшони ҳам ёқлаб чиқайликми энди? Борди-ю, ўзбеклар чор Россиясини ўзларига паноҳ санаб, ихтиёрий қўшилган бўлсалар, у маҳалда мантиқан 17-йил инқилобини қувонч билан кутиб олармидилар? Халқ зулм ва адолатсизликдан тўйган эди. Ахир, сув учун бойлар деҳқонларнинг бошини кетмон билан ёриб, тўғонга босганларини китоблардан биламиз. Гарчи ҳозирги ҳаётимиз чор Россияси давридан бутунлай фарқ қилиб, бурунги кичик-кичик ариқлар, анҳорлар ўрнини катта-катта каналлар, дарёлар олган бўлса ҳам, деҳқон бугун рўзгорга сув тополмай қолгани ҳам ҳақиқат. Айрим жойларда ҳатто аҳоли сувни экинга бериб, ўзи машиналарда сув ташиб ичаётгани ҳам сир эмас!

Нега марказий матбуотдаги айрим-айрим ўртоқлар халқ тақдирида кўндаланг турган бу муаммоларни кўришни исташмайди, улар республикамиздаги мана шунга ўхшаш мавжуд офатларни бартараф этишда кўмак берсалар ўринли бўлмасмиди?

Кечагина "ўзбеклар иши" деган бало чиққан эди. Ундан сал қутилай дегандик, орада лоп этиб Фарғона фожиаси юз берди. Бу кўргиликлар ҳақида ўйланмай айтилган гаплар ҳали "Огонёк", ҳали "Собеседник"дек матбуот органларида босилиб, бутун дунёга жар солинди. Айни пайтда бизларнинг жавобимиз эътиборга олинмай, халққа маълум қилинмай қолдирила берса, бу плюрализм эмас, бу бир ёқлама худбинлик, менсимай қараш эмасми?

Шу ўринда китобхонларимдан олган бир мактубдан парча келтириб ўтмоқчиман. У мана бундай ёзибди: "Ўзбекистон ички ишлар министрининг собиқ ўринбосари Дидоренконинг Ўзбекистондаги иш фаолияти, айниқса Фарғона фожиаси муносабати билан ўзбек зиёлиларига қилган туҳматдан иборат ҳужжатлари тўғрисида "Совет Ўзбекистони", "Правда Востока", "Ёш ленинчи" ва бошқа матбуот органларида босилган эди... Ваҳоланки, уни

жазолаш ўрнига "Литературная газета"нинг шу йил 13 сентябрь сониди Юрий Шекочихиннинг "Бороться профессионально" номли Дидоренкони мадҳ этишдан иборат мақоласи босилиб чиқди. Бу, нима? "Сенларнинг Дидоренко ҳақидаги фикрларинг уч пул, қўлларингдан нима келарди?" дейилмоқчи бўлинганими? Наҳотки ўзбек матбуоти, республика жамоатчилигининг фикри шу қадар эътиборсиз бўлса?

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Ислон Абдуғаниевич Каримов ўзининг яқинда "Совет Ўзбекистони" ва "Правда Востока" газеталари саволларига берган жавобда "Қабул қилинаётган қарорлар, берилаётган қуруқ ваъдалар кўпаяётганлиги ҳам раҳбар идоралар обрўйига жиддий путур етказмоқда... Бизларга, барча раҳбарларга кўрсатилган ишонч, очиқ-ойдин айтиш керакки, бугунги кунда тугаб боряпти" деган эди. Бу бутун нуқсонларни келтириб чиқараётган бош сабабни теран ўйлаб, топиб айтилган гап. Чунки ишда, сўзда масъулиятсизликка қарши курашмасдан туриб, путур етган эътиборни ҳам, ишда баракани ҳам тиклаб бўлмайди.

Демократия хусусида кўп гапиряпмиз-у, натижа кўнгилдагидек эмас. Ишларимизнинг бориши, агар таъбир жоиз бўлса, олачалпоқ булутга ўхшайди, фақат бир ёғидан ярқираб қуёш чиқиб тургандек...

Бир кун Луначарский бекатидан таксига ўтириб бироз юрилгандан сўнг ҳайдовчи Максим Горькийга ўрнатилган ҳайкални кўрсатиб: "Горький шу ерда туғилганми?" деб сўради ўсмоқчилаб. Нега бундай савол берди, унинг сабабини ўйламасданоқ "йўқ" дея жавоб бердим. Орадан беш юз метр чамаси юрмасимиздан катта кўча марказига ўрнатилган Пушкин ҳайкалига имо қилиб: "Пушкин-чи?" деб сўради. Яна "йўқ" деган жавобни олди. Бир неча километр юрганимиздан кейин хиёбонга ўрнатилган Гоголь ҳайкали кўринди. Ҳайдовчи яна саволини такрорлади...

Бундай саволни бериш қандайдир нотабий тўқларди яқин-яқинларда ҳам. Аммо мантиқан ўйлаб кўрайлик. Тўғри, Пушкин, Гоголь, Горькийларга бутун дунё таъзим қилади, улар нафақат рус халқининг, бутун инсониятнинг бебаҳо мулкига айланган. Бу ҳақда гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Лекин нима учун Ўзбекистон пойтахтида ўзбек халқи алломаларига мана шундай гўзал ҳайкаллар қўйилмаган? Борлари ҳам чет-четда кўримсиз.

Мана шу арзимаган сабаблар ҳам баъзан миллий масалаларда билавд-паст гапларни келтириб чиқараётган бўлса-да, ўтмишдаги бу бир томонликлардан ҳанузгача фориг бўлоганимиз йўқ.

Шу кунларда матбуот ва телевидение орқали Фарғона воқеалари бўйича суд қилинаётганлар ҳақида маълумотлар берилмоқда. Аммо, афсус билан очиқ айтиш керакки, шу масалаларнинг баҳосида ҳам бир томонламалик йўқ эмас. Масалан, ўзбеклар билан қайси бир миллат орасидаги "можаро" жар солинмасин, фақатгина бир томон — ўзбеклар гуноҳкордек қилиб тарғиб қилинади. Бундай адолатсизликларга чек қўйиш керак.

Ахир, Фарғона фожиасида фақат турклар эмас, ўнлаб ўзбеклар ҳам ҳалок бўлди. Улар учун, хўш, ким жавоб беради? Тергов жараёни айрим адлия ходимларининг "ўзбеклар — ҳужумчи, турклар — ҳимоячи" деган хато ғоясига асосланмаслиги керак. Миллий масалада бир ёқлама ён босиш — миллатлараро дўстлик, байналмилал ҳислар ривожига эмас, аксинча, уни шубҳа остига солиш, кишиларда ишончсизлик, адоват туғилишига олиб келади. Ҳозирги қайта қуриш даврида неки иш қилсак, миллатлараро тенглик ўрнатиш, кишиларда дўстлик, меҳр-муҳаббат ишларини мустақкамлашга хизмат қилмоғи зарур. Бунинг учун ўз ҳузури, манфаатини ўйлаб ёлғон воқеаларни бўяб кўрсатишдан қочиш, аччиқ гапни айта билиш лозим. Ҳақиқатни айтиш қийин, аммо бундан бошқа йўл ҳам йўқ. Шундай замон келди.

Мана, бир неча ойлардан бери ўзбек тилига давлат мақомини бериш устида кенг муҳокама кетяпти. аслини олганда, бу баҳслашадиган масала ҳам эмас. Негаки, кимдир мендан "қаерликсан" деб сўраса, албатта, "Ўзбекистонданман" дейман. "Миллатинг нима?" деса, "ўзбекман" десам-у, шундан кейин "Тилинг қайси?" деб сўраш умуман ўринли бўлармикин? Юртим Ўзбекистон, миллатим ўзбек бўлгандан кейин, табиийки, тилим ҳам ўзбекча бўлиши шубҳасиз.

Аммо республикамызда юздан ортиқ миллат вакиллари яшагани учун турли мулоҳазалар бўлиши ҳам табиий. Бундан ҳар бир миллат вакили "пичоқни аввал ўзинга ур, оғримаса бировга" қабилида холис ёндошиши керак. Тил ўрганиш — бошқа халқларнинг маданияти, тарихини билиш ҳам зарур.

Ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш менимча икки жиҳатдан шарт. Биринчидан, ўз тилини билмаган одам ўз тарихи, урф-одати, маданиятидан бебаҳра бўлади, ҳатто ўз санъати, музыкасини қадрлашдан, унинг равнақиға ҳисса қўшишдан маҳрумдир. "Рок" музикаларини эшитиб суяғи қотган одам, ўзбек халқ куйлари, мақомларидан завқлана оладими? "Тановар", "Наврўзи аҷам", "Наво"ни тушуниши учун ўз халқи ҳаётини билиши керак. Мен мусиқаларни эшитганимда ҳаёлимда Навоий, Улуғбеклар каби буюк алломаларнинг ўйчан, фикрга чўмган, дардчил сиймолари гавдаланади. Ажойиб меъморларимиз яратган кўркем санъат намуналари, заррин, нақшдор мадрасалар, кўкка бўй чўзган миноралар гавдаланади, ўтмиш ва келажак ҳақида ўйлашга ундайди. Қиладиган, ўйлайдиган ишларимиз кўп.

Ўзбек тилига давлат мақомини беришнинг иккинчи зарур жиҳати: тилимизни унутиб қўймаслик, уни тобора ривожлантиришдир. Тилга эътиборсизлик орқасида бора-бора бадий адабиёт тили ҳам дағаллашиб, ўз нафислиги, таъсирчанлигини йўқота борди. Баъзан гурунглarda, ҳатто, матбуотда "думалоқ стол атрофида суҳбат" бўлди, "жуда чиройли ашула эшитдик" деган ибораларга дуч келиб ҳайрон қоласан. Шахсан мен "думалоқ стол" бўлишини тасаввур қилолмайман. Негаки, тарвуз, ёнғоқ, ер шари думалоқдир, аммо стол думалоқ эмас, доира ёки кунгира шаклида бўлади. Шунга ўхшаш, ашулага нисбатан "чиройли" ёки "гўзал" сўзларини ишлатиш ҳам мантиқсизликдан бошқа нарса эмас. Эшитиладиган эмас, кўзга кўринадиган нарса гўзал бўлиши мумкин. Афсуски ашула, музикага нисбатан ишлатиладиган "шўх", "қойил" деган ўринли сўзлар гўё хотирамиздан кўтарилиб бораётганга ўхшайди. Бу ҳам тилга эътиборсизликнинг оқибати.

Халқимизнинг қадим-қадимдан ажойиб одатлари, ўғит-насиҳатлари бор. Хўш уларнинг қай бирини ёшларимиз мукамал билади? Мана, масалан, айтиладики, ёлғон гапирма, бировнинг ҳақиға хиёнат қилма, ўзингдан каттани ҳурмат қил, бегона хотинга кўз олайтирма, деб. Шу тўрт нарса қонун ўрнида ўтган. Бундай қараса, шу тўрт нарсада жамият, инсон учун энг зарур фазилатлар айтиб ўтилган экан. Халқ шунга амал қилган! Чунки у пайтларда қарорлар қабул қилинмаса ҳам халқнинг эътиқоди мустаҳкам бўлган.

Эътиқод дегани нима ўзи? У ҳам бўлса кўз илғамайдиган нарсалардан қўрқиш, унга ишониш. Кўз Илғамас нарса у нима? У — қарғиш, иймон, дуо. Бутун бало шундаки, биз энди қарғишдан қўрқмайдиган бўлиб кетдик. Мабодо қовун сотаётган деҳқондан "Қовунийгиз дориланмаганми" деб сўрасангиз, ёлғон бўлса ҳам "йўқ" дейди. Пичоқ тортсангиз, шундоқ дори чиқади. Қарғайсиз. Аммо у қарғишдан қўрқмайди. Ҳатто шу даражага етдики, эгаси йўқ буюмни кўтариб кетаверадиган бўлиб қолдик...

Эътиқод сушлашди.

Чингиз Айтматовнинг "Қиёмат" романи диний руҳда ёзилган асар, деган фикрлар юради. Менимча, у дин ёки диндорлар ҳақида эмас, эътиқод ҳақидаги асар. Инсонни эътиқодли бўлишга чорлаган асар. Унда киши ўзи учун эмас, бошқалар учун яшаши, ўзини қурбон қилишга доим тайёр туриш ғояси олдинга сурилган.

Бундан бир неча йил аввалги бир суҳбатимизда фрейдизм ҳақида гап очилиб қолган эди. Фрейдизм — жамиятни дин ёки зўрлик билан идора қилиш назарияси. Суҳбатимиз дин, динга муносабат, охири инсоний эътиқод, кўзга кўринмас қадриятларимизга келиб тақалди. Аввалига Чингизни бу масалалар бу қадар қизиқтирганига ҳайрон бўлдим. Орадан бир-икки йил ўтгандан кейин "Кунда" асари чиқди. бу ўшанга тайёргарлик экан

Ҳозирги жамиятимизда покланиш даври борар экан, фақат қатъий эътиқод билангина эзгу ниятларни амалга ошириш, муродга етиш мумкинлигини яна бир таъкидлаб ўтишни истар эдим: "Эътиқоднинг мустақкамми?"

1989 й.

ДЕНГИЗДА БИР ТУН...

(Орол ҳақида)

Тангри гўзалдир, гўзалликни яхши кўради.

ҲАДИС

Одамнинг одамлиги, фақат одамнигина эмас, ҳаттоки халқларнинг қандайлиги ва уларнинг қиёфаси, икки сўз билан айтганда, "обод" ва "барбод" деган сўзларга муно-

сабати билан белгиланади, мана шу икки оғиз сўзда унинг маданияти ҳам, илм-маърифати ҳам, онги ҳам ўз йфодасини топади.

Буюк Алишер Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин" достонининг қаҳрамони Фарҳоднинг асрлар бўйи тилдан тилга ўтиб мақтовли бўлишининг сабаби ҳам илмнинг кучи билан бор нарсани барбод қилиши эмас, яратишда, ташна халққа сув бериш, канал қазиб ерни обод қилишида бўлди.

Чўлларга сув чиқариш, янги ерлар очиб боғ-роғ яратиш, обод қилиш, ўзбек халқига қадим-қадимдан мерос.

Кейинги йилларда каналлар қазिश, сунъий кўллар, денгизлар яратиш оммавий туста кириб кетди. Эсимда, 1939 йилда "Комсомол" кўлини қазидик. Шу кичкина кўлни бунёд қилиш ҳам тошкентликлар учун катта қувват бўлди. Шу йиллари педагогика институтида талаба вақтимиз "Каттақўрғон" ҳовузини қазишда иштирок этдик. Бу ҳам ўша даврда республика бўйлаб катта тантана бўлди. Хуллас, халқимиз йўқдан бор қилган, обод қилган. Барбод қилган эмас. Кичкинагина сунъий кўл яратиш, шунчалик тантана, шунчалик одамларга қувонч келтирган. Яратувчи халқ деган ном олганмиз!

Энди кўз олдимизда кичкина бир кўл эмас, кичкина сув омбори эмас, дунё харитасига кирган ўз тарихига эга бўлган, халқимизнинг ризқи-рўз манбаи Оролдек денгизни қуришиб қараб ўтирсак, биз ким деган халқ бўламиз? Яратувчи деган шарафли ном ўрнига лаънатланган барбод қилувчи, деган қарғиш олмаймизми?

Орол денгизи қуриши, бу маҳалладаги ҳовузнинг, кичик кўлнинг қуриши эмаску ахир! Бу битта ўзбек халқининг эмас, миллион-миллион халқларнинг тақдири билан боғлиқ-ку! Денгиз барбод бўлиши қанча-қанча одамларнинг хонавайрон бўлиши, ҳаётимизнинг кўрки бўлган парранда-ю, даррандаларнинг ҳалокатику! Асрлар бўйи авлод-авлодимиз обод қилиб, ризқи-насибасини топиб келган экинлар, боғу-роғлардан, тарихий ёдгорликлардан маҳрум бўлиш билан тенг-ку!

Табиат яратган, авлодларимиз яратган бу неъматларни барбод қилсак, келажак олдида бунёд қилувчи эмас,

барбод қилувчи деган ном олмаймизми?! Номимиз қора бўлмайдимиз?

Мен 1938—1939 йилларда Қорақалпоғистоннинг шундоққина Амударё ёқасидаги Қўнғирот шаҳрида муаллим бўлиб ишлаганман. Уша вақтда:

Аму қирғоғига бош қўйганича
Ястаймишди ям-янил ўрмон.
Қушлар сайрап то тўйғунича
Дилрабо куй таратиб ҳарён.
Жўр бўлади шовуллаб Аму...
Қўпиклари мисли оққушдек.
Қанот қоқар Ойнинг нурида
Оқин дарё оқин кумушдек.

.....

деган шу шеърни ёзганман.

Қорақалпоғистон, Хоразм диёрининг гўзаллигини кўрганман, мафтун бўлганман. Эндичи?

Тўқайларида йўлбарс ўқирган, ўрмонларида сон-саноксиз қушлар сайраган. Тонгдан оқшомгача балиқчилар қўшиғи янграган Ўзбекистоннинг эмас, Ўрта Осиёнинг кўзгўси бўлган Орол тўлқинларининг эрка тебратишларида кема билан Тошкентга йўл олганман.

ДЕНГИЗДА БИР ТУН

Аста-аста чўқди, шўнғиди қуёш,
Майда тўлқинларга кўмилди денгиз.
Шафақдан уфқнинг бари қизаргач,
Хуссини кўз-кўз қилиб балқиди ой-қиз.

Пароход силжиди аста ўрнидан,
Тўлқиндай говланиб елпинди байроқ.
Миллион юлдузлардек кизни тортарди
Ильич чироқлари порлаган қирғоқ.

Саҳоват сандиғи кўк очди денгиз,
Эриган қалайдай, нурга чўмилди.
Ой нури, пароход сузади бенз,
Қаймоқ кесаётган пичоқдай эди.

Пароход боради тун қўйини ёриб,
Кўзга кўришади фаҳат осмон, сув.
Ярим кеча бўлди ой оғди — саҳар,
Шодликдан кўзларга келмайди уйқу.

Ҳамон дўстлар билан ширин суҳбатлар,
Денгиз тўлқинидек олар эди авж.
Завқлариниға яна завқлар қўшади
Илк саҳар кўкида юлдуз уриб мавж.

Кўкдаги юлдузлар сочилиган танга,
Бир-бир терилгандек битди камайди.
Денгиз қиргогида ёнган аланга
Каби қуёш чиқиб, алвон нур ёйди.

Қизил байроқ гўё зарга бўялиб,
Дилларга завқ бериб елпинар эди.
Орол балиқчисин шод қўшинини
Бизнинг қўшиқларга ел улар эди.

Кўшиқлар қирғоқни қирғоққа улар,
Ватаним денгизи гўзалликка бой.
Қаерга бермагил, меҳнат, саодат
Етук қилалар каби кўргизар чирой.

Қани энди Оролнинг оромбахш у тўлқинлари кўрки,
қани энди янграган у ҳусни қўшиқлар?! Наҳотки Орол
қақида куйланган қўшиқлар, дostonлар, келажак учун
афсона бўлиб қолса! Йўқ, бу мумкин эмас! Бу — гуноҳи
азим!

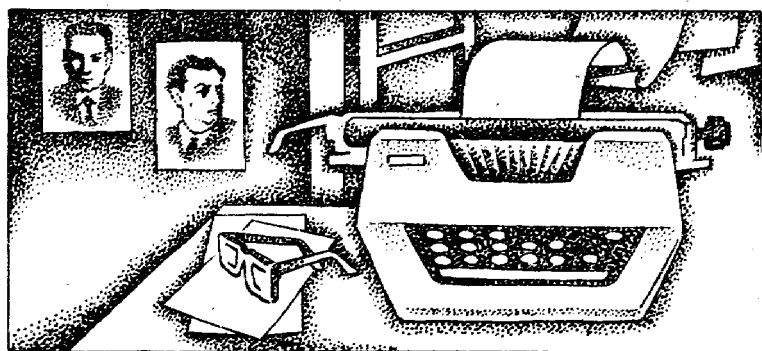
Ҳаётда Инсон қудрати ожизлик қиладиган офатлар
бўлади. Чақмоқ, zilзила, вулқон отилиши. Аммо Оролнинг
қуриши бу инсоннинг ожизлиги эмас, бу бешафқатлик!
Нўноқлиги! Масъулиятсизлик ёки қўрқоқлик оқибатими?!

Ҳаммага маълумки, кўп йиллар давомида заҳарли
бутисоф дориси қишлоқ хўжалигида ишлатилади. Одамлар
заҳарланди, турли-туман оғир касалликлар келиб чиқди,
бу ҳаммага маълум эди. Аммо нега чидаб келдик? Сабаби
ниманда эди? Ошқора фикр айтишга ҳамма ҳам журъат
этолмасди. Кўп масалаларни айрим раҳбар ташкилотлар-
нинг буйруқлари билан ҳал қилинарди. Тўғри фикр
билдирилгани учун жон куйдириб гапирилгани учун жабр
чекканлар ҳам бўлди.

Энди бу иллат такрорланмаслиги, демократияни ҳимоя
қилиш мақсадида ҳукуматимизнинг "Мансабдор ходимлар-
ни судга бериш ҳақида"ги қарори чиқди. Энди ҳам очиқ
фикр айтмасак, айб фақат ўзимизда!

Оролни сақлашни кечиктириб бўлмайди. Узоқдан-узоқ
маслаҳатлашиш, мажлисбозликларнинг пайти эмас. Орол
масаласи ногоҳон тушган ёнғин билан баробар.

1988 й.

ДАРДКАШЛАРИМ

БУЮКЛИК

141

ШАЙХЗОДА ҲАҚИДА ХОТИРАЛАР

146

УСТОЗ

(Аброр Ҳидоятнинг 90 йиллигида сўзланган)

156

ШОИРНИНГ КАМОЛИ ВА ЖАМОЛИ

158

ОЙБЕК УЙ-МУЗЕЙИДАГИ ҲАҚЛАР

162

ЯХШИЛИК ҲАҚИДА

163

ВИДОЛАШУВ НАҚАДАР ОФИР

171

КҲНГИЛДАГИ ГАПЛАР КУЙЧИСИ

172

УЛКАН ИСТЕЪДОД

175

ИЖОДКОР МАТОНАТИ

176

ҲАҚИҚАТНИ АЙТИШ ЛАЗЗАТИ

(Н. Худойберганов ҳақида)

178

БУЮКЛИК

У ёки бу ижодкор ижодига баҳо берилганда, кўпинча, бу талантли, бу машҳур, бу атоқли, бу буюк деган ибораларни эшитасан. Баъзан шундай пайтларда ижодкорлар меҳнатини ўлчайдиган бирор мезон борми? Қай сифатларига қараб кимни буюк-у, кимни машҳур деб аталади? — деган эътирозли фикрлар ҳам билдирилади. Навоий ҳам буюк, бугун бир-иккита асар ёзган ёзувчи ҳам буюк дейилса, буюклик нима ўзи?

Ахир киши битта қўшиқ ёзиш билан баъзан эл ичида ном чиқариб машҳур бўлиши мумкин, лекин машҳур бўлгани билан уни буюк деб бўлармикан?

Навоий асарларини беш юз йилдан бери дунё халқлари ўқиб келади. Абдулла Қодирийнинг китоблари худди шу бугун ёзилган янги асардек ташналик билан ўқилади, буюклик шу эмасми?

Айрим асарлар борки, уни ўқиса ҳам, ўқимаса ҳам бўлади. бундай асарларда умуминсоний дардлар эмас, шу бугун одамларини қизиқтирадиган айрим ҳаётий воқеалар кўпроқ аск этган бўлади. Чанг босиб ётган китоблар ҳам шундайдир.

Назаримда адабиёт дунёси бу пойга майдонидек гап. Майдонга кирган чавандозларнинг бири энди маррага етмоқчи бўлганда, унинг ёнидагиси ундан ўзиб кетиши, энди у маррага етай деганда эса у орқада қолиб, бошқа бири унга етиб олиб, ўзиб кетиши мумкин. Энди орқада отини лўкиллайтиб, қамчин уриб келаётган ҳам бўлади. Булар ҳам майдонга от миниб кирдимиз, бўлди, номи чавандоз. Аммо, маррага биринчилардан бўлиб бир-иккитасигина етиб келади, холос.

Қўлига қалам олиб китоб чиқарган ҳам ёзувчи. Аммо буюклик ҳаммага насиб этавермайди.

Ёзувчининг баҳоси — унинг буюклиги шундаки, унинг асарлари ҳамма даврларда, ҳамма китобхонларни бирдек баробар қизиқтира олади. Буюкликнинг мезони, мана шу!

Дунёдаги энг қийин, энг осон нарса ҳам, менимча, буюк одамлар ҳақида сўзлаш бўлса керак. Қийинлиги шундаки, у ҳақдаги энг яхши гаплар сенгача кўпчилик томонидан айтилган бўлади, сени эса, ҳаммани қойил қиладиган бирор гап топиб қўшимча қилишинг мушкул. Осонлиги шундаки, сен ҳам кўпчиликнинг истакларига қўшилиб, истеъдоди олдида таъзим қилиб қўя қоласан. Бу эса бошқаларнинг фикрини такрорлаш ёки ўринсиз айтилган гапдан кўра ўринлироқ бўлади. Аммо у сенга яқин, севикли одам бўлса, бу билан хуморинг тарқамайди. Ичинг тошиб, ўз ҳис-қувончларингни кўпчилик олдида баралла айтгинг келаверади. Бундай ҳолатда баъзан шундай ҳам бўладикки, ҳиссиётга берилиб ёки салобат босибми, ҳар ҳолда, кўнглингдаги жеракли гапларни ажратиб айтолмай қоласан, айтмоқчи бўлган фикрларинг эса, унинг улкан истеъдоди, қилган хизматлари олдида қанча чуқурроқ ўйласанг, шунча заифдек туюлаверади.

Жониворлар ичида энг кўп оёқлиси қирқоёқ бўлади. Қайси оёғимни олдин ташлай деб ўйлаб ҳадиксираса охири юролмай ҳам қолар экан... Худди шундай, Чингиз ҳақида ҳам гап кетганда унинг қайси бир фазилатидан гап бошлашни билмай қоласан!

...Шу йил октябрь ойининг 20-сида йигирманчи асрнинг машҳур ва сеvimли адибларидан бири Чингиз Айтматовнинг 50 ёшга тўлиши муносабати билан унинг туғилган диёри Толос водийсида ўтказилган тантаналарнинг меҳмони бўлдим. Бундай тантана кунларида ҳар тарафдан келган меҳмонлар, ёзувчининг ҳамкасб ёри-биродарлари, қариндош-уруғи, ҳамшаҳарлари албатта ўз истаклари, табрик-саломларини бир оғиз бўлса ҳам айтдилар. Лекин Чингизнинг 50 ёшли тўйига келган меҳмонлар ҳам, сўзлашни истаганлар ҳам ҳаддан кўп. Ўзбекистондан борган меҳмонлар Зиёд Есенбоев, Одил Ёқубов, Асил Рашидов, Шаботхонлар қатори икки оғиз менинг ҳам сўзлашим табиий эди. Лекин бундай расмий тантана, катта дастурхон атрофида, вақт тақозоси билан энг яхши истакларингнинг ҳам ҳаммасини тўла айтишнинг имкони бўлмайди. Гапни нимадан бошласам деб ўйланиб қолдим.

Чингиз билан анча вақтдан буён шахсан танишлигимиз бор. Расмий йиғинларда, дўстлар даврасида — дастурхон атрофида жиддий, гоҳо ҳазил-мутойибаларда, бирга бўл-

ганман. Чингиз кишилар суҳбатида доимо оддий. Балки бизни тортинмай унга яқинлашишимизнинг сабаби ҳам шундадир. Унинг сўзлари ҳам ҳамма қатори бебезак, содда. Унинг қиёфасида ўзини доно қилиб кўрсатишга интилишни сезмайсан. Лекин ҳаммага маълум, оддий бўлиб кўрингандек нарсалардан чиқарган хулосаларини эшитганинда, унинг даҳосидан ҳайратга тушиб қоласан. Шу учрашувлардаги айрим хотираларимни айтсамми-кан?...

Чингиз Айтматов фақат қирғиз ёзувчиларининг эмас, ўзбек ёзувчиларининг ҳам энг яқин дўсти. У Тошкентимизга тез-тез келиб туради. Шундайгина келиб кетмасдан, ижод аҳли билан суҳбатлашади. Гурунгларда бўлади. Уларнинг асарларини ўзбек тилида ўқиб, доимо кузатиб боради. Ўз фикрларини айтади. Ахир машаққат чекиб чўққига чиққан ҳамма ҳам бошқаларнинг қўлидан тортавермайди-ку!

Аммо Чингиз ўзи турган чўққида ҳақиқий истисод эгаларини кўришдан, бағри қувватга тўладиган фазилатга эга одам. Ахир Одил Ёқубовнинг "Улуғбек хазинаси"ни ўқиб, Одилга ҳавасим келди, деган гапни ҳамма ҳам айтавермайди.

Чингиз Айтматовнинг бир сиймо сифатида ибратли томонлари, ажойиб фазилатлари адабиёт аҳлига ҳамкор ва меҳрибонлиги ҳақида ҳар қанча илиқ сўзларни айтиш мумкин. Лекин бари бир бой ички дунёсини, мукамал қиёфасини ўз асарларидек ҳеч ким очиб беролмайди.

Чингиз ўзи яшаб турган давр ва ҳаётнинг ёзувчиси.

Кишиларга, ўзи кўриб турган нарсасини яхши ёки ёмонлиги ҳақида гапира бошласанг, сен айтмасанг ҳам ўзим кўриб турибман-ку, деб эшитгиси келмайди. Аммо, Чингиз асарлари, ўзинг яшаб, ўзинг кўриб турган ҳаёт ҳақида ёзилганлигига қарамай, ҳаммада бир хилда бунчалик қизиқиш, меҳр уйғотишининг сирлари нимада? Қирғиз халқи ҳаётдан ёзилган бу асарлар, фақат қирғиз китобхони ёки туркий халқларигагина эмас, балки урф-одатлари, тиллари турлича бўлган бошқа миллат халқларига, бутун жаҳонга манзур бўлишининг сирини қасрда?

Чингиз асарларини кўпчилик қатори мен ҳам ҳаммиша бир эртақ ўқигандек руҳимда энгиллик ва тугалланиб қолмасин деган ташна бир завқ билан шошиб ўқийман. Халқ бекорга эртақларни севмаган. Эртақларнинг ором берувчи сеҳрли кучи фақатгина икки ёшнинг афсона даражасига кўтарилган севгиси ёки жаннатнамо табиат гўзалликларидан иборат эмас-ку, ахир! Агар эртақ қаҳра-

монлари мурод-мақсадларига етишгунча қанча-қанча машаққат, нақадар даҳшатли воқеаларга дуч келдилар! Қанча-қанча қонлар тўкилади. Қанча-қанча қурбонлар бўлади. Лекин у ердаги жанглар ва ўлимлар сени қўрқоқ ва мажруҳ қилиб қўймайди.

Чингиз асарларининг кўпчилигида кишилар ўртасидаги жиддий тўқнашувлар берилади. Унинг асарларида ҳам ўлим ва фожиали воқеалар бор. Аммо Чингиз асарларини ўқиб бўлганингдан кейин ўлим ваҳимаси ёки курашларнинг даҳшати олдида қўрқув эмас, аксинча, табиатингда бир енгиллик ва равшанлик сезасан. "Денгиз қирғоғида югуриб юрган Олапарда"ги ўзларини кетма-кет денгизга ташлаган одамларнинг даҳшатли ўлимлари ёки "Оқ кема"даги боланинг ўзини сувга ташлаб ҳалок бўлиш фожиаси, унинг бобосининг бошдан кечирган азобларини асарни ўқиб бўлганингдан кейин, нечундир ўзингни даҳшатлардан кучлироқ сезасан. Табиатингда бир равшанлик пайдо бўлади. Енгил нафас олиб қаддингни тиклайсан. Ўлим ҳақида эмас, ҳаёт ҳақида ўйлай бошлайсан.

Бунинг сири шундаки, Чингиз асарларининг қаҳрамонлари кучига ишонган, ниятлари пок одамлар. Улар бу ишни қилсаммикан-қилмасаммикан, айтсаммикан-айтмасаммикан, деб мақсад йўлида тебранадиган эътиқоди суст, ланж одамлар эмас. Тасодифий ёки нотасодифий тўсиқлар олдида улар ҳеч маҳал талвасага тушмайди. Қингирқийшиқ йўллар, риё улар учун ёт! Улар китобхонларда қилаётган ишларига ҳам, сўзларига ҳам ишонч уйғотадилар. Ўқиган ўқувчи тетикланиб, уларнинг ғоялари билан яшайди.

Шекспирнинг энг машҳур драмалари фожиалардан иборат. Лекин унинг "Гамлет"ида Гамлет Палонини, кўп ўтмай Лаэртни, кетма-кет бир неча одамларни ўлдирганда ҳам бу ўлимлардан сен даҳшатга тушмайсан. Улар сенга ўйинчоқдек кўринади. Ҳатто ачиниш ҳам сезмайсан. Шекспирнинг санъаткорлиги ҳам шундаки, у Гамлет ва Офелияга нисбатан кишиларда шу қадар меҳр ва уларнинг ниятларининг олижаноблигига ўта ишонч уйғота оладик, бу меҳр ва ишонч олдида ўлимдан қўрқиш эмас, аксинча адолатсизлик, нопокликларга қарши курашувчиларнинг ёнига кириб, курашга отлангудек ўзингни дадил сезасан. Инсонлигиндан ғурурланиш ҳислари билан яшайсан. Адабиёт ва санъатнинг туб моҳияти ва вазифаси ҳам мана шунда эмасми! Лекин бу ҳамма қаламкашга ҳам осонликча насиб қилавермайдиган улуғ бир мўъжиза. Албатта, ўзинг кўриб турган ҳақиқатлардан киши қалбини эрка-

ловчи янги ҳақиқатлар яратмоқ учун ҳар бир ёзувчининг ўзининг катта дунёси бўлмоғи керак. Бусиз янги дунё, янги фикрлар яратиб бўлмайди.

Шекспир яратган ҳаётий образларни балки бошқалар ҳам яратиши мумкин. Аммо ҳаммага ҳам кўринавермайдиган арвоҳ образини Шекспирдек хаёлга келтириш унча-мунчага насиб бўлмайди. У Шекспир тафаккурининг маҳсули.

Дунёда нима бор, нима йўқлигидан беҳабар одам янги нарса яратолмайди. Чингиз яратган образларни бошқа бир замонавий ёзувчи ҳам топиши мумкин, аммо кундалик ҳаётда ҳамманинги ҳам хаёлига келавермайдиган "Она кийик", "Денгиз онаси" ёки "Гулсари" орқали кишиларнинг ички дунёқарашларини очиш, ўтмиш ва ҳозирини кўра билиш теран тафаккурнинг маҳсулидир. Бу жиҳати билан ҳам Чингиз Айтматов улкан мутафаккир. Уни адабиётимиз уфқларининг янги космонавти дейиш мумкин!

Ёзувчи ўз дунёсини ўқувчига очмоғи учун қирқ оёқдек ўйланаверса, фикрлар орасида ўралашиб, айтадиган фикрини ҳам айтолмай қотиб қолиши ҳеч гапмас. Ўз асарларига ўқувчиларни ишонтирмоқ ва яхши инсоний ҳислар уйғотмоқ учун аввало ёзувчининг ўзи ўз кучига ишонмоғи лозим. Ахир афсонадек туюлган осмонлар сирини очган буюк Улугбек, инсонга олов келтирган Прометейлар ҳам оддий инсон фарзандлари бўлган-ку! Ҳар бир инсоннинг ҳаётда шу қадар қудратли куч эканлигига эътиқод қўйган ёзувчигина жиддий фикрлар айта олади. Бу юксак фазилатларнинг барчаси Чингиз Айтматовда муҳайё.

Менинги хаёлимдан кечган бу ўйлар Чингиз таланти ва инсоний фазилатларнинг бир қиррасигина холос. Фикрларим сўнгигига етмасдан Чингизнинг 50 ёшга киришини табриклаш учун менга сўз бериб қолишди. У ҳақдаги бутун фикр ва қувончларимни айтишнинг имкони йўқ эди. Шоир бўлганим учун Чингизга бағишлаб ёзилган янги шеъримни ўқишни маъқул кўрдим:

Қуёш кезиб юрар мовий самода,
Нури бу оламни қилур мунаввар,
Сирин билмоқ бўлиб боқсанг мабодо,
Кўзни қамаштириб бермайди хабар.
Ҳайратга солади баъзан чўққилар,
Денгиз ўртасидан чиққан тик қоя...
Илоҳий мўъжиза сингари улар

Ҳайратга солади билониҳоя.
 Буюк чўққиларга чиқмоқлик учун
 Осонми, қанчалар сўқмоқлар кезмоқ!
 Денгиз ҳоясига етмоқлик учун
 Осонми долгалар ичида сузмоқ!
 Нега хавф-хатар, шунча машаққат?
 Коинот сирини изламоқ нечун?!
 Бир коса қимиз-у бурда нон билан
 Ҳаёт лаззатини тотиш-ку, мумкин!
 Толос тоғларининг ён этагида
 Лойдан от ясаган бир гўдак,
 Уни тулпор қилиб ўз хаёлида
 Буюк чўққиларга бўлганми етмак!
 Она тупрогидан ҳаммомпиш ясаб
 Ўз ишидан ҳайрон бўлганда бир одам,
 Гўдак хаёлини бир нафас қамраб,
 Мафтун қилганмикин ташвишли олам!
 "Оқ кема"лар шунда кўринганмикин,
 Кўрганми шу чоқ сувлар онаси!
 Жамилалар дарди туғилганмикин,
 Чин сўз Таноабойнинг мунгли таънаси!
 Бугун денгиз оша, уммонлар оша,
 Қирғиз "Оқ кема"си сузиб юрибди.
 Қаерга бормайин "Гулсари" эса,
 Юксак чўққилардан боқиб турибди.
 Денгиз тепасида туман тарқалар,
 Қуёшда ярқирар олис чўққилар.
 Эллик йил йўл босган доргани бу он
 Юз йиллик сафарга чорлайди улар.

1978 й.

ШАЙХЗОДА ҲАҚИДА ХОТИРАЛАР

Баъзан одамнинг қандайлигини, унинг ички оламини баҳолаш учун у ҳақда келтирилган кичкина бир мисолдан, у ҳақда айтилган бир оғиз сўздан ҳам билиш мумкин бўлади. Шунинг учун бўлса керак, Шайхзода Мақсуд ҳақида бирор жойда гап очилгудек бўлса, ҳамиша хотирамда Шайх аканинг рафиқаси марҳума Сокина опанинг айтган гапи тикланади:

— Шукрулло, ўзбек халқига Шайхнинг меҳри шу қадар чексиз эдики, кунлардан бир кун ўйланиб ўтириб менга: "Сокина, шу дейман, Хуришчов ўз амалини бир кунгинага менга берсайди!.." деган гапни айтди. Мен унга: "Шайх, унинг амали сенга нега зарур бўлиб қолди?" — десам, у: — "Шу бугундан бошлаб ҳамма одамлар ўзбек дўпписини кийсин, деган фармон чиқарардим! Ўзбек

дўпписидек дунёда гўзал бош кийимини топиб бўлмайдди, Сокина...", деган гапни айтганди.

Дарҳақиқат, Шайх ака шундай бир олижаноб сиймо эдики, ўзбекка нима ярашса, нимаики ўзбекнинг фахри-ифтихори бўлса, у шу билан қувонарди. Гарчанд у озарбайжон бўлса ҳам ҳеч қачон бу ўзбек, мен озарбайжонман, деган ҳис билан айри қараш унинг хаёлига келмаган. Бизлар битта халқнинг, туркий халқнинг фарзандларимиз, озарбайжонликнинг яратган буюк мерослари ўзбекнинг ғурури, ўзбекнинг ҳар бир фарзандининг зафари озарбайжонликнинг бахти деб қараган.

* * *

Шайхзода шеървати, дostonлари, унинг драматик ва илмий тадқиқотлари ҳақида жуда кўп ва юксак фикрлар айтилган, илмий асарлар ёзилган. Лекин, менимча, ёзувчи асарлари, унинг ижоди ҳақида яна ҳам аниқроқ ва кенгроқ тасаввур берувчи танқидчи ва тадқиқотчи бу, ёзувчининг ўз шахси, унинг ўзи.

Яъни қандай?

Шайхзоданинг йирик асари "Мирзо Улуғбек" фожиали драмасидаги асосий қаҳрамон Улуғбекнинг буюк олимлиги, донолиги, илмга садоқати, меҳнаткашлиги, нопокларга қарши ҳар қандай шароитда ҳам мурасасизлиги, инсонпарварлиги драмадаги бошқа образлар қаторида ниҳоятда кишини қойил қолдирадиган даражада ибратли ва ўз ифодасини топганлигини тан олиб гапира оламиз. Лекин ниҳоятда ҳаёти мураккаб, ҳар томонлама етук, Улуғбекдек бир сиймо образининг муваффақиятли чиқишининг сабаби нимада, деган савол туғилиши, табиий!

Бунга назарий жиҳатдан муаллифнинг истеъдоди, ҳаётни яхши билиши деб жавоб беришимиз мумкин. Бу тўғри, лекин бу ҳам нисбий. Чунки ҳар қандай истеъдодли ёзувчининг асарлари ҳам ҳаминиша бир хилда муваффақиятли чиқа бермайди. Хўш, бунинг сирини нимада?

Одатда ҳар бир инсоннинг ўз кўнгил хушлагани, табиати тортган нарсаси бўлади. Ёзувчилик ҳам баайни шундай. Ҳар бир ижодкорнинг ҳам ўзи севган ва қизиққан мавзуси бўлиши табиий. Кўнгил тортмай зўрлаб ейилган таом ҳазм бўлмаганидек, қандайдир хаёл билан зўрма-зўраки ёзилган асар ҳам китобхон дидига ўтирмаслиги

турган гап. Унинг муваффақият қозониши, ўқувчи меҳрига лойиқ бўлиши қийин.

Умр бўйи кўзи ожиз бир одамдан: "Сизнинг назарингизда қуёш қандай?" — деб сўраганларида у: — "Қуёшни кўрмаганман, аммо одамни жуда куйдириб, лохас қилиши-ни биламан, қуёш деганлари шу бўлса керак", — деб жавоб берган экан. Албатта, ўзи кўрмаган ва тасаввур қилолмаган нарсаси ҳақида бундан ортиқ нима ҳам дея оларди!

Ҳаёт ва инсоният ҳақида мукаммал фалсафий тушунчага эга бўлмаган ёзувчи ҳам албатта олим образини ярата олиши мумкин бўлмасди.

Меҳнат машаққати ва унинг лаззатини ўзи тасаввур қилмаган одам қандай қилиб кишиларда меҳнатга муҳаббат уйғотиши мумкин? Худбинлик ва риёга нафрат ҳисси билан яшамаган, инсонларга яхшилик ва марҳамат қўлини чўзиб завқ олишни билмаган, халққа сидқидилдан холис хизмат қилмай, унинг таҳсинига лойиқ бўлмай, топилган шону шуҳратлар оқибатда нима билан тугашини англамаган ёзувчининг ўзи бу ҳақда асар ёзиши ҳам мушкул. Ёзувчи яратган ҳар бир асар унинг қалбини йиллар бўйи ларзага солган олижаноб ҳислар, фикрлар туғёнининг маҳсули бўлиши керак.

Шайхзода ўзида мавжуд, қалбидаги мана шу олижаноб фикрлар туғёнини ҳар томонлама кенгроқ очиш, дунё ва одамлар ҳақидаги фалсафий фикрларни айтиб олиш учун Улуғбек шахсини муносиб ва ибратли деб билди. Чунки буюк инсонларга хос олижаноб фазилатлар, юксак илм билан талабчанлик, инсонпарварлик билан ноҳақликка муросасизлик, дўстларга меҳрибонлик билан худбинликка нафрат, меҳнат билан шон-шуҳратга хирс қўймай камтар бўлишлик Шайхзода сиймосида уйғунлашиб кетган эди.

Ёзувчи ҳам ҳамма қатори одам. У ҳам гуноҳ ва хатолар қилиши мумкин. Ёзувчининг бошидан нелар кечмайди. Лекин бутун масала қандайдир сабаблар билан ўтган гуноҳ ва хатоликларга адолат кўзи билан қараб, уни нуқсон эканини тушуниб, тўғри хулосалар чиқара билишда! Бу, унга, мактаб бўлиши керак. Ана шундагина кишиларнинг нуқсони ёки фазилатлари ҳақида ёзган асари ишонарли ва таъсирчан бўлиб чиқади.

Шайхзоданинг "Сиёҳдоним" шеърисида шундай мисралар бор:

Шу учун шоирга йўқ тиним куни,
Йўқ унга отпускаи, хасталик узри...
На дуо ва омад ардоқлар уни,
На илҳом парисини ниёзу назри.
Уйда, на курортда, йўлда — юришда
Ва ҳатто ҳаммомда, ҳаттоки тушда.
Шоирнинг калласини ишхона дегин,
Юрагини бошига дугона дегин!

Бу Шайхзоданинг ўзи ҳақидаги шеър. Уни яхши билган ёки таниган одамлар бу Шайхзоданинг айнан ўзи дейишга шубҳа йўқ. Ҳақиқатан ҳам Шайхзода ўзининг бирон кунини, ҳаттоки, бирор дақиқасини бемеҳнат, ижодсиз ўтказмаган десак муболаға бўлмайди. Шайхзода қатор-қатор шеърини тўпламлар, дostonлардан ташқари жуда кўп илмий асарлар ёзишга улгурган йирик олим ҳам эди. Албатта, булар ҳаммаси тинимсиз меҳнат, вақтни тақозо қиларди. Бундан ташқари, у Шекспир, Маяковскийнинг қатор асарларини таржима қилган моҳир таржимон, ҳозиржавоб публицист ҳам эди. Айни замонда умр бўйи бир одамга етарли касб — педагоглик ҳам қилган. Бундан баъзи бир одамларда Шайхзода умри бўйи меҳнат қилиб, на маишат, на улфатчиликни билмай, институту ўз ижодхонасидан бошқани кўрмай ўтган экан-да, деган фикр ҳам туғилиши мумкин. Шайхзоданинг ҳайрон қоларли томони шундаки, у ҳамма қатори улфатчилик ҳам, маишат ҳам қилган. Бу катта — бу кичик демасдан кўнгли тортган одамлар билан чойхонада ҳам, майхонада ҳам соатлаб ўтира берарди. Бунинг сири шундаки, у улфатчиликни ҳа-ҳа қилиб ўтказиб дам олиш, ўзи ёки кеча чиққан асари ҳақида мақтовларни эшитиш омили деб тушунмай, хаёлини банд қилган фикрларга ёрқинлик киритиш, кишилардан ўрганиш, уларни ҳаётга, замонга муносабатларини билишда восита деб англари. Ҳар бир ҳамсуҳбатни ўз асарларининг бўлажак қаҳрамонлари деб кузатарди.

Учрашувлардан бирида Шайхзода ёнидан бир қути папирос олиб менга тутди, қути бўш эди. Лекин шунга қарамай, уни ташлаб юбормасдан яна ёнига солди-да, иккинчи чўнтагидан тўласини олди. Бўш қутини ташламаганига ҳайрон бўлганимни сезган Шайхзода, орқа-ўнги ёзувлар билан тўлган "Казбек"ни кўрсатиб:

— Бу бизнинг кундалик — кўча ёндафтаримиз, уйга бориб кўчириб оламиз, бугунга етарли иш чиқди, — деган жавобни қилган эди.

Шайхзодага хос бу тинимсиз меҳнаткашликнинг сирини мада эди?

Адабиёт аҳли ўртасида ёзувчининг гражданлик бурчи, ўз юртининг граждани бўлиши ҳақида кўп гапиришади. Шайхзода, айниқса, "Гражданлик" сўзига ўз асарларида алоҳида урғу берарди, алоҳида меҳр билан тилга оларди. Ҳақиқий гражданлик бу фақат ватан севиш эмас. "Нон азиз, ноннинг увоғи ҳам азиз" дейилганидек, шу жамиятнинг ҳар бир кишисини сева билиш, унинг дарду шодликларига шерик бўлиш, деб англади, меҳнатга муҳаббатнинг манбаи, боқий шон-шуҳратнинг асоси ҳам инсонни севишда деб биларди. У қандай ҳолатда бўлмасин умр бўйи шунга амал қилган эди.

Шайхзода вафот этган куни йигитлик чоғларида яхши билган яқин танишларидан бири: "Ҳамма инсоннинг ўз яхши, ёмон кўрган одами бўлади. Шайхни ҳам ёмон кўрган одамлари йўқ эмас эди. Аммо унинг олижаноблиги шунда эдики, у ёмон кўрганларига ҳам ҳеч ёмонлик қилган эмас эди", — дегани ҳали-ҳали эсимда.

Баъзи бир одамларнинг Шайхзода билан Ғафур Ғулом ўртасида кўнгилсизликлар ўтибди, деган миш-миш гаплари менинг ҳам қулоғимга чалинган эди. Аммо, орадан кўп ўтмай Шайхзоданинг Ғафур Ғулом вафот этгандан кейин ниҳоятда қайғули ва самимият билан унга бағишлаб ёзилган шеъри матбуотда эълон қилинди. Шайхзода билан яқин ва сирдош бўлганим учун бир суҳбат вақтида "миш-мишлар" ҳақидаги фикрини сўраганимда, Шайхзода:

— Ғафур Ғулом билан орамизда хунук гаплар ўтгани ҳақ, булар миш-мишлар эмас! Устозингизнинг феълени биласиз; бунинг учун мулла Абдуғафурдан жуда ҳам гина қилиб бўлмайди. Ҳаётда шундай одамлар борки, бировга ёмонлик қилиб завқ олади, ёмонлик ҳумор қилади. Аммо Ғафурни бундайлар қаторига қушиб бўлмайди. Чунки унда гоҳ худ, гоҳ беҳудлик бўлиб турарди. Баъзан ихтиёри ҳам ўзида бўлмасди. У узрни ҳам, кўнгил овлашни ҳам биларди, — деган мулоҳазани билдирган эди.

Шайхзоданинг жамият ва одамлар руҳиятини киши ҳайрон қоларли чуқур фаҳм этиши, бағри кенглиги, инсон тақдирига ниҳоятда эҳтиёткорлик билан қараши чексиз меҳру муҳаббатидан эди.

У кишилардан хатолик ўтганини сезган чоғларида айримлардек дарҳол гина қилиб ҳукм чиқармас, аксинча, шошилмасдан у шу хатоликнинг кишиларда содир бўлиш сабабларини собитлик билан ўйларди.

Олижаноб инсон, улкан ижодкор Мақсуд Шайхзоданинг ижоди ёки ўзи ҳақидаги айрим хотира ва таассуротларингизни айтиб берсангиз, деб кимдир мендан сўрагудек бўлса, ўйлаб-нетиб ўтирмасдан, ўша заҳотиёқ ҳаммага машҳур ва тилдан-тилга кўчиб юрган —

Дўстлар, яхшиларни авайлаб сақланг,
"Салом", деган сўзнинг салмоғин оқланг.
Ўлганда юз соат йиғлаб тургандан —
Уни тиритида бир соат йўқланг! —

деган унинг тўрт йўл шеърини ўқиб, Мақсуд Шайхзода мана шу, унинг бутун ижоди ҳам мана шу шеърда айтилган мазмунга асосланган, деб жавоб берардим.

Шайхзоданинг бир инсон сифатидаги шахсини ҳам, унинг яратган асарларини ҳам мана шу тўрт йўл шеърда айтилган ғоясиз тасаввур қилиб бўлмайди. Агарда юқоридаги шеърни Шайхзода яратган бир куй дейдиган бўлсак, унинг бутун ижоди мана шу куй, шу оҳангга асосланган. Дўстга содиқлик, инсонни ҳамиша иззат-ҳурмат қилиш, уни ўлганида эмас, тирик вақтида қадрлаш шоир асарларининг асосий йўналишигина бўлиб қолмай, Шайх аканинг ўзи ҳам бутун ҳаёти бўйи мана шунга амал қилган одам эди. Агарда Шайхзода ижоди ёки унинг қиёфасини яна ҳам муҳтасар баён қилиш керак бўлса, икки оғиз сўз билан: "Мақсуд Шайхзода бу — донолик, меҳрибонлик, табассум", деб баралла айтардим.

Шайх ака билан ким суҳбатлашмасин, қайси гурунгда бўлмасин, назаримда, нозу неъматларга тўла боғларда чараглаб турган офтобдек руҳингга айтилган бу гаплар фақат менинг шахсий фикрим эмас!

Шайх аканинг энг яқин дўсти Ғафур Ғуломнинг у ҳақда айтган бир гапи ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди. Бир оғиз сўз билан Шайхзоданинг кимлигини мукамал очиб берган эди.

Бир йили Ўзбекистон ёзувчиларининг катта залида ҳамма ёзувчиларнинг иштирокида "ичак узилди кечаси" ўтказилди. Эшик очилди, деворларга "Қовоғи солиқ одамлар кечага киритилмайди" деб катта ҳарфлар билан эълонлар ёзиб қўйилган. Бу кечада иштирок этувчи ҳар бир ёзувчи

бир шеърми, хотирами, албатта бир кулгили гап айтиши шарт эди. Мен Шайх аканинг шеърига ўхшатма қилиб ёзилган ҳазилимни Шайх ака бўлиб ўқиб беришни ўйладим. Лекин ўқиб беришдан олдин кечага раислик қилган Ғафур акага Шайх ака ранжимасмикан, деб маслаҳат-солдим. Ғафур Ғулом бирдан менга тикилди-да:

— Шайх хафагарчиликдан бир кун эмас, минг йил кейин туғилган. Ҳали ҳам шуни билмайсанми? Бемалол ўқийбер, хурсанд бўлади, — деди.

Ўша кеча мен минбарга кўтарилиб, Шайх аканинг қиёфасига кириб, овозимни ҳам уникага ўхшатиб, ҳар бир сўзга шайхона урғу бериб, "Осмонбоз" деган қуйидаги ҳазил шеърни ўқиб бердим:

Самоларнинг забаржат
Қуббаларин маҳв этмиш —
Бизнинг азиз ва лазиз
Гагариндек осмонбоз.
Парвозларга боисдир
Тинчлик, шодлик, қаҳқаҳа!
Буйруқ бўлса, қуёшга
Учамиз деб — лаббай, ҳа!
Керак шундай бўлмоғи,
Бу — сўзларнинг қаймоғи!
Биз деймизки такрорлаб —
Ботир ўғлонга салом!
Фаҳатгина ўғлонмас,
Ўртоқ осмонга салом...

Шеърни "Ўзларидан сўрасак" деб тамом қилдим.

Кеча тугаши билан Шайх аканинг ёнига бордим. Ранжимаган экан, табассум билан одати бўйича "Ўзларидан сўрасак" деб ҳазиллашиб қўйди.

Шайх ака "Ўзларидан сўрасак" деган иборани айтишни яхши кўрарди. Ўзича янги иборалар топишга уста эди. Бир куни нега шундай дейсиз, деб сўрасам — "Кишилар бир-бирлари билан ҳол-аҳвол сўрашганда узундан-узоқ бола-чақа, қозон-товоқ, сиҳат-саломатлик, мол-жон... ҳаммасини бирма-бир айтади, мен уларни такрорламаслик учун қисқа қилиб, "Ўзларидан сўрасак" дейман, шошиб турган пайтда жуда кўл келади", деб жавоб берган эди.

Азиз устозим Шайх акани танибманки, бировни ранжитиб, қаттиқ-қочирим гапириб, дилига озор берганини билмайман. Албатта, бундан нопоклик ва ёмонликлар олдида кўл қовуштириб тақдирга тан берган, деган хулоса чиқмайди.

Тўғри, у ҳаммага бир хилда меҳрибон, туб маъноси билан беозор одам эди. Лекин у беозор бўлгани билан ҳаёти ўзидек беозор, силлиқина бўлган эмас. Машаққатларга дуч келган пайтларида ҳам ҳаёт ёки инсонларга нафрат билан эмас, хатоларга ачиқиш, одамларга меҳрибонлик ва яхшилик ҳислари билан қараган. Майда-чуйда гиналардан кўра ижод қилиб халққа хизмат қилишни юксакроқ билган. Лекин шу билан бирга бошқа ҳамкасбларининг яхши асарлар яратишига кўмаклашган, ўз фикрларини айтган. У кимнингдир ижоди ёки шахсий нуқсони ҳақида гапирар экан, албатта, ўзига хос йўллар топиб гапирар эди.

У жуда катта психолог эди. Одамларнинг руҳияти ва савиясини дарҳол илғаб оларди. Ҳа, у юксак маданиятли ва билимдон одам эди.

* * *

Қайси бир йилиям газетада шеърим босилди. Орадан бир неча кун ўтиб, Шайх акани учратиб қолдим. Ичим қуришиб, фикрини билгим келди. Шайх ака бирданига яхши, ёмон демасдан кўзойнагини қўлига олиб артди. Бир оздан кейин: "Бизни ҳам бир ойча олдин ўртачароқ шеъримиз босилган эди, кўзингиз тушганмиди?" — деб сўраб қолди. Жавобимни кутмасданоқ, "Баъзан асаримизни чиқаришга шошилаемиз, қани мен билан юринг, ўртачароқ шеъринг пули ҳам ўртачароқ бўлади, бир зиёфат қилай, ўша ерда гаплашамиз", деб мени бошлаб кетди.

Домла Шайхзоданинг ўрта деб айтган шеърини ўқиган эдим. Домла айтганидек ўртача эмас, яхши шеър эди. Бу мени ранжитмаслик учун айтилган гап эди, холос. Шайх ака бировнинг нуқсонларини гапирганда ўзини ҳеч вақт билимдон қилиб кўрсатишга интилмасди. Сендаги нуқсонни айтиб ранжитмаслик учун ёнидан пул сарф қилиб кўнглини овлашдан, ўзини нуқсонли қилиб кўрсатишдан ҳам тоймас эди. Бу бир-икки одамнинг эмас, кўпчиликнинг фикридир.

Адабиётимизнинг ссвимли отахони Мақсуд Шайхзода мана шундай юксак ақл ва катта қалб эгаси эди.

У ўзининг меҳрибонлиги, донолиги, чуқур фалсафий асарлари билан қалбимизга шунчалик синганки, фақат ўз замондошларига эмас, келажак авлодларга ҳам ўзи яратган "Мирзо Улуғбек"дек ибрат бўлиб яшайди.

1982 й.

Дунёда қолдими кўрмаган нарсам,
 Кўрдим деб гердайма, не кўрибсан кам.
 Бир инсон қалбини била олдингми,
 Инсоннинг қалбидан борми кенг олам!

Азиз дўстлар, бугун биз жамиятимизда узоқ йиллар мобайнида содир бўлган ниҳоятда мураккаб ва чигал муаммоларни ҳал қилиш, айниқса маълум йиллар топталган инсон қадрини ошкоралик, баҳамжиҳатлик билан тиклаш даврини бошдан кечиряпмиз. Бугунги тантанали кечада, айниқса Сталин шахсига сиғиниш даврининг ноҳақ қурбонларидан бири бўлган Шайхзоданинг юбилей кечасида Ўзбекистон Компартияси Марказий Қомитети бюро аъзоларининг иштирокини адабиёт аҳлига ғам-хўрлик, ҳурмат ва топталган инсон қадрини тиклашнинг тимсоли деб қабул қиламиз.

Азиз дўстлар, муҳтарам меҳмонлар, бугун биз ўзбек совет адабиёти олий кошонасининг Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ғафур Ғулум, Абдулла Қаҳҳор каби серқирра ва сержило устунларидан бири, шеърятимизда "Тошкентнома"дек ўлмас дostonлар яратган оташин шоир, "Жалолиддин Мангуберди", айниқса "Мирзо Улуғбек" каби шекспирона шоҳ драмалар яратган, фақат ўзбек театрлари сахнасидагина эмас, рус, украин, немис театрларида муваффақият билан намоиш қилинган асарларнинг муаллифи, улкан драматург, минглаб ўзбек зиёлиларини етказган мураббий, адабиёт тарихимизнинг тадқиқотчи уламоси, бадий таржима соҳасида рус ва жаҳон адабиёти дурдоналарининг моҳир таржимони, ўзининг донолиги, бағри кенлиги, камтарлиги, дўстларга меҳрибон ва олижаноблиги билан ибрат бўлган буюк сиймо Шайхзода Мақсуднинг 80 ёшга тўлган муборак тўйини нишонларканмиз, унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида унинг ўзи айтганидан кўра мукамалроқ бирор ибора топиш қийин:

Умрлар бўладики,
 Тиригида ўлиқдир.
 Улимлар бўладики,
 Мангуликка тириқдир.

Ўлим ҳамда ҳаёт, мангулик ва унинг сирру асрори нимада дейдиган бўлсак, бунга битта жавоб: у ҳам бўлса Шайхзода ва унинг ижоди, яратган асарлари деб айтиш

мумкин. Майдадан йирикни, ўткинчидан боқийни фарқ этган, ҳаёт ва ўлим ҳақида фикр юритган ва унинг сирларини теран фаҳм этган ижодкоргина ўлмас ва боқий асарлар ярата олади. Шайхзода — умри боқий, мангуликка тирик ижодкорлардан.

Шекспир ҳар бир асарида разолат ва ноҳақликка қилич солди.

Лев Толстой ёмонликка ёмонлик қилмаслик ғояси билан яшади.

Шайхзода эса бутун ижоди ва ҳаётида инсон қадри қиммати ва яхшиликни куйлади.

Дўстлик, жамиятимизда ҳозирги олиб борилаётган қайта қуриш сиёсати Сталин шахсига сиғиниш даврида поймол қилинган инсон қадрини тиклашга, уни эъзозлашга қаратилган. Шайхзода эса ана ўша ноҳақлик даврининг тухмат ва адолатсизлик қурбонларидан, 60 ёшга тўлмаган ҳазон бўлган кўпларнинг бири эди. Шайхзода ўзи кечирган ноҳақлик азоблари, тухматчиларнинг тубанликларини Мирзо Улуғбек тили билан шундай ифодалайди:

УЛУҒБЕК

Ҳа, эслайман, шу бойқушнинг хуружларини
Ифтирочи ўғридан ҳам баттар бир маҳлуқ.
Чунки, ўғри муҳтожликдан шу йўлга тушар
Бировга гарази йўқ, унга нон керак.
Бўхтон нима? Гайирликнинг қопогон ити,
Ийманишдан, ҳижолатдан холидир бети.
Бўхтон, яъни бировларнинг фазилатига
Ич-ичидан қойил бўлмоқ, зоҳирда эса,
Худди ўша фазилатнинг аксини айтмоқ.
Тухматчи у — жирканч тана, қуртлаган мараз.
Қалб ўрнида қорнида бор бир қисса гараз.
Юрак деган бу қиссани қўйсангиз агар,
Оч шақаллар гашидан ҳам қилади хазар.
Сиртлон чўчиб тегизмайди уни тишига,
Илон келиб ундан заҳар олар нишига.
Сувга отсанг кўк ҳовузлар сасийди — ёхуд
Алангага бир тутқизсанг кўкни босар дуд.
Мана шу хил муродлардан биридир бу зот.

Шайхзода нима ёзган бўлса, шунга амал қилган, ўзининг ижобий қаҳрамонларидек олижаноб, бағри кенлиги билан ҳаётда ҳам ибрат бўлган ижодкор.

Шайхзода қалби тош, кишиларнинг бахтсизликларидан ҳузур қилувчи, қасоскорликдан ором олувчилардан бўлган эмас.

Йўқ муҳтарам, Шайхулислом, жазо шарт эмас,
Биласизми, бировдан ўч-қасос олиб,
Уни хуноб кўрмоқликнинг завқидан кўра
Кечеришнинг ҳаловати ширин минг карра.

Шайхзода Мақсуд Озарбайжон заминида дунёга келиб, ўзбек халқининг меҳри гиёси билан ижодий юксакликка парвоз қилди.

Шайхзода Мақсуднинг ўзбек адабиётидаги ўрни ва унинг буюк хизмати, умри боқийлиги шундаки, у замонавийми, тарихийми қайси мавзу, қайси жанрда ижод қилган бўлмасин ниҳоятда юксак бадиий, фақат ўзбек адабиётида эмас, жаҳон халқлари ҳаётида ҳамиша ибрат бўладиган фалсафий асарлар яратганидир.

Фаридиддин Аттор: "Мен дўзах азобларига ҳам розиман, аммо бир шартим шуки, дўзахга ташлаганларингда менинг гавдамни шундай бир катталаштирингларки, мендан кейин бирорта одамга дўзахда жой қолмайдиган бўлсин!" деган экан.

Бу сўзларни эслаганимда, хаёлимда ҳамиша Шайхзода гавдаланади. Чунки Шайхзода Мақсуд, ўз қаҳрамонлари — Мирзо Улуғбек, Жалолиддин Мангубердилар каби халқ манфаати, инсонлар бахти, илму маданияти учун ўзини қурбон қилишга ҳамиша тайёр, фидойи сиймолардан бири бўлган эди:

Умрлар бўладики,
Тиригида ўлиқдир.
Ўлимлар бўладики,
Мангуликка тирикдир.

УСТОЗ

(Аброр Ҳидоятнинг 90 йиллигида сўзланган)

Азиз дўстлар, менинг артист эмаслигим ва санъатга алоқадор бирор соҳада таҳсил олмаганим ҳам ҳаммага маълум. Шунинг учун, Аброр ака, шоир бўлишимга қарамасдан менинг ҳам устозим бўлган, менга ҳам устозлик қилган десам, эришдек туюлиши мумкин. Аммо, лекин унинг устозлиги бу ҳақиқат! Бу менинг ўз сўзимгина эмас, кўпчилик тан олиб айтган гап.

Мен 1960 йилларда ўзимнинг биринчи саҳна асарим "Хатарли йўл"ни ёздим. Дўстларимга ўқидим. Унда биринчи кўриниш "Ҳамма нарса инсон учун, инсоннинг

бахт-саодати учун" деган олимнинг қуйидаги жавобидан бошланади:

Қандай буюк ақл билан айтилган бу сўз!
Қанча-қанча бунда мазмун, қанчалар ҳикмат.
Ҳа, чиндан ҳам инсонликдан борми азиз ном,
Бу дунёда яратилган неки неъмат бор,
Табиат ҳам инсонга деб қилибди инъом.
Лекин, афсус, бу муқаддас сўзнинг мазмуни
Ҳамма бирдек фаҳм этиб, англай олмайди.
Баъзилар бор фақат ўзин инсон ҳисоблаб,
Ўз бахти-ю, оромини кўзлайди фақат.
Ўзгаларнинг ташвиши-ю, қайгуларига
Жиндаккина ачинмас ҳам, қарайди лоқайд.
Ўз нафси деб, эри жангда ўлган беванинг
Ҳақидан ҳам юлиб қолар... Қандай тубанлик!
Ҳатто уйин нақши учун кўзларимизни
Ўйиб олиб, ўрнатишга тайёр нафспараст,
Бу одамни буладими бахтли одам деб?
Йўқ, албатта, бу тубанлик, инсонлик эмас!

Мен шу сатрларни ўқиганимда уни эшитган Одил Ёқубов, Шариф Қаюмов, Хибзиддинхон, Мамарасул Бобоев Аброр Ҳидоятлов бўлиб кетдингиз-ку! дейишган эди. Бу гапда жон бор эди.

Аброр аканинг менга устозлиги шуки, Аброр Ҳидоятловнинг ҳар бир сўзини салмоқлаб, ўйлаб айтиш усули, унинг кўз олдимга гавдаланган ҳар бир ҳаракати фалсафий асар яратишимда туртки бўлди. Мен ҳар бир жумламни Аброр ака айтишича, тўғрироғи мен эмас, Аброр ака айтаяпти деб қоғозга туширдим. Аброр ака мени бачкана гапларни айтишдан тийди. Ўз салобатига муносиб ибораларни топшишга ундади. Аброр ака ўз талабчанлиги билан фақат санъат аҳлига эмас, драматургиянинг ривожига, яхши драматик асарларнинг яратилишига ҳам катта ҳисса қўшган буюк сиймо! У театрга муҳаббат уйғотган эди.

Аброр Ҳидоятловнинг буюк фазилатларидан яна бири ўз обрўсига муносиб, томошабин олдида ўзини маломат қилмайдиган, таънага қолдирмайдиган ролларни танлаши эди. У шундай обрўли артист шундай мантиқсиз гапни айтаяптими, шундай бемъани ролни ўйнашга рози бўлдимми? деган халқнинг таънасига қолмасликни ўйларди, буни у ўзига номус деб биларди. У ўзининг шундай ажойиб фазилати ва билимдонлиги билан фақат саҳна асарларимизни юксак савияли бўлишини эмас, балки шу билан бирга у томошабин олдида эътибор қозона олган ҳар бир актёр, мантиқсиз сўз айтишдан ўзини асраши,

киши ишонмайдиган ролларни ўйнашдан ўзини тия билиши кераклигини ҳам ўргатиб кетди. Санъатда мактаб яратганлиги ҳам, буюклиги ҳам мана шунда!

Ўзбек томошабини, ўзбек халқи, ҳамон-ҳамон Аброр Ҳидоятлов деганда Ҳамлетни, Ҳамлет деганда Аброр Ҳидоятловни кўз олдига келтиради. Буюк жанговар араб Отелло деганда Аброр Ҳидоятловни, Аброр Ҳидоятлов деганда қандайдир оддий одамни эмас, Отеллодек машҳур қаҳрамонларни эслаймиз, Навоийни эслаймиз.

Ўзбек халқининг буюк фарзанди Аброр Ҳидоятловнинг табаррук 90 ёшини нишонлаган кунимизда унга ҳамиша йўлдош бўлган бир гапни ҳам айтмай ўтолмайман.

Аброр Ҳидоятлов деганда фақат Отелло ёки Ҳамлетни эмас, унинг вафодор умр йўлдошлари Дездемона ва нимфа қиз Офелияни ҳам бирга тилга оламиз. Офелия, Дездемона деганда эса, албатта, хаёлимизга Сора Эшонтўра қизи келади. Назаримда, Худойи таоло Аброр ака билан Сора опани эгизак яратгандек.

1990 й.

ШОИРНИНГ КАМОЛИ ВА ЖАМОЛИ

*Сўзда сехр бор,
шеърда эса ҳикмат.
ҲАДИС*

Сен менга эл бўлмасанг,
Мен сенга эл бўлмасам,
Қачон бизнинг элимиз
Эл дегудек эл эл бўлар.

Мен сен учун ўлмасам,
Сен мен учун ўлмасанг,
Эртага авлодларнинг
Кўз ёшлари сел бўлар...

ЖАМОЛ КАМОЛ

Ҳақиқий шеър китобхонни ҳайратга солади, ўйлантиради, хаёлга толдиради, қалбини тўлқинлантиради, бу эса кишилар қалбида ўрнашган зиддиятли, катта фикрларнинг тўқнашуви ва ҳеч ким томонидан айтилмаган, кутилмаган даражада янгича ечимидан туғилади

Менга отам мерос қолдирди жаҳон:
— Ўзинг салмоқлаб кўр, ўзинг баҳола,
Дардларини топиб ўзинг давола,
Бағрини қуёшга айла ошён...

Мот этди жаҳоннинг шавкати мени,
Ярим умрим ўтди баҳолаш билан.
Дардларини топдим... Умрим қолгани
Ўтмасайди ёлғиз даволаш билан.

Шеър шоирнинг ўз шахсий кўнгил хуши, кўзига манзур кўринган гулми, булбулми бағишлаган завқдан эмас, балки халқнинг дарду хаёлларининг ифодасига айлангандагина, у билан ҳамдарад бўлгандагина таъсир кучига эга бўлади.

Назаримда олтмишинчи йилларнинг боши бўлса керак, бухоролик шоир Жамол Камолнинг бир туркум шеърлари "Шарқ юлдузи"да босилди. Нотаниш ёш шоирнинг шеърларини ўқидим. Бу шеърлар мени шу қадар сеҳрлаб олдики, бир неча вақт хаёлим шу билан банд бўлиб қолди. Бу ўзбек шеърлятига катта истиснодли шоирнинг кириб келаётганлигининг дилимдаги қувончи эди. У вақтда албатта Жамол ёш эди, навқирон пайти эди. Лекин унинг шеърлари ўша вақтдаёқ ром қила олиш кучига эга эди.

Жамол Камол шеърлари мени шу қадар тўлқинлатган эдики, икки оғиз бўлса ҳам хат орқали ўз қувонч ва ниятларимни билдириб, қалбимни бўшатмагунча оромим бўлмаб қолди.

Шундан бери мана, орадан чорак аср муддат ўтди. Жамол Камол фақат ўзбек шеърлятини эмас, балки елкасида адабиётнинг хилма-хил жанрлари юкини ортоқлаган ҳасос ва йирик шоир, теран фикрли олим, бир неча хорижий тилларни эгаллаган моҳир таржимон сифатида ҳам юртда эътибор қозонди, танилди.

Бунинг сабабларидан бири шундаки, Жамол ижоднинг қай соҳасига қўл урмасин, виждонни, инсофни, меҳнат машаққатини ўзига устод қилиб олди. Айрим шоирлардек енгил-елпи йўллар билан донг чиқариш, маҳобату дабдаба ва ҳайқириқлар билан эмас, нур каби сокинлик билан, мусиқадек равонлик билан, шеърлярида ҳам, дostonларида ҳам, таржима ва илмий ишларида ҳам ўз яхши ниятларини, олижаноблик ва ҳалолликни, элу юртга муҳаббатни қалбларга сингдира олиш дарди билан яшади ва шу билан ўзини бахтиёр сезди.

Унинг ўнглаб тўпламларига киритилган шеърми, дostonми, қайси бирини таваккал қилиб ўқиманг, биронта зўрма-зўраки сатр, биронта ясама қофияни учратмайсиз!

Албатта, шоирнинг шоирлиги ақлли, ҳикматли гапларни топиб айтишдан иборат эмас. Табиийки, фикрсиз шеър бўлмайди. Ахир шеър дўстлик, меҳрибонлик, аҳлик, онага ҳурмат, севгига вафо ҳақида равон ва оҳангдор қилиб айтилган насиҳатбозликдан иборат эмас. Бундай енгил-елпи шеърлар билан, албатта, донишманд ва файласуфларнинг ҳикматларидан беҳабар китобхоннинг чагига эришиш мумкин. Аслида ҳақиқий шеър мудраб ўтириб чапак чаладиган ёки шеъриятни фақатгина она ва севгига бағишланган насиҳатдан иборат деб тушунадиган кишилар учун ёзилмайди. Жамол ўткинчи шухрат, ўз шахсини улуғлаш учун ижодга қўл урган шоирлардан эмас.

Ахир, Мирзо Бедил ёки Умар Хайём рубойиларини минбардан эшитиб, дарҳол мағзини чақиш мушкул. Бу рубойларнинг ҳар бирида нечалаб маънолар борки, бунинг қадрига фақатгина шеъриятни юксак санъат деб фаҳмлайдиган кишиларгина етиши мумкин.

Шоирнинг ўзига холислиги, такрорланмаслиги бу — ўз гоъларини бирор восита топиб ифода этишида. Шоирнинг таланти, билимдонлиги, ички дунёсининг бойлиги унинг ҳаётидаги нарса ва воқеаларга муносабатидан чиқарган хулосаларида билинади.

Жамолнинг "Ҳамлет", "Футбол", "Клубатра", "Файласуф билан суҳбат", "Сувайдо", "Қўғирчоқлар" каби қатор шеърларида айтилган фалсафий, теран фикрларни бирор донишманднинг китобида учратмайсиз. Бу Жамолнинг дарди, Жамолнинг дунёқараши, Жамолнинг фалсафаси. Фалсафа бу — бир нарсанинг нималигини айтиш эмас, унинг моҳиятини очиш, дунё ва кишиларга янгича муносабат билдира олиш. Бу фазилатлар Жамол ижодига хос афзалликдир.

Шом эди. Бировни эгдилар дафн,
Заранг, совуқ ернинг бағрини ўйиб.
Қора лашкар каби босиб келди тун,
Қолди ёлғиз қабр дардла қорайиб.

Тун оғиб, юлдузлар ёш тўкиб милт-милт,
Ой нури синаркан мазор тошида,
Соядай судралиб келди-да бир ит
Ўқсиб уввос солди қабр бошида...

Бу вафо ҳақида насиҳат эмас. Бу — шеър! Бу — ижод! Ижодий машаққат меваси. Киши қалбини ларзага солиб, бир умр ёдда қоладиган шеър.

Жамол Камол носир эмас. Лекин тарихий асарларнинг таржимони. Таржима асарларининг фойдаси бошқа бирор халқнинг ҳаёти билан ўзбек китобларини фақатгина таништириш эмас, қатто тилимизнинг бойишига ҳам ҳисса бўлиши керак. Бу фикримнинг ёрқин ифодасини Радий Фишнинг "Жалолиддин Румий" романини Жамол Камол қилган таржимасида топдим.

Бизда тарихий мавзуда ёзилган романлар анчагина. Лекин асосийси, тарихий асар қаҳрамонларининг ўша давр руҳини ифодалайдиган сўзларни топа билишда. Жамол Камолга ич-ичимдан ҳавасим келади. Унинг бу қадар тил бойлиги, тарихимизни теран фаҳм этиши ҳайратга солади. У Шекспир фожиаларини, Буало асарларини таржима қилади, худди унинг ўз оригинал шеърлари каби раво ўқилади.

Ушбу тўпلامга киритилган шеърларнинг бир қисмини аруз, яъни ғазаллар ташкил этади.

Аруз ўзига хос қофия ва вазндан иборат шеъррий шаклгина бўлиб қолмасдан, шеърятнинг энг мураккаб фалсафий фикрларини музика оҳанглиридек раво сатрларда бадний ифода этишда шоирнинг маҳорати ва унинг сўз бойлигини кўрсатувчи синов мактаби ҳам. Жамол Камол ўзбек шеърятида бесакта арузий шеърлар ёзган, унинг моҳир усталаридан бирпидир. Жамол қайси жанрга қўл урмасин, сидқидилдан машаққат чекишни лаззат санайди. Бу унинг ёзган қатор дostonларида, айниқса, китобхонлар томонидан юксак баҳоланган ва ушбу тўпلامга киритилган дostonларида яққол кўринади.

Сўз майдонга чиқдими — энди у кўпчиликнинг мулкига айланади — энди унинг вазифаси шу кўпчиликнинг манфаати, орзу-ўйлари, ғам-ташвишлари, қувонч ва дардлари бўлиши керак. Сўз — давр қийинчиликларига дош бера олгандагина, шу қийинчиликлар тўфонида ҳам ўз кучини сақлай олгандагина ҳақиқий Сўз олади. Шундагина унинг ортидан эргашиш, унга ишониш мумкин. Жамол Камол шеърятида Сўз — ўзининг ана шу улкан вазифасини оқлайди...

1988 й.

ОЙБЕК УЙ-МУЗЕЙИДАГИ ҰЙЛАР

Миллионлаб кишилар санъат намуналаридан эстетик завқ, маънавий гўзаллик туйиш мақсадида музейларни зиёрат қиладилар. Ұзлари шоҳиди бўлмаган, кўрмаган мозийни билнш учун, ундан ибрат олиш учун тарих музейларини ташкил этиш расм бўлди. Хўш, бу музейлар, хусусан Ойбек уй-музейи бизга нима берди? Биз нима тилакда, қандай хаёл билан бу даргоҳга қадам қўямиз? Ана шуларни ўйлаб, музей залларини айланар эканман, Ойбекнинг уй-музейи инсоннинг энг яхши эзгу фазилатларининг бир масканига айланибди, деган ўйга бордим.

Эшикдан кираверишда Ойбек аканинг 20 томлик куллиёти териб қўйилибди, хўш, бу нима беради бизга?

Баъзан, биз ёзувчилар ёки олимлар — ким бўлмасин, қачонки ўз қилган меҳнатимиздан мағрурланиб кетиб манманликка берилар эканмиз, мана шу зиёратгоҳга келишимиз лозим экан. Чунки Ойбекнинг уй-музейи инсонни камтарликка, меҳнаткашликка ўргатади, кишига янаям ғайрат бахш этади. Бу музей ғайрат, меҳнаткашлик ва камтарликнинг тимсоли.

Ойбек бошидан озмунча машаққатларни кечирган ёзувчи эмас. Бироқ у кимдандир қасос олишни, кимдандир ранжишни ўйламади. У дунёга умид билан қаради. Шуларнинг ҳаммасига тинимсиз меҳнат билан жавоб берди. Ойбек уй-музейига келган одам ҳаётга умид билан қараш, меҳнатни севиш, халққа хизмат этиш нима эканини ўрганиб кетади!

Ойбек ака ёзувчилар ичида, халқ ичида ишонч қозонди. Чунки Ойбек, халққа хизмат қилсагина абадий ном қолдириш мумкинлигига ишонар эди. Ойбек аканинг уй-музейига қадам қўяётган ҳар бир киши қандайдир эзгу ибрат, маънавий озиқ олиш, халқ ишончига сазовар бўлиш намунасини кўриш нияти билан келади ва бу уйдан ниятларига қанот боғлаб, савоб топиб чиқади.

1987 й.

ЯХШИЛИК ЎЛМАЙДИ

Ўлиб кетганларни ҳақорат қилувчи одам ҳалокатга яқиндир.

ҲАДИС

Қандайдир сабаб билан бирор одам ҳақида гап очилгудек бўлса, бундай пайтларда отам:

— Майли, ким бўлмасин, яхшими-ёмонми, сен ҳам бир фикр билдирмоқчи бўлсанг, хато қилмаслик учун халқимизнинг "бсайб парвардигор" деган ҳикматини албатта хотирингга келтир. Яна қўшимча қилиб, бировнинг айбини айтганинга, ўзим ҳам парвардигор эмасман, мен ҳам нуқсондан холи бўлмасам керак, деган гапни ҳам, албатта, эслаб қўй, — деб таълим берарди.

Ҳақиқатан ҳам, камчиликсиз, хато одам топилармикан?

Дунёда ҳаммага баробар маъқул келадиган подшолару энг мўътабар сиймоларни-ку, қўяверайлик, ҳатто авлиёни ҳам топиш қийин бўлса керак. Лекин, афсуски, одамларга баҳо берганимизда, баъзан бир ёқлама, гўё ҳеч қандай ижобий фазилати йўқ, умрида бирор хайрли иш қилмаган, бутун вужуди гуноҳдан иборатдек қилиб кўрсатамиз.

Ириқ давлат арбоби, таниқли ёзувчи Шароф Рашидов вафотидан кейин у киши ҳақида ҳам баъзан шошма-шошарлик билан, баъзан ўз манфаатларини ўйлаб, ғараз билан айтилган гаплар бўлмадими? Шароф ака билан менинг орамга ҳам совуқчилик тушган пайтлар бўлган, баъзан менга ҳам қаттиққўллик қилган.

Лекин Шароф ака ҳар қандай ҳолатда яхши ниятли, қаҳри ҳам, раҳми ҳам бор раҳбар эди.

Шароф ака Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилган йилларда у киши билан бирга ишлашганман. Шу даврда менга ҳайфсан ҳам берган, "Правда Востока" газетасида иккита шеърим босилиб чиқди. Ваҳоланки, мен ўзим шеърларни таржимонга ҳам, газетага ҳам бермагандим.

Шароф Рашидов мени чақириб:

— "Правда Востока"ни кўрдингизми? Табриклайман. Яхши шеърлар экан, таржима қилиб чиқартирдим. Яхши бўлсангиз, мана шундай бўлади, акс ҳолда...

Кечиримлиги ҳамда меҳрибонлиги учун мен Шароф акага миннатдорчилик билдириб, энди бундай буён "акс ҳолда"га йўл қўймаслигимни айтдим. Иккаламиз кулишдик. Хўш, энди бу икки ҳолатнинг қай бирини дилда сақлаб қолиш лозим?

Шароф ака ҳамма ёзувчиларга баробар меҳрибон, ниҳоятда талабчан ва интизомли раҳбар эди.

Ёзувчилар уюшмасида бўлган мажлислардан бирига академик Воҳид Зоҳидов вақтида етиб келмади.

Шароф ака:

— Буни қандай тушуниш керак? Бу Ёзувчилар союзининг эътибори қолмаганиданми ёки бу академикларимизнинг менсимай қарашларими... Нима бўлмасин биз ҳамма ёзувчиларнинг иштирокисиз, уларнинг фикрларини эшитмай иш қилолмаймиз. Биз Воҳид Йўлдошевични жуда ҳурмат қиламиз, деб кейин котиба аёлга Воҳид Йўлдошевичга телефон қилинг, келмаганликларининг сабабини билинг, кутамиз — дегани ҳали-ҳали эсимда. Бу бир жиҳатдан ўша вақтда шердек забардаст манман деган академиклар Ойбек, Гафур Ғулом ва ниҳоятда ўзига ишончи зўр Абдулла Қаҳҳор каби ёзувчиларга ишора бўлса, иккинчи ёқдан менга ҳамма ёзувчи баб-баробар деган маънода ҳам айтилган гап эди.

Ўша вақтда Шароф Рашидов 32 ёшда эди. Билмадим, қандайдир бир сеҳри борми ёки ўзи айтгандек, ҳаммага баробар меҳрибонлигиданми, устоз ёзувчилардан тортиб ёшларгача ҳамма бирдек қўл қовуштириб, уни ҳурмат қилганларининг гувоҳиман. Ҳа, Шароф Рашидов туғма истеъдод эгаси эди. Шу ўринда мен кўнглимдаги шахсий мулоҳазамни айтиб ўтмоқчиман.

ШАРОФ РАШИДОВ ВАФОТИДАН КЕЙИН унинг шаънига номуносиб гаплар айтила бошланди. Ҳатто уни салбий образ қилиб кўрсатувчи шоша-пиша ёзилган асар пайдо бўлди. Ҳатто ёзувчи сифатида асарлари кўп тилларга таржима қилиниб тан олинганига қарамай, кўз олдимизда ҳаёт ва одамларга бўлаётган муносабатлардаги ўзгаришлардан хулоса чиқармай, унинг ижодига қандайдир шубҳа билан қаровчилар ҳам бўлди. Бу фақат туҳмат эди. Мабодо Рашидов ҳали талабалик чоғларидаёқ шеър билан шуғулланмаганида ва бу шеърлар ўша вақтлардаёқ тўпламларда нашр қилинмаганда, йигирма ёшларида "Ленин йўли"дек вилоят газетасида муҳаррир бўлиб ишламаганида эди, юқоридагидек асоссиз қарашларда жон бор, десак бўларди. Шароф Рашидов қўлига қалам ушламай, ёшлигидаёқ шеър ёзмай, илми йўқ, адабиётдан беҳабар бўлганида Ёзувчилар уюшмасига раис, республика газетасига муҳаррирлик қилолармиди? У 30-йиллардаги каби кўтар-кўтар билан мартабага эришган раҳбар эмасди, ниҳоятда маданиятли, илмли, саводли, нафсу маишатга берилмаганлиги, ҳалоллиги билан эътибор топган эди.

Совет ҳокимияти даврида биронта раҳбар вафотидан кейин қадр-қиймат топган эмас, фақат қораланган. Бу юқумли иллатни такрорлашдан энди бизлар қутулишимиз керак. Ўзбек одатича, марҳумлар ҳақида ёмон гап айтилмайди.

Шароф Рашидов кимлиги, унинг арбоб сифатида юрт олдида қилган хизматлари, ёзувчилик қобилияти қўшни жумҳуриятлардагина эмас, ҳатто хорижий мамлакатларга ҳам маълум ва машҳур эди.

Туркий халқларнинг ҳозирги замон буюк ижодкорларидан бири, Қабарда-Болқор халқ шоири Қайсин Қулиевнинг дафн маросимида Чингиз Айтматов, Расул билан бирга бўлди. Албатта, бундай мотам маросимларида марҳумларни ёдлаш, ўлим ва ҳаёт ҳақида гап бўлиши табиий.

Шароф ака билан Қайсин Қулиев ўртасидаги жуда самимий дўстлик, бир-бирларини турли маросимлар баҳонасида қутлашлари эсланганда:

— Шароф Рашидович вафот этибдилар... Боролмадим, ажойиб, йирик сиймо эди. Жуда ачинарли бўлибди, — деган афсусни билдирди. Расул Ҳамзатов, Шароф аканинг ҳамма миллат ёзувчилари билан дўстлиги, дунё миқёсидаги обрў-эътибори ҳақида гапирди. Яна кимдир ҳавас билан: "Сизларнинг Шарофларинг бор эди", деди.

Ҳақиқатан ҳам, Ўзбекистоннинг донғи кўп жиҳатдан Шароф Рашидов номи билан боғлиқ эди. Дарҳақиқат, марказий матбуотлар, нашриётларда энг кўп кимларнинг асарлари босилиб чиққан? Ўзбекларники. Қаерга борма, Сочи, Кисловодск, Қримгами, ҳамма ерда "Ўзбекистон" санаториялари. Москвадаги ҳеч кимда йўқ, кўп қаватли меҳмонхона ҳам ўзбекларники... Буларнинг ҳаммаси Шароф аканинг обрўси, жонкуярлиги орқасида эди.

Бу гапларни афсус ва қувонч билан тингларканман, хаёлим кўпроқ мени ҳайратга солган Чингиз Айтматовнинг гапларида эди. Чунки қирғизларнинг "Тўхтагул" сув омборига Ўзбекистондан сув бормагани сабаб бўлиб, СССР Олий Совети сессиясида Чингиз сўзлаганда Рашидов ундан ранжигани қулоғимга чалинган эди. Чингиз: "Бундай гаплар бўлгани рост, оқсоқол. Орамизда бироз гинахонлик бўлгани ҳам тўғри. Шукрулло ака, шахсий гиналардан келиб чиқиб, дунёга машҳур одамларга баҳо берсак, бу кишини уятли қилиб қўймаймими?" деди бир дам хаёлга толиб.

Бсайб парвардигор!

Дарҳақиқат, кишининг бошига оғир кунлар тушганда, айниқса, марҳумлар қабрига тош отиб, ундан нуқсон излаш, унинг яхшиликларидан бутунлай кўз юмиш инсофли одамларга ҳеч маҳал муносиб эмас! Кимгадир ёқиш ва нимагадир эришиш учун бегуноҳ одамларни гуноҳкор қилиш йўлини танлаш ҳам тубанлик эмасми ахир! Бугун бировни ёмонлаб завқ олган кимса, эртага бошқани ҳам бемалол иғво қилишига шубҳа йўқ.

1955 ЙИЛИ БУТУНЛАЙ ОҚЛАНИБ, қамоқдан қутулиб чиққанимдан бир йил ўтгандан кейин, яъни 1956 йили Ёзувчилар уюшмасида бўлган Пленумда Шароф ака ҳам иштирок этдилар. Танаффус пайтида узоқдан кўрдиму, бориб кўришмоққа журъатим етмади. Чунки мен халқ душмани деб аталиб, қамалб чиққан одамман. Ҳали ҳамма ҳам бемалол ёнимга яқинлашавермасди. Шароф ака қандай қабул қиларкин, деган шубҳа ҳам кўнглимдан ўтди. Шу орада Шароф ака айрим ёзувчилар билан кўришиб, кўзлари менга тушдию, Шукрулломисан, дегандек қарашларини сезиб кўришиш учун ёнларига бордим. Кутилмаганда илиқ ҳол-аҳвол сўрадилар. Уюшмада раислик пайтларида, у киши сабабчи бўлиб, ишчилар ҳаёти ҳақидаги ёзилган достонимнинг рус тилидаги таржимаси чиққан-чиқмаганлиги, нималар ёзаётганим, уюшмага қайта тикланганим ҳақида суриштирдилар. Буларнинг бирортаси ҳали қилинмаганини эшитгач, мен эрта кечқурун Москвага кетаман, эртага соат ўнда менинг қабулимга албатта кел, деб тайинладилар. Менинг шу онгдаги қувончим еру кўкка сиғмасди.

Эртасига учрашдик. Қабулхонада ўттизга яқин одам бор эди. Жумладан Юнус Ражабий ҳам. Шароф ака ҳамма билан қўл олиб кўришиб, мени ўзлари билан бирга олиб кирдилар. Кутилмаган бу меҳрибонлик олдидаги менинг қувончим, менинг ҳолатимни тасаввур этиш қийин эди. Ахир, мен халқ душмани деб қамалган, мен билан унча-мунча одам узоқ гаплашишга ҳам чўчиб юрган бир вақтда Ўзбекистон Олий Совети Президиумининг Раиси Рашидовдек одамнинг кўпчилик олдида ишонч билан менга муносабатда бўлиши...

Шароф ака билан бир соатдан ортиқ суҳбатлашдик. Хайрлашув олдидан қўлимга конвертга солинган қуйидаги мактубни бердилар.

"Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг секретари К. Яшинга.

Ўзбекистон адабий жамоатчилиги Шукрулло Юсуповни таланти, ёш шоир сифатида яхши билади.

Ҳозир у бутунлай оқланган, бир қанча шеърлар ва "Россия" номли дoston ёзган, битирган. Шу билан бир қаторда, 1950 йили китобхонлар томонидан яхши қабул қилинган "Коммунизм бўсағасида" дostonини яна бир кўриб чиқилишини истардик.

Шунинг учун Ш. Юсуповни Ўзбекистон совет Ёзувчилар союзига қайта тиклаш масаласини кўриб чиқишни, унинг асарларини декада планига киритиш, шу билан бир қаторда, унинг шеър ва дostonлари нашрини тезлаштиришни Ўзбекистон Давлат нашриётига тавсия қилишингизни сўрайман.

Ш. РАШИДОВ

10 июль 1956 йил

Бу яхшиликни унутиб бўладими?

Ахир, мен оқланиб қамоқдан озод бўлганимга бир йил бўлган бўлса ҳам, аммо кўнглимда синаш учун вақтинча чиқаришмаганмикан, орқамга одам қўйилмаганмикан деган хавф, безовталиқ йўқ эмас эди. Бу ваҳима мени бир дақиқа ҳам тарк этмаганди, тўғриси, ишонч йўқ эди. Шароф Рашидов билан учрашув ва юқоридаги мактубдан кейин мени ҳар дақиқада қийнаган кўнглимдаги гашлиқ кўтарилди. Хаёлимга ҳам, уйқумга ҳам ҳаловат киргандек бўлди.

Кўп ўтмай ёзувчилар уюшмасига қайта тикландим. Аммо Рашидов мактубидан хабардор бўлишларига қарамай, нашриётда ишимнинг жилиши жуда қийин бўлди. Мен қамалган вақтимда ижодимни қоралаб, совет тузумига ёт деб КГБга ёзиб берган ҳамкасбларимнинг баъзилари шу нашриётда раҳбарлик лавозимларида ўтиришарди. Уларнинг баъзилари ҳозир ҳам тирик. Аммо улар замоннинг зайли билан бунга қилган гуноҳларимизни энди яхшилик билан кўнгилдан чиқарайлик, дейиш ўрнига, наҳотки биз гуноҳқор бўлиб қолсак. Йўқ, бунга йўл қўймаймиз, деган адоват билан қарашди, бундан ташқари, бу тўпламга улар қоралаган шеърлар ҳам киритилган эди. Тўпламга Ғ. Ғулом муҳаррир бўлгани учун у шеърларни чиқариб ташлаш иложини қилмаган бўлсалар ҳам китобни вақтида чиқармасликка интилиш, ҳатто моддий ёрдам

кўрсатайлик, раҳм-шафқат қилайлик дейиш ўрнига, бадий кенгашнинг юқори даражали гонорар тўлаш ҳақидаги қарорига ҳам амал қилмай, энг паст қалам ҳақи тўлашга уринишлар ҳам бўлди.

Отам раҳматли "Бахтиёр ва қувончли кунларда гиналарни эслаш кўнгилни гаш қилишдан бошқа нарса келтирмайди. Сенинг бахт ва қувончга етишганингни ўзи туҳматчилар учун етарли жазо эмасми", дерди.

Шароф Рашидов билан жуда кўл учрашганман, шахсий суҳбатларида бўлганман. Шароф ака жуда камтарин, одамга меҳрибон, ўзини баланд тутиб сўзни бежаб гапирришга уринмайдиган, шу билан бир қаторда унинг яна энг юксак фазилатларидан бири — миллатига жуда содиқ одам эди. Лекин замон шундай эдики, ҳеч ким миллатига садоқатини ошкор қилолмас эди. Миллат эмас, ҳатто халқим деган сўзни айтиш ҳам хатарли эди. Совет халқи деб айтиш шарт эди. Миллат манфаатини ўйлаган одам ҳам шу давр шароити билан ҳисоблашмасдан иложи йўқ эди. Бусиз марказдан бирор нарса ундириб бўлмасди. Буни Шароф Рашидов жуда яхши биларди.

Шароф ака ёзувчиларимизни ишчи синфи ҳақида асар ёзишга жуда кўп ундарди. Жиддий ўйланса, бунинг тагида ҳам фақат миллат манфаати ётарди.

Баъзан одамлардан шаҳар марказидаги яхши уйларда ўзбеклар йўқ даражада, янги солинган биноларни ҳам ташқаридан келганлар эгаллаб олган, бизлар уй ололмаймиз, уларгачи, дарров берилади деган гапларни эшитасан. Булар бари тўғри. Лекин уй олганлар кимлар? Булар асосан заводда, фабрикаларда ишлашга келган ишчи, инженер, техниклар, идоралар хизматчилари. Агарда биз, ўзбеклар, маҳаллий халқ фарзандларидан инженер, техник, заводда ишловчи мутахассислар, идора хизматчилари етиштирганимизда эди, ташқаридан одам келишига эҳтиёж қолармиди? Албатта, йўқ. Ташқаридан киши кучи келмаслиги учун бирдан-бир чора миллий ишчи кучи етказиш эди.

Шароф ака буни яхши тушунарди.

Собиқ Ўзкомпартиянинг котибларидан бўлган Оқил Умрзоқович Шароф ака ҳақида сўз кетганда бир гапни айтгани эсимда:

— Шароф Рашидович ниҳоятда доно, ўз миллати — ўзбек халқига жуда содиқ раҳбар эди, буни унча-мунча кишилар илғай олмасди. Мана, бир мисол: 1970 йилларда Ўзбекистонда бир юз қирқ минг ўринли боғча бўлиб, унинг ҳам кўпи шаҳарда, фабрика-заводлар қошида эди.

Қишлоқларда эса боғча-яслилар деярли йўқ даражада эди. Колхозчиларнинг болалари тупроққа қорилиб далаларда, беланчакларда ётарди. Буни Шароф Рашидов билмасмиди? Биларди. На чора? Колхознинг боғча солишга пули етмайди, пахта нархи арзон, баҳони эса Москвасиз заррача ўзгартириб бўлмайди. Нима қилиш керак? Қишлоқ маданиятини кўтариш баҳонаси билан ҳар бир колхоздан тортиб вилоятлар қошида маданият ишлари бўйича раис муовинлари вазифаси тайинлаш ҳақида қарор қабул қилинди. Уларга боғча-ясли, соғлиқни сақлаш, спортни яхшилаш юклатилди. Шунинг натижасида 1980 йилга келиб, республикада бир миллион етти юз эллик минг ўринли боғча ва ясли қурилди. Булар асосан қишлоқ болалари учун қилинди.

Шароф Рашидов ўз миллатини севган, унинг манфаати учун заковатини бағишлаган, давр сийсатини билган ниҳоятда эҳтиёткор одам эди. Москвасиз бирор қадам ташлаб бўлармиди? Бу мутлақ ҳақиқатдир.

Брежнев Тошкентга келганда, Шароф Рашидовга хитоб қилиб, энди пахтани олти миллион тоннага етказасанми, йўқми? Йўқ десанг удалайдиган бошқа топилади, тариқасида айтган гапи диктаторлик эмасмиди? Бу буйруқни бажармай илож бормиди!

Пахта халқимизни заҳарлаганини кўра-била туриб замоннинг зайли билан ўзларимиз ҳам "ифтихормиз" деб ёзганмиз.

Мустақилликнинг қадр-қимматларидан бири мана шундай қарамликдан қутулганлигимизда эмасми?

Жиловимиз марказ қўлида эмасмиди? Тақдиримизни ўз ихтиёримиз билан ҳал қила олармидик?

Ўзбекистон Фанлар академиясининг вице-президенти бўлган академик Иброҳим Мўминов Шароф Рашидовга қуда бўларди. Амир Темур ҳақида кичик рисола ёзди. Ахир бу рисоланинг ёзилишидан қуда сифатида Рашидовнинг хабари бўлмаган дейсизми? Албатта, бўлган. Рисола босилиб чиққандан кейин Иброҳим Мўминовнинг бошида озмунча таёқ синдими? Озмунча азоб чекдими? Қандай айблар қўйилмади. Рашидов шунга розимиди? Албатта, йўқ. Москвадан Рашидовга босқинчи Темурни мақташ нега керак бўлиб қолди, ўтмишларингни кўмсаб қолдиларингни, деб дўқ-довара қилиб турилганда, марказга қўл-оёғи боғлиқ раҳбарлар нима қила оларди? Қудаси тугул фарзанди бўлганда ҳам у вақт шундай даврлар эдики, ҳимоя қилишга қудрати етармиди?

Шароф ака хонасида бўлган бир учрашув вақтида менга: — Шукрулло, менинг сенга маслаҳатим, ишга

бору, уйингга кел, иложи борича чойхоналардаги улфатчиликдан қоч, гап ташиб кун кўрадиганлар иш тополмай очидан ўлсин! — деган эди.

Бундай маслаҳатни компартиянинг биринчи котиби айтиши... Бундай гапни энг яқин дўст кишидангина эшитиш мумкин. Буни Шароф ака қай ниятда айтган, билмадим, аммо мен ўзимга ҳали кўнгилдаги ҳамма гапни айта берадиган замон эмас, эҳтиёт бўл, маъносида меҳрибонлик ва дардкашлик деб қабул қилдим. Бу ишонч, бу яхшиликни нутиб бўладими?

Мана энди бизлар фақат кўнгилдаги барча гапларни эркин айта оламиз, кўчаларга чиқиб жар соламиз, ўз тақдиримизни ўзимиз ҳал қила оладиган Истиқлолга ҳам эришдик. Шароф ака ич-ичидан мана шу кунларни, бир-бири билан чўчимай дардлашадиган замонлар келишини орзу қилмаган дейсизми! Эрки ўз қўлида бўлганида, ўз халқининг шон-шуҳрати бўлган Амир Темури, Бобурлар номини кимлардир томонидан оёқ-ости қилинишини истармиди!

Ўз она юртининг олтин, пахта каби бойликларидан ўз халқини бебаҳра қилиб, қаерларгадир ташиб кетишларини кўрганда бир раҳбар сифатида ўз ҳуқуқсизлигидан кўнгилида ортиқ ва алам ҳис қилмаган дейсизми?

Раҳбарлар орасида ўз она тилини жуда яхши билган ва ўз асарларини ўзбек тилида ёзган Шароф Рашидов ўзбек тилига давлат мақоми берилганидан ҳаёт бўлганда қувонмасмиди!

Шароф аканинг яқин кунларда нишонланадиган муборак 75 йиллиги олдидан у киши билан бирга кечган даврларни эслар эканман, халқимизнинг "дуо олиб, яхши ном қолдирмоқчи бўлсанг, ё мадраса, ё кўприк сол" деган ҳикматини кўнглимдан ўтказдим.

Ҳа, Шароф ака халқ қалбида ўчмас ном қолдирган сиймолардан эди.

ШАРОФ РАШИДОВ ДАВРИДА СОЛИНГАН ҳашаматли қасри олийлар нақшига ҳавас билан тикилганлар ҳам, Тошкент метросидаги миллион-миллион қатновчилар ҳам, денгиз соҳилларидаги осмон қадар бўй чўзган "Ўзбекистон" оромгоҳларида ҳордиқ чиқарганлар ҳам Шароф ака руҳини шод қилиб, миннатдорчилик билан абадий эслайдилар.

Ҳа, халққа қилинган яхшилиқ ўлмайди. Яхшилиқ нутилмайдими!

1992 й.

ВИДОЛАШУВ НАҚАДАР ОҒИР

Кечагина далаларни кезиб, ўлкамизга келган меҳмонлар билан бир кун олдин кулиб, чақчақлашиб суҳбатлашган севикли кишимиз ШАРОФ РАШИДОВИЧ РАШИДОВнинг бевақт вафоти ҳақидаги кутилмаган хабарни эшитиш нақадар оғирлигини айтиш ниҳоятда мушкул. Бу хабардан юраклар ларзага келди. Эй, аттанг, эй, афсус демоқдан, беихтиёр кўз ёш тўкмоқдан ўзга чора қолмади. Тиллар "Қандай меҳрибон одам эди", "Қандай камтарин, меҳнаткаш одам эди" дсийшдан бошқа калимага келмай қолди.

Шароф Рашидовичнинг бевақт вафоти бутун халқимиз қатори, айниқса, у кишининг меҳрини кўрган ўзбек ёзувчилари учун ниҳоятда оғир мусибат бўлди. Адабиётимиз учун бу жуда оғир йўқотиш. Ўзбек ёзувчилари энг меҳрибон, жонкуяр маслаҳатчисидан жудо бўлдилар.

Ахир, Шароф Рашидович шундай одам эдики, бутун республиканинг ташвиши бошида бўлишига қарамасдан, бу кекса, бу ёш демасдан, бирор ҳамкасби қандайдир зарурат, қандайдир маслаҳат билан мурожаат қилгудек бўлса, вақт топмаган пайтини, кейинроқ, деганини ҳеч ким билмайди, ҳеч ким эшитмаган. Ҳатто ёш ёзувчиларга ҳам ўз китобларини тақдим этиб, уларни қувонтира оларди. Кишиларнинг чеҳрасида доим қувноқ табассумни кўришни севарди. Талантларни эҳтиётларди.

Бундай бир сиймодан ажраган юраклар ўртанмайдими?!

Шароф Рашидович улкан давлат арбоби, машҳур ёзувчи бўлишидан ташқари файзли, ёқимлилиги билан ибрат бўлган сиймо эди.

Бундай одамнинг бсвақт ўлими ниҳоятда аламли.

Шароф Рашидович ўзбек адабиётининг ривожига жуда катта ҳисса қўшган эди.

"Менинг бу асаримнинг ёзилишига Шароф ака сабаб бўлдилар", "Бу китобим у кишининг маслаҳати билан ёзилди", "Бу асарим битгунча ҳамиша ҳолимни сўраб, суриштириб турдилар", "Ўша кишининг бевосита меҳрибонликлари билан, ёрдамлари билан битириб олдим", деб қувонч билан айтилган миннатдорчилик сўзлари ўнлаб ёзувчиларнинг оғизларидан эшитиларди.

Шароф Рашидович совет адабиёти, совет ёзувчиларининг муваффақиятлари билан қувонарди. Уларнинг ғамини ерди, энг яқин ғамхўри эди. Ўзбек ёзувчилари ўзларининг севикли ёзувчиси, севикли раҳбари, энг яқин кишисидан айрилди.

Шароф Рашидовичнинг ҳамкасбларга меҳрибонлиги, камтарлиги, тинимбилмас меҳнаткашлиги, интернационалиги биз ўзбек ёзувчиларига авлодлардан-авлодларга оша намуна бўлиб қолади.

Бундай севикли, буюк сиймога алвидо, демоқ нақадар оғир! На чора!

1983 йил 4 ноябрь

КЎНГИЛДАГИ ГАПЛАР КУЙЧИСИ

МУСТАЙ КАРИМ 60 ёшга тўлиши муносабати билан редакциядан телефон қилишиб, газетабоп бирор нарса ёзиб беришимни сўрашди. Дарров рози бўлдим. Чунки Мустай Каримнинг ўзи ҳақида ҳам, ижоди ҳақида ҳам сўзлаш мен учун ҳамиша қувончлидир. лекин ёзишга келганда ўйланиб қолдим. Таажжуб, гапни қаердан бошлашни билмай, узоқ вақт гангидим. Мустай билан эндигина шеър машқ қилган пайтларимиздаёқ танишган эдик. У билан ҳар кўришгандаги қувончларим, унинг ижоди, шахси ҳақидаги фикрларим қуюндек тўзғиб кетган эди. Мустай Карим ижодининг кўпқиррали ва юксаклиги ажойиб инсон сифатида унга бўлган тенгсиз меҳрим олдида айтмоқчи бўлган гапларим заиф туюлиб қолган эди. Мустай Карим номи бутун Иттифоқимизга маълум. Унинг драматургияси, шеърлари, насрий асарлари ҳақида марказий матбуотларда жуда юксак фикрлар айтилган. Унинг "Ой тутилган тунда", "Прометей", "Салават" драмалари ўзининг фалсафий теранлиги, айтилган фикрларнинг юксак умуминсонийлиги ва миллийлиги билан ўзбек халқининг ҳам меҳрини қозонган. Сон жиҳатдан оз бўлган бир халқнинг миллий урф-одатлари, дарду шодликлари орқали умуминсоний юксак фикрларни айтиш, уни бошқа халқларнинг мулкига ҳам айлантириш эса ёзувчидан дунёни, замин сирларини билишдек катта истеъдодни талаб қилади. Мустайнинг адабиётга қўшган бу юксак ҳиссасининг сирини нимада? Албатта, фақат ақлли гаплар билан томошабин қалбини сеҳрлайдиган сахна асари яратиб бўлмайди. Воқеадан келиб чиқмаган фикр ҳам томошабинни зсриктириши табиий. Кимдир қочиб, кимдир қувиб десектив тариқасида қизиқарли қилиб ёзилган фалсафий мушоҳадалардан маҳрум асар, албатта, узоқ умр кўрмайди! Мустай Карим драмаларини эса қайта-қайта кўрасан, бадий асар сифатида қўлдан қўймай ўқийсан! Драма ёзган кунларимда албатта Мустай драмаларига яна бир бор мурожаат

этаман. Унинг ўзига хосликлари ҳақида фикр юритаман. Унинг ижоди фикримга равонлик киритади.

Мустай шеърлари билан ҳали нашр қилинмаган қўлёзма пайтларидаёқ танишман. Унинг илк шеърларидек ўзининг нурдек поклиги билан қалбимга сингиб қолган. Албатта, бундан Мустай ҳаётнинг машаққатли томонларини кўрмаса керак, деган хулоса чиқмайди. Унинг шеър ва дostonларига фикрий теранлик ва самимийлик хос. Унинг шеърларида ҳаётга, инсонга меҳр уйғотувчи, ҳеч бир шоирда учрамаган сеҳр бор. Мустай кишилар дарди билан яшаган шоир. Аммо Мустай Карим шеъриятининг ўзига хослиги шундаки, у кишилар дардини айтиб, уларнинг дардига дард қўшиш эмас, балки уларнинг энг машаққатли пайтларини ифодалаганда ҳам ўқувчи қалбига мадад бўлиб, унинг руҳини енгиллаштириш йўллари топа олади. Бу олижаноб фазилат унинг ижодигагина хос бўлмай, балки у ҳаётда ҳам ҳаммага ҳаммиша меҳрибон, ибратли бир сиймо саналади!

Мустай Карим ижодининг фазилатлари фақат юқорида айтилганлардангина иборат эмас, у қайси жанрга қўл урмасин, замон кишиларининг руҳияти, уларнинг талабларидан келиб чиқади. Янги-янги шакллар, ифоданинг ўзига хос йўллари топиш машаққатидан қочмайдиган ижодкор. Унинг ўзбек тилига таржима қилинган, китобхонлар ўқиб, ҳузур қиладиган "Болалик йилларим" қиссаси ҳам ана шунинг гувоҳи. Тилла дўконига кириб қолган кишининг кўзини ҳамма нарса ўзига тортади, ҳайратлантиради. Мустайнинг қайси жанрда ёзилган асари бўлмасин китобхонлар учун баайни шундай.

Шоир ижоди ҳақида жуда кўп гаплар айтиш мумкин. Унинг билан шахсан яқин дўст эканлигимиз китобхонларга унинг мен ҳақимда ёзган мақоласидан ҳам маълум. Унинг адабиёт ривожига ўз ижоди билан қўшган улкан хизмати, айниқса, ўзбек ёзувчилари билан дўстлиги, меҳрибонлиги ҳақида чексиз миннатдорчилик билан гапириш мумкин. Аммо бу билан Мустайни қувонтира олмаслигимни биламан!

Чамамда, бундан тўрт-беш йил муқаддам куз фасли эди. Москвада Мустай Карим, Чингиз Айтматов ва бир неча ўзбек ёзувчилари учрашиб қолдик. Суҳбатимиз уч-тўрт соат давом этди. Қайта туриб Мустайга кўришиб, суҳбатлашганимиздан хурсанд бўлганимни айтган эдим, шунда Мустай кўзларини боладек жовдиратиб, ўзига хос қувноқлик билан — учрашиб, чақчақлашганимиз яхши бўлди, Шукрулло, лекин зарур гаплардан кўра мақтов

кўп бўлди, — деди. Лекин мен, — Мустафо, одам дунёда эътибор топай, кишиларнинг таҳсинига лойиқ бўлай деган умид билан ҳам яшайди. Яхши гапни эшитиш ҳам бахт-ку дедим. Аммо Мустай, — бу тўғри, лекин сен билан бизлар дўст кишилармиз, бир-биримизга ишонамиз, адабиётни озми-кўпми тушунамиз, шунинг учун нуқсонларимизни айтсагу, миннатдорчиликни китобхонлардан эшитишга лойиқ бўлсак — бу яхшироқ бўларди, дегани ҳали-ҳали ёдимда! Дўстимнинг бу гаплари самимий, беҳазил айтилган эди. У дўстлар билан очиқ чеҳра сўзлашишни, ҳазилни яхши кўришини биламан, лекин ёлгон аралаштириб ҳазил қилиш унга ёт экани ҳам менга маълум. Унинг бу феълини билганим учун ҳам мен кўнглимдаги йиғилиб қолган айрим гапларнинг ростини айтиб ўтмоқчиман.

Адабиётнинг вазифаси ҳаётнинг кишиларга ибрат бўладиган жиҳатларини ёритиш. Аммо ёзувчининг ўзи ҳам самимийлиги, тўғри сўзлиги, кишиларга меҳрибонлиги билан ўз ҳаётида бошқаларга намуна бўла олса, бунинг таъсири ҳам энг яхши асарнинг таъсиридан кам бўлмайди. Мустай Карим ўзининг камтарлиги, инсоний фазилатлари билан ўз танишлари орасида эътибор қозона олган ижодкор.

Мустайнинг дўстларга самимийлиги, адабиётга талабчанлиги менга ҳам жуда катта манфаат етказди. Унинг бу феълини билганим учун у билан кўришган чоқларимда шеърларимни ўқишга ботина олмас эдим. Шеърларимни унинг талабидан пастлигини сезиб қолардим, ҳижолат тортардим. Мана шу ҳижолатлик ижодимга жиддийроқ қарашга ундаганини, унинг қардошларча ёрдамни миннатдорчилик билан айтишим керак. Бутуниттифоқ ўқувчиларига мени таништиришда ҳам унинг ҳиссаси катта. Балки бу гапларим мақтовдек туюлиб, унга хуш келмаслиги ҳам мумкин. На чора, тўғри гапни айтиш керак, балки Мустафо олтмиш ёшга тўлган кунда яхшиси босиб ўтган йўли ҳақида, келажак ижодига ибрат бўладиган гапларни эшитишни истар. Бу, албатта, тўғри. Мустай Каримнинг олтмиш йил ичида қилган ижодий меҳнати халқимиз томонидан юксак баҳоланди, унга адабиётимиз олдидаги хизматлари учун Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони берилди.

Азиз дўстим Мустафонинг олтмиш ёшга тўлган кунда унга билдирадиган танқидий фикрим ҳам, таҳсиним ҳам шуки — бундан кейинги асарлари ҳам шу бугунгача адабиётимизнинг фахри бўлиб келган асарларидан кам бўлмасин! Соғ-саломат бўл, узоқ умр кўр, дўстим, дейман!

1980 й.

УЛКАН ИСТЕЪДОД

Ўзбекистон тасвирий санъатининг устозларидан бири Абдулҳақ Абдуллаевнинг шу кунларда намойиш қилинаётган расмлар кўргазмасидаги ранг-баранг расмларини кўздан ксчириб, нима учундир машҳур шоир Қайсин Қулиевнинг "Оқшом" номли шеърлар тўпламини эсладим. "Оқшом" китобини ўқимасингданоқ, номига қараб, унга киритилган шеърлар тун, оқшом ҳақида бўлса керак, деган ўй хаёлингдан кечади. Дарҳақиқат, ундаги шеърларнинг кўпчилиги бевосита тун ҳақида бўлмаса ҳам ўтаётган умр, кексалик, хасталикка бағишланган. Аммо Қайсиннинг шоирона маҳорати, ўқувчини ҳайратга соладиган томони шунда эдики, тун ҳақидаги шеърларни ўқиганингда ҳам қалбингда қоронғулик эмас, нур, равшанлик пайдо бўлади, хасталик эмас, бардамлик, кексалик, бемадорлик эмас, ўзингда бир куч, ҳаётга муҳаббат, инсонларга меҳрибонлик ҳисси билан тетикланасан.

Ўзбекистон ССР Халқ рассоми Абдулҳақ Абдуллаевнинг расмлари ялтироқ, қуёш чиқиб турган туш пайтларидаги ёрқин ранглардан иборат эмас. У ишлатган рангларни бир қарашда дарҳол ажратиб ололмайсан, қандай ранглигини айтолмайсан. Аммо расмни томоша қиларкансан, нимадир топгандай бўласан, ёнидан кетолмай қоласан. Ранглар мавжи сеҳрлаб олади. Биринчи қарашда кўз илғамаган ранглар орасида қандайдир нур пайдо бўлиб, ажралиб чиқади. Расмда ҳам, қалбларда ҳам равшанлик туғён уради. Яна ниманидир излайсан, расмлар туйғуларингга ҳукмронлик қилаверади.

Абдулҳақ Абдуллаев портретларига қараган киши турли хил одамларнинг аксини эмас, унинг қалбини, ўйлари ва ақлини кўради. Портрет олдидан жимгина ўтиб кетолмайсан. У билан суҳбатлашасан, ички дунёсига кириб борасан. Расмлардаги кекса ўзбек бобо деҳқонларимизнинг нуруний чеҳралари, баркашдек кўкракларига қараганингда деҳқончилик паҳлавонлик меҳнати экани билан бир қаторда бу касбнинг гўзаллиги, унинг ўзига хос, қайтариқмас нашъасини сезасан. Абдулҳақ ишлаган ҳар бир олим, ҳар бир ёзувчининг портретига қараганингда улар билан юзма-юз туриб ўртоқлашгандек бўласан, юксак фикрлари билан танишасан. Рассомнинг асари ҳамиша юксакликларга чорлайди.

Абдулҳақ Абдуллаевнинг маҳорати шундаки, у тасвир объектнинг фақат ўзигагина хос бўлган, ўзгаларда учрамайдиган ҳолатини усталик билан акс эттиради. Бунда Абдулҳақ бачкана, снгилтак ранглардан қочади. Унинг асаридаги ҳар бир чизиқда романтик руҳ, салобат яширинган. Бўёқлар ҳолат ва фикрларни сингдирган. Аб-

дулҳақ расм санъатида ҳар оҳангга йўрғалган, енгил йўл излаган санъаткор эмас. У машаққатли, аммо келажаги порлоқ йўлдан борган. Натижада ўзбек рассомчилигида ўз услуби ва мактабини яратди.

Ижодда такрор, ўхшашлик камбағаллик белгиси. Янгилик яратиш катта матонат ва машаққат талаб қилади. Абдулҳақ шуҳрат излаб, бировлар услубига эргашиб умр ўтказмади. Ҳақиқат, юксак санъат сири нимада эканлигини ёшлиқдан тўғри танлай билиш ҳам катта санъат. Аммо унинг катта талабларига оғишмай содиқ қолиш, камолатга етказиш фидойиликдир. Рассом ўзбек ва жаҳон классик тасвирий санъатининг асрлар синовидан ўтган нодир намуналари сирини қунт билан ўрганди. Ўзига маъқул бўлган жиҳатларига ижодий ёндашди ва "ўз" санъатини яратиш йўлларини излади. Бугун унинг ҳаммамизни қойил қолдирган 60 йиллик ижодий кўрғазмаси бунинг ёрқин ифодасидир.

Бугун дўстимга, 60 йиллик тўйи куни, қалбларимизга равшанлик, фикрларимизга донолик бахш этган санъати умирдек узоқ умр, муваффақиятлар устига янги-янги ижодий зафарлар тилайман!

1980 й.

ИЖОДКОР МАТОНАТИ

Баъзан шундай ҳам бўладики, айрим ижодкорлар ҳақида бирор истак билдириш зарур бўлса, ўйлаб-ўйлаб нима дейишга қийналиб қоласан. Зўрма-зўраки айтилган гап ижодкорга ҳам, китобхонга ҳам, фойда келтирмайди. Айрим ёзувчилар ҳақида эса худди сенинг энг яқин дардкашингдек, у ҳақда дилингдаги гапларингни айта қолсам, деб шошиласан. Шундай ёзувчилардан бири — севикли дўстим, улкан романнавис, ажойиб драматург, жўшқин шоир, ўзининг ахлоқий поклиги билан ҳаммиша намуна бўла олган, ҳар қанча таҳсинга лойиқ Ўзбекистон Халқ ёзувчиси Шуҳратдир.

Шуҳратнинг прозамиздаги салмоқли ўрни, драматургиямизга қўшган ҳиссаси, шеърятимизнинг кекса авлоди сифатида қилган хизматлари, бу ҳақда айтилиши лозим бўлган гаплар кишилар қалбида йиғилиб неча йиллар давомида турли сабаблар билан гапирилмай келган эди. Шу вақтгача унинг ижоди ўзининг тўла баҳосини ололмаганди. Шу кунларда қайта қуриш даврида киши руҳиятини поклаш учун кураш бораётган бир давр Шуҳратдек ижодкорлар ҳаётини кенгроқ таҳлил қилиш, унинг асарларини халққа етказиш амалий аҳамиятга эга. Ахир Шуҳрат ҳаётда ҳам, ижодда ҳам чеккан машаққатларни

бошқа бирорта ўзбек ёзувчиси кўрмаган. Унинг энг юксак инсоний фазилати шундаки, у ҳар қандай маломат, хўрлик, бўҳтонлар чангалида, ҳа, худди шундай, қаддини ҳам қилмади. Дардкаш излаб, ҳар кўринганга тақдиридан нолимади. Метин ирода, ўз инсонийлигини йўқотмай ижод қилди.

Ҳақиқат ва ҳалолликнинг бир кунмас бир кун голиб чиқиши ва қаҳрамонликнинг машаққатлари тўғрисида кўпроқ китобларда ўқиймиз, кино ва театрлар сахналарида кўрамиз. Ёзувчи Шухрат эса ҳалоллик, ўз ҳақлигига ишонч, инсоний гурур каби ажойиб фазилатли кишиларнинг орамиздаги тирик намунасидир.

Шухрат 1950 йилларда ноҳақдан 25 йил озодликдан маҳрум қилинди. Бир неча йил умрини лагерларда ўтказди. Ҳақ жойига қарор топиб қайтиб келгач, шахсга сиғиниш даврининг фожиаларини акс эттирувчи "Олтин зангламас" романини ёзишга киришди. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор романлари даражасидаги асар деб баҳоланган бу романининг ҳам минг афсуски, китобхон қўлига тегиши осон бўлмади. Нашр этилгунча минг чигириқдан ўтди. Чунки у ҳаётий, ҳаққоний катта журъат билан ёзилган асар эди. Уша йиллари адабиётда ҳаётнинг ижобий томонларигина мадҳ этилаётган бир даврда бундай роман яратишга— ҳамма ҳам журъат этавермасди. Бунга эса Шухрат журъат топди.

Шухрат асар ёзиб, ижод қилиб роҳат эмас, кўпроқ машаққат тортди. Дўстим етмишга тўлган хурсандчилик кунларида бу гапларни такрорлашни лозим топмадим. Унинг "Олтин зангламас" романигина эмас, Ватанга садоқат мавзуида ёзилган "Жаннат қидирганлар" асари ҳам китобхонларга етгунга қадар ҳозир ҳам тирик юрган айрим шахсларнинг бўҳтонларига учради.

Ёзувчи ижодда ҳам, ҳаётда ҳам ўз-ўзига содиқ қолди. Унинг ибратли жиҳати шундаки, таъма билан ижод қилмади. Мукофот, унвонлар кетидан қувмади. У турғунлик йилларида ҳам иззат-икром кўрмади. Фақат ижодни билди. Ажойиб комедиялар яратди. Балладалар, шеърлар ёзди. Романчилик асосий, жиддий меҳнати бўлиб қолди.

Шахсга сиғиниш даврининг иллатлари шу кунларгача ҳар қадамда ўзини намоён қилиб турди. Буюк Ойбекнинг бошига тушган кун ҳам, дард ҳам эркинлик даврида Шухрат бошида такрорланди. У соғлигини йўқотди, лекин қум билан булоқни кўмиб бўлмагандек, ёзувчи қалбидаги жўшқинлик, ихлос янги-янги асарлар бўлиб қоғозга тушмоқда.

Шухрат ўз ишининг, сўзининг ҳақлигига ишонган сиймо. Ўзига ишонган одамга эса бошқалар ҳам ичонади.

Мен ҳам Шухратга ҳеч тебранмасдан ишониб келганман, энг сирли дардларимни унга айтганман, бундай дўстим борлигидан фахрланаман. Дўстимга етмиш йиллик тўйи кунларида сиҳат-саломатлик, янада ижодий муваффақиятлар тилайман.

1988 й.

ҲАҚИҚАТНИ АЙТИШ ЛАЗЗАТИ

(Н.Худойберганов ҳақида)

Адабиёт ва санъат шундай бир мўъжизаки, унинг энг яхши намуналарини ҳам ҳаммага бирдек манзур қилиб бўлмайди. Баъзан шундай бўладики, фалсафий теран, юксак бадиий дид билан ёзилган асарлардан кўра, ҳаёт икир-чикирларини ифодалаган асарларнинг харидорлари ва уни гулдирос қарсақлар билан қарши олувчилари кўпроқ бўлади. Бундай аҳвол қадимда ҳам, ҳозир ҳам шундай. Ҳамма ҳам Алишер Навоий, Чингиз Айтматов ёки Лев Толстойни сабр ва қизиқиш билан ўқийди дейсизми! Албатта, қочди-қувди ҳақидаги асарлар энгил ўқилади. Лекин, афсуски, унинг салмоғи ҳам, кишиларга етказадиган фойдаси ҳам ўшанчалик энгил бўлади.

Ҳар бир касб, ҳар бир соҳанинг ўз билимдони, ўз мутахассиси бўлади. Адабиётнинг ҳам сарагини сарак, пучагини пучак қилиб унинг қадр-қимматини, ҳақиқий баҳосини айтиб турадиган билимдонлари борки, булар танқидчилардир.

Ёзувчи меҳнати ва бадиий асар салмоғини китобхон онгига етказиш, тўғри баҳолай олиш, бу танқидчидан билимдонликдан ташқари дадиллик ва журъатни талаб қилади. Оқни оқ, қорани қора деб юзга тик айтиш бу осон эмас. Тўғри сўз туққанингга ёқмайди, деб бекорга айтилмаган. Мунаққид бўлишнинг қийинлиги ҳам, унинг энг керакли жиҳати ҳам шунда. Аммо чин танқидчи учун фақат журъат, дадил фикр айтишнинг ўзи ҳам етарли эмас ахир. Одамлар орасида кўзига қараб туриб оқни қора, қорани оқ деб айтадиганлар учрагандек, ёмон асарни билатуриб, ниманингдир таъсирида яхши дейишга, бу менинг шахсий фикрим деб дадил журъат этадиганлар танқидчилар орасида ҳам йўқ дейсизми!

Норбойнинг танқидчиликдаги алоҳида топган эътибори шундаки, у дадиллик ва журъатни ҳаммиша ҳалол гап айтишга ишлатди. У ўзини шахсий манфаат, ғаразлардан ҳаммиша устун қўйди. У фикр айтишда беҳадик, ўзини эркин

қўйиб виждони тақазо қилган гапни айтиб келди. Шундан ҳузур қилди. Ҳақиқий танқидчилик журъатдан ташқари мунаққидан энг ноёб инсоний фазилатлар, ҳақгўйлик, ҳалоллик, ахлоқий покликни талаб қилади. Айниқса, танқидчи хушомад каби иллатдан холи бўлиши керак.

Отилган копток ерга қайтганидек, ҳар бир товушнинг ҳам акс-садоси бўлади. Худди шундай ҳар бир танқидий қараш ҳам изсиз, жавобсиз қолмайди, таъналар, қаршиликлар бўлмай илож йўқ. Ахир, энг яқин дўстларингга ҳам камчиликларини очаберсанг ёқмайди. Сиртдан билдирмасалар ҳам, ўрни келганда гинахонлик қиладилар, мақтаган томонга оғиб кетадилар. Бордию танқид қилинган ёзувчи амалдорроқ, обрўлироқ бўлгудек бўлса, танқидчини имтиёзлардан, ҳаттоки унвонлардан бебаҳра қилиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Норбой бундай муносабатларга ҳамиша бўлиши мумкин бўлган табиий бир ҳол, деб бағри кенглик билан қарайди. Бу ҳаттоки танқидчи учун ҳам энг асосий фазилатки, танқидчини қасоскорликдан, адабиёт манфаати четда қолиб, турли йўллар билан ўчакишликка берилишдан, ғаразгўйликдан сақлайди.

Танқидчиликдан бу маддоҳлик ёки мадҳ ўқиш эмас.

О, мақтов, мадҳия, гоҳи одамлар,
Сен билан топади ўчмас шараф-шон.
Гоҳи одамларни йўлдан чалғитиб
Қилиш каби серниб, қиласан яқсон.

Ошно-оғайнигарчилик ёки ўртамиёна асарларни мақтаб, ижодкорни хотиржамликка солиб, унинг ривожига ярим йўлда тўсиқ бўлиб пастга судрагандан, адабиётнинг ривожига ҳисса бўладиган, ёзувчини ҳушёр тортирадиган, очиқ танқид минг марта афзал-ку!

Танқидчилик, албатта, фақат адабий асарларнинг салбий томонлари, нуқсонларини кўрсатишдангина иборат эмас. Бундай қараш мутлақо тўғри бўлмайди. Норбой гарчи адабиётимиздаги нуқсонларни бешафқат кўрсатиб келган бўлса-да, унинг яхши намуналаридан ҳам кўз юмган эмас. Айни замонда у ўртамиёна, бўш асарларни кўкларга кўтариб мақташга қарши курашди.

Зеро адабиётнинг обрўси ва ютуқлари мақтовлар билан белгиланмайди. Норбой адабиётнинг ривожига ва эътиборини унга нотўғри назарий ёндашишлардан сақлаш, танқидчилар орасидаги тарафкашлик, ошна-оғайнигарчиликка қарши курашиш деб биледи ва ҳамиша очиқ-ойдин, дадил баҳслашишдан тортинмайди. Кўпинча ҳақ ҳам бўлиб чиқади. Бунга ёрқин бир мисол сифатида "Вопросы

литературы" (1987, № 1) журналида босилган мақоласини эслатиш кифоя. Ахир, унда қанча-қанча назарий ва фикрий чалкашликларга ёрқинлик киритди-ку. Бу танқидчидан жуда катта меҳнат ва билимдонликни талаб қилади. Ахир, Норбой нуқсонларни очиқ, самимийлик билан кўрсатган, аммо айрим танқидчиларимиз томонидан Иттифоқимиздаги машҳур ёзувчилар қаторига қўйиб, кўкларга кўтариб мақталган асарлар тақдири нима бўлди? Республикамиздан нарига кўтарилмади-ку!

Ростини айтганда, юксак унвон ва даражаларга эга ёзувчиларни ёки мукофот олган, лауреатликка лойиқ бўлган асарларни танқид қилишга ҳамма ҳам зарурат сезмайди, тўғрироғи Норбойдек журъат қилабермайди. Чунки, Норбой бундай чоқда кимларнингдир қўллаб-қувватлашини эмас, жаҳон ва Иттифоқимиз адабиёти ютуқларини ўзига мезон қилиб олади, москвалик ҳамкасб олимлар-у, танқидчиларнинг юксак талабчанликларига суянади.

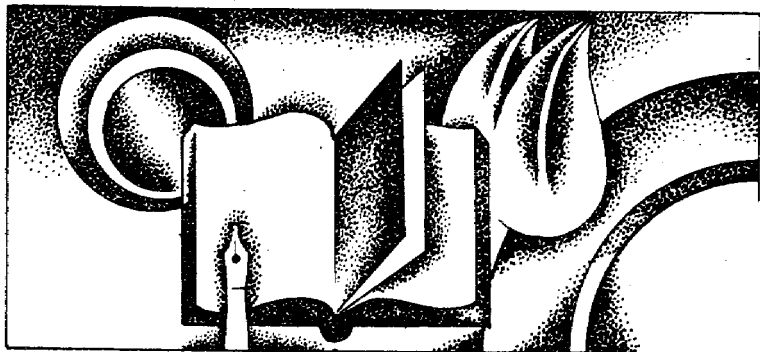
Норбой Худойбергандоғидаги бу яхши фазилат, яъни адабиётга катта талабчанлик билан ёндошиш айримларга адабиёт ютуқларини камситиш, кўролмасликдек туюлса ҳам, аммо илғор фикрлари, фақатгина у ёки бу асарнинг ютуқ, камчиликлари атрофида ўралашиб қолмай, ижтимоий масалалар ҳақида фикр юритиши, янги-янги муаммоларни кўтариб чиқиши танқидчи сифатида фақат унинг номини эмас, ўзбек танқидчилигининг обрўси бўлди.

Норбойда на амал ва на дабдабали унвонлар, лауреатлар бор. Аммо мақолаларининг Москванинг энг эътиборли газета-журналларида кетма-кет босилиб туришининг сири ҳам ундаги объективлик, кескинлик ва самимийлик самарасидир.

Норбой менинг асарларим ёки ижодим ҳақида бирор мақола, бирор тақриз ёзган эмас. Аммо унинг мақолаларидаги талабчанлик, адабиёт ҳақида тўфон фикрлаш кўп қатори менга ҳам ижобий таъсир кўрсатгани рост.

Норбойнинг адабиёт ривожини ўйлаб қилаётган холис хизмати, куюнчаклиги ҳақида айтадиган анчагина йиғиб қўйган гапларим бор. Аммо у табиатан мақтовни унча хушламайди. Лекин ҳаёт шундайки, умр ўтиб, киши кексайган сари иззат талаб, ширин гапнинг қули бўлиши ҳам ҳақ. Шунинг учун ажойиб олим, ҳақгўй ва теран фикрли танқидчимиз ҳақидаги мақтовларни шошилмай, 60-70 йиллик тўйларида яна ҳам мукамалроқ қилиб айтишни ният қилиб қўйдим.

1990 й.

ИЖОД

ШЕЪРИЯТДА ИНСОН НАФАСИ
(1983 йил шеърияти ҳақида қилинган маъруза)
183

ТАЛАБ ВА МЕЗОН
194

НАФОСАТ
200

БАҒРИ КЕНГЛИК ВА ТАЛАБЧАНЛИК ХУСУСИДА
201

МУАЛЛИФ ВА РЕЖИССЁР МАСЪУЛИЯТИ
206

ҲАММАМИЗ ҲАМ МУРАББИЙ БЎЛАЙЛИК!
(Ахлоқ мавзусида)
211

ЯХШИ ХУЛҚ — ЯХШИ ҲУСН
214

ХАЛҚ ДАРДИНИ ЖОЙЛАДИМ ДИЛГА
(Адабиётшунос Нуъмон Раҳимжонов билан суҳбат)
219

ШЕЪРИЯТДА ИНСОН НАФАСИ

(1983 йил шеърияти ҳақида қилинган маъруза)

Шеърни ўргатиб бўлмайди. Ҳар ким ўзича тушунади. Ҳар бир шоирнинг ўз услуби бўлганидек, ҳар бир китобхоннинг шеър ҳақида ўз тушунчаси бор. Шеър шоирлар бир хил бўлмаганидек, китобхонларнинг дидлари ҳам бир хил эмас.

Шеър мусиқага ўхшайди. Шашмақомни ҳамма ҳам қадрига етиб, фалсафий маъносини фаҳм этади дейсизми? Мусиқани тушуниб, ором олиш учун ҳам савия керак. "Диққинафас шашмақомни қўя тур", деб енгил-елпи эстрада куйларига ўйин тушиб, чапак чаладиганлар йўқ дейсизми? Жимжимадор, ялтироқ сўзлардан ясалган, вазнга солинган, одамларни маънавий бойитиш ўрнига ҳисларини қўзғатиб, ўпкаларини тўлдириб йиғинларда чапак олган шеърларни шеър деб бўладими?

Бир мажлисда ҳаваскор шоир шеър ўқиди:

Агар мендан, азиз зот ким,
Деса, дерман:— Онам, ёрим!
Бисотинг, қиблагоҳинг ким,
Деса, дерман: — Болам — борим!
Онам, ёрим! Болам — борим!

Қарсақлар... кўзёшлар...

Мен шоирдан — бунда бирор янги фикр йўқлигидан ташқари, маътиқ ҳам йўқ-ку, одатда бола эмас, отани қиблагоҳ дейилади-ку, десам: "Чапакни эшитдингизми!" деган жавобни қилди, оғзимга урди. Ахир, чапак олиб ўрганган шоирга танқид ёқадими!

Юксак шеърият ва унинг улуғвор вазифаларини дунёни фақат онам, болам, ёрнинг қош-кўзидан иборат деб тушунадиган паст савияли кишиларнинг диди билан ўлчаб бўладими? Бундайлар замон ва халқнинг руҳияти уфуриб турган Усмон Азим, Хуршид Даврон, Шавкат Раҳмон, Қутлибска Раҳимбоева ва бошқа истисъодли ёшларимиз-

нинг куйиб-ёниб ёзган шеърларини етарлича қадрлай олади дейсизми!

Катта шеърят кишиларни бир дам бўлса ҳам ёрнинг қош-кўзидан, она бағридан нарироққа, катта дунёга олиб чиқиши керак! Руҳий қашшоқликдан қутқариши лозим.

Чингиз Айтматов Бутуниттифоқ ёзувчиларининг еттинчи съезида: "Асар кишиларнинг ҳаётини эҳтиёжларига алоқадор бўлсагина қизиқиш билан охиригача ўқилади. Тугаб қолгач, китобхон, тез битиб қолганидан армон қилиб, асар ҳақида ўзи ҳам беихтиёр равишда ўйлай бошлайди. Ҳақиқий асар шундай бўлмоғи керак", деган эди.

Лолалар кулмиш адирда, чим-чатр,
Лолазор ичра ҳаво хушбўй атр.
Лолалар гўё заминнинг қонидир,
Қон эмас, йўқ-йўқ — гўзал шеърини сатр.
Бу сатрни ҳар баҳор, дўстим ўқи,
Чунки бу шеър завқи минг йилга татир.

Бу шеърда одамлар дардини ифода этадиган, уларни қизиқтирадиган нима бор! Бу шеърни ўқиган ундан нима олади?

Яна бир мисол: "У ёғидан бу, Бу ёғидан у Итарди. Эшик эса очилмади ҳеч... Бу ёғидан бу Тортди. Эшик яна очилмади ҳеч, ҳеч..." Хуллас, Қадам Саидмуродов шеърининг натижаси шуки, охири иккаласи бир-бирини сўкиб, икки ёққа кетади.

Бу шеърда на шакл бор, на мазмун! Бундай шеърларни ёзишдан мақсад нима? "Ёшлик" нимани кўзда тутиб юқоридаги шеърларни босган?

1983 йил шеърятига кўзга ташланган асосий етишмовчиликлардан бири ва энг каттаси ҳам, менинг назаримда, аниқ мақсаднинг йўқлиги бўлиб туюлди. Ахир, асарнинг қадр қиммати, ёзувчининг маҳоратини ўлчайдиган шундан бошқа муҳимроқ нима ҳам бўлиши мумкин!

Циркда асосан ўргатилган айиқлар ўйнатади. Аммо унинг ўйини одамларга ёқадими, ёқмайдими, бу — айиқ учун бутунлай аҳамиятсиз. Уни қизиқтирган бирдан-бир нарса — ўргатувчининг қўлидаги оғизга тушадиган ширинлик.

Ижодкор адабиётга қалбни бағишлаб, катта мақсадлар билан кириши керак. Ҳурматли ёзувчимиз Миркарим Осим: "Тарихий мавзуларда мен ёзган асарлар жабрдий-

далар ҳақида эмас, жабрга қарши курашга қобил одамлар ҳақида”, деган эди. Бу иккаласи икки нарса!

Асарни кимга, нимага ёзишни билишнинг ўзи катта истеъдод. Муҳаммад Али, Барот Бойқобилов, Жамол Камол, Маъруф Жалил, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Рауф Парфи, Муҳаммад Солиҳ, Хуршид Даврон, Чўлпон Эргаш, Ҳабиб Саъдулла, Омон Матчон, Усмон Азимов, Шавкат Раҳмон, қизларимиз — Қутлибека, Ҳалима, Гулчеҳра ва бошқалар... Булар истеъдодли ижодкорлар, бир-бирига ўхшамайдилар, бир-бирини такрорламайдилар, оригиналликка интиладилар. Ҳатто буларнинг ҳар бири танқидни ҳам, мақтовни ҳам ўзича тушунади.

Рауф Парфи "Ёшлик" журнаlining 1983 йил июнь сонидан босилган бир шеърида:

Мақтов кимга ёқмас, кўнгил тўлдирар,
Мақтов ширин оғу, ширин ўлдирар, —

дейди. Бу ҳам мақтовга Рауфнинг ўз муносабати, ўзича ёндашишидир.

Рауф Парфи ниҳоятда изланувчан, ниҳоятда нозик шоир, Унинг нозик шоирлиги шундаки, у ҳамма эшитаётган ҳайқириқлар, ҳамма кўриб турган баҳайбат нарсаларни эмас, аксинча ҳамма илғамайдиган нарсаларни — япроқларнинг шивирлашини, томчиларнинг товланишидаги сеҳрни, сўзсиз табассумларнинг мафтун этувчи сирини сеза олади:

Кўзимга беркитай ва лекин
Ёшдай оқиб кетма, севгилим!

Севгини англатиш ва уни сақлаш нақадар оғир, машаққат экани шу икки сатрда ифодасини топган.

Рауф адабиётдан таъма қилмаган, камтар шоир. Бу унинг тенгдошларига ибрат бўладиган жиҳати. Аммо ҳаддан ташқари камтарлик, баъзан, пассивликка ҳам олиб бориши мумкин. Буни Рауф унутмаслиги керак.

Рауф қутулиши зарур бўлган яна бир нарса бор, бу — Рауфнинг ҳар оҳангга йўрғалаши:

Тошлардаги ёзувлар каби излар
Ёмонликни янчиб боради
Қуёшнинг ва ернинг
Ўз болалари

Бу янгича шеърми? Янгилиги тушуниб бўлмаслигидами? Қофия ва вазнсизлигидами?

Бир рассомдан: "Бу одамни танирдим, лекин солган расминг эгасига жуда кам ўхшайди-ку?" деб сўраса, рассом "Бу эскиз", деб жавоб берибди. "Нега биратўла ўхшатиб қўяқолмадинг", десалар, "Биратўла ўхшатиш осонми, бунинг учун ўйлаш, қайта-қайта ишлашим керак" деган экан. Баъзан бизлар ҳам хаёлга келган фикрни эсдан чиқиб қолмаслиги учун, чала-чулпа бўлса ҳам, ўзимиз тушунадиган қилиб ёзиб қўямиз. Рауф Парфининг юқоридаги шеърини рассомнинг эскизидан, шоирнинг қораламасидан нима фарқи бор!

Шеър деган нарсга ўқиган вақтингда беғубор булоқ суви каби сенга ҳузур бағишласин. Ҳовучлаб ичган саринг ичгинг келганидек, мазмуннинг аниқлиги, вазннинг равонлиги билан ўзига ром этсин! Руҳингни юксалтирсин, табиатинг равшан тортсин! Чираниб қудуқдан сув тортгандек, қийналиб ўқилган шеърларда нима ҳузур, ҳаловат!

Ҳозирги ўзбек шеърлятида мавҳумий шеърлар кетидан бораётган шоирлардан бири Муҳаммад Солиҳ. Муҳаммад Солиҳ ҳозирги ўзбек шеърлятида фикр доираси кенг, ниҳоятда ўзига хос, оригинал шоирлардан. Лекин у баъзан шу қадар оригиналликка берилиб кетадики, на шаклни ва на ундаги мазмунни аниқ англай оласан киши.

Мана, унинг "Сурат" шеъри:

Симда бир қуш ўтирибди,
У ҳақда ёзиш шартмикин.
Қушча аланглай бошлади,
Буни тасвирлаш зарурмикин.
Қушча учиб кетди.
Дафтаримда чизиқлар бўм-бўш сим каби
Бир зум титраб турди.

Хўш, борди-ю, буни шеър десак, бу шеърдан нима тушундингиз? Тарбиявий аҳамияти, миллийлик қани? Ўзбек Муҳаммад Солиҳнинг латиш шоири Зиедонисдан фарқи нимада?

Мен бир нарсга ҳайронман. Киши тушуниши мушкул, аниқ маъно чиқариши қийин, имо-ишорали шеърларни ёзишнинг нима зарурати бор? Бу фикрни очиқ айтмай, яшириб айтиш заруратиданми?

Балки, бу шеърлар имо-ишоралар билан китобхонни ўзича нималарнидир ўйлашга, қалбидагини қатъийлаштиришга мўлжаллангандир?..

Тўғри, қадим адабиётимизда ҳам дарҳол тушуниш оғир туюқлар, бир неча маъно билдирувчи бедилона рубойлар ёзилган. Лекин уларни ўқиган саринг, мағзи-мағзидан кутилмаган, янги-янги маънолар чиққан, маънавий бойитган, ҳайратга солган!

Бу кўза мен каби ошиқ зор эди,
Севгани қора соч, бир нигор эди.
Кўза бўйнидаги даста бир маҳал
Қўл эди, ёр қучиб бахтиёр эди.

Умар Ҳайёмнинг бу рубойиси сиртдан қараганда ҳаммага тушунарлидек. Аммо бунинг тагида: бу дунё ўткинчи, ким бўлма, ўлим ҳақ, ўзингга бино қўйма ва бошқа-бошқа сени ўйлантирадиган ибратли маънолар ҳам йўқ эмас-ку!

Наҳотки, маъносизлик оригиналликка кирса? Тил қанча бузилса, сўзлар қанчалик ўринсиз ишлатилса, маъно англаш қанчалик мушкул, мантиқсиз бўлса, янгиликми? Бу шоирларни меҳнат қилишдан совутмасмикан, енгил йўлга бошламасмикан?

Тулпор чавандознинг қўлида қадрини топади, донг таратади. Аравакашнинг қўлига тушса борми, аравага қўшилади-ю, тулпорлигини йўқотади, оддий чувирдан фарқи қолмайди. Тулпорнинг тулпорлиги пойгаларда билинади. Аммо тулпор ҳадеб чиқавермайди. Унинг қадрига етиш, эҳтиёт қилиш керак.

Олтиннинг хили турлича бўлса ҳам барибир у олтин бўлиб қолаверади. Аммо у ҳам асл баҳосини заргарнинг қўлига тушгандан кейингина топади. Бу эса, заргарнинг дид-фаросатига, ундан нима ясашига, истеъдодига боғлиқ. Бу фикрларни айтишимдан мақсад шуки, истеъдод ҳам қадрига етган кишига насиб этса — истеъдод, акс ҳолда бошига аравакашнинг қўлига тушган тулпорнинг куни тушади, хароб бўлади.

Лев Толстой "Таом жуда чиройли бўлибди", деган гапни айтган кишиларни "овқат чиройли эмас, лаззатли ёки маза-матрасиз бўлади, бундай дейиш тил билмаслик, саводсизлик", деб айблаган.

Наҳотки, энди тилга эҳтиёткорлик билан қараш ўзгарди? Асарларнинг қадри, ёзувчининг маҳорати, ахир, тил билан ўлчанмайдами?

Ким бўлдинг! Мудроқ бу танамда,
Саноқсиз дарахтлар гуллаган.

Танада дарахтлар гуллашини нима деб тушунасиз?
Ёки:

Фақат сенинг чеҳранг кўринар,
Сўзлар дostonидан кетиб.

.....
Фақат сени чеҳранг кўринар,
Дунё ҳар ёнидан кетиб.

Бу мисралардан нима маъни англамак мумкин? "Сўзлар дostonидан кетиб", "дунё ҳар ёнидан кетиб"ни қай маънода тушуниш керак? Йўнилмаган мрамарнинг бир парчаси ҳам зил бўлади. Йўнилса-чи, ҳусни ҳам, қиммати ҳам чиқади-қўяди. Омон Матчоннинг баъзи шеърлари ўқувчига дарҳол етиб бормаиди. Катта фикрларни айтмоқчи бўладию, сўзлар ўринсиз, тушунилмай ишлатилади. Мазмунни тушуниш йўнилмаган мрамардек оғир. Қунт билан рандалаш керак. Ҳатто бу нуқсондан 1983 йилнинг энг яхши шеъри саналган "Динозаврлар қабристони" шеъри ҳам холи эмас.

Ўтган йили кўпчилик китобхонлар қатори мени ҳам ўз ижоди билан қувонтирган шоирларимиздан бири бу — Муҳаммад Али. Унинг "Совет Ўзбекистони" газетасида босилган "Сўроққа айланган одам" шеъри мавзу кўламининг кенглиги, ечимнинг кутилмаганлиги билан манзур бўлди.

Мана, унинг яна бир шеъри:

Ул париваш, бу чаманнинг бир гули хандонидир,
Кўзлари юлдуз эса, зангор рўмол осмонидир.
Маҳбус ўлмоқ истасанг гар кел, анга қўлингни бер,
Воҳ анинг қалби Бухоро Аркининг зиндонидир.

Бу шеърлар завқ келиб қолганда шунчаки ёзилган эмас. Осон ёзилган шеърлар хазон ёқиб қайнатилган қозоннинг қайновидек узоққа бормаиди. Бир вақирлаб сўнади-қўяди. Катта фикрларни бадиий ихчам ифодалаб кишини ҳайратга соладиган тарзда айтиш бу — ижод хаёли, изланиш машаққати билан яшашни тақозо этади. Аммо ижодий изланиш, ижодий машаққат бу — ҳаётдаги воқеаларни кузатиб, оқни қорадан, ҳақни ноҳақдан фарқ қила билиш, бу яхши, бу ёмон, деб айтиш эмас. Шеър агар шундай бўлса, бу риторика, баландпарвоз гаплардан иборат бўларди. Ҳақиқий ижодкорлик ўша нуқсонларни келтириб чиқарган омил-сабабларни, одамлар тополмаган томонини топиб, ҳисларга йўғуриб ифодалай билиш, катта

кўламда, уни жамият ва инсон тақдирига боғлаб кўра олишдир. Жамол Камол шундай шоирлардан:

Жаҳоннинг жонига отилган ўққа,
Шоир тутиб берди кўксини,

Бу Жамол Камолнинг шеъридан.

Ҳозир дунё, инсоният шундай бир даврни бошдан кечирмоқдаки, кишилар эрталаб туриб гулзорга боқаётганлари йўқ. Гулзорга боққанларида ҳам хаёлларида кўнгилларни ғаш қиладиган бир ташвиш: "Эртага бу дунё соғ қолармикан? Дарёларимизнинг тақдири нима бўларкан? Ливан; Ироқдаги қон тўкишлар охири нимага олиб бораркан?.. Табиат ўзгариб кетмоқда, ҳаво бузилиб кетмоқда", деган фикрлар билан яшамоқда. Бу шундай асрки, халқларнинг урф-одатлари, ахлоқи бир-бири билан яқинлашиб, қоришиб бормоқда. Меҳнатга, ҳаётга муносабатда ўзгаришлар юз бермоқда. Кишиларнинг руҳияти ўзгармоқда.

Агар шеърятга шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, яна бир нуқсон — шеърларимиз мавзуи доираси торлиги, фикрий саёзлик дарҳол сезилиб қолади:

Қувонаман бари бир!
Атрофга разм солсам!
Бир томон — тоғ, бир ёндан, ҳу боғлар кўринади.
Варрагинг меникидан баландроқ учар болам,
Болам, сенинг томингдан узоқлар кўринади.

Шу сатрларни йигирманчи аср шоирининг шеъри деб бўладими?

Ёки:

Дарахтлар кўринди менга дуркунроқ,
Нигоҳим олмурут тўлган саватда.
Сунбула гул фаслидан ҳам тўкинроқ,
Тўй фасли бошланибдир табиатда!

Мен ёш ва тажрибали шоирларимизнинг шеърларидан мисоллар келтирдим.

Ҳозирги замон шоирининг кўзи олмурут саватидан узоқроқда, ички дунёси саватдан каттароқ бўлиши керак.

Танқидчиларимиздан Норбой Худойбергановнинг шеърятимизга катта талаб билан ёндашаётган мақолалари, айниқса Озод Шарафиддиновнинг "Шеър кўп, аммо шоир-чи?" мақоласида шеърятимиздаги камчиликлар ҳақида яхши фикрлар билдирилган. Танқидчиларимиз айтганидек, номлар ҳам, шеърлар ҳам кўп-ку, аммо Гафур Ғуломнинг

"Сен етим эмассан", "Вақт", Абдулла Ориповнинг "Темир одам", "Тилла балиқча", Эркин Воҳидовнинг "Арслон ўргатувчи" каби эсда қоладиган шеърлар кам. Бу шеърларнинг фазилати — уларда одам ва ҳаёт нафаси уфуриб туради. Ҳатто айрим тўпламларда ҳам йирик гапларни кўтарган, оригинал шеърлар камки, яхшисини худди ҳазоннинг орасидан ёнгоқ қидиргандек топишинг қийин!

Буларнинг сабаби нимада?

Мана баҳор келди, гунча барг ёзди,
Ёмғир ёғиб, ҳаво бўлди мусаффо.
Севишган кабутарлар жуфт-жуфт учишди,
Баҳор қандай гўзал, шириндир ҳаво!

Шу шеърнинг нимаси ёмон? Бироқ яхшилиги нимада? Эсда қоладиган нима бор? Эсда қолмаслиги шундаки, вазн, қофиясини демаса, ҳамма айтиши мумкин бўлган умумий гапдан фарқи йўқ. Мабодо, шоир ҳаммага кўриниб турган кабутарга ҳам, ёмғиру тиниқ осмонга ҳам ўз муносабатини билдирганда эди, шеър умумий гап бўлмай, шоирнинг ақли, диди, талант даражаси кўринган бўларди. Масалан, бошқа бир шоир буни шундай шеър қилган бўларди:

Мана баҳор келди, гунча барг ёзди,
Ёзилгандек бўлди тугуни кўнгил.
Ёмғир ёғиб ўтди, ҳаво мусаффо,
Дунёда битгандек гўё кўз ёши.
Севишган кабутарлар учади жуфт-жуфт
Гўё энди йўқдек айрилиқ, ҳижрон.
Кошкийди, бу баҳор ёрим қалбига
Севги бағишласа, келтирса висоя.

Бошқа бир шоир эса, ёмғир, жуфт кабутардан "Кабутарлар учяпсиз-у кошки эди устингизга атом бомбаси тушмаса! Баҳорнинг баҳорлиги ростмикан? Келажак авлодлар ҳам баҳорларни кўрармикан?", деб ўзича хулоса чиқариши мумкин. Мана шу муносабатларнинг турличалигидан оригиналлик бошланади. Оригинал шеър эсда қолади. Шеърларимизнинг бир-бирига ўхшаш бўлиши, эсда қолмаслигига сабаб оригинал фикр юритмасликда. Кўп шеърларда аниқ ҳаётий тасвирлар, манзаралар ва унга инсоннинг муносабати етишмайди. Масалан, Ғафур Ғулومнинг "Кечқурун ош сузсак бир насиба кам, Қўмсайсан бировни — аллакимимни" сатрларидаёқ аниқ ҳаёт манзараси, бутун бир тирик одам гавдаланади. Рус танқидчиси Евгений Сидоров "Правда" газетасида босилган

мақоласида, ҳозирги рус шеърлятида юксак савияли асарлар кўп бўлмаса ҳам, лекин қувонарли жиҳати шундаки, рус шеърляти асосан риторикадан қутулди, деган эди.

Риторик шеърлардан қутулиш наҳотки шу даражада қувонарли ҳодиса бўлса!— деб, "Правда" ходимлари билан учрашганда сўрасам, улар:

— Риторик шеър шоирни енгил йўлга ўргатишдан ташқари, яна унинг зиёни шундаки, китобхонларнинг дидини бузиб қўяди, пастлаштиради. Ҳаттоки, кейинги йилларда эътибор берган бўлсангиз, айрим маросимлар муносабати билан ҳам ундай шеърларни босганимиз йўқ. Дабдабали, қофияли сўзлардан иборат шеърдан кичик мақола, ахборот афзалроқ. Ҳар қалай, унда қуруқ сўздан кўра, ҳаётий далиллар, рақамлар бўлади-ку! Биз юксак инсоний шеърларнигина босамиз,— дедилар.

Ҳокимнинг раҳмдили, боғбоннинг қаҳри қаттиғи яхши, дейишади. Ҳокимнинг раҳмдил бўлишининг маъноси ҳаммага маълум. Аммо боғбоннинг қаҳри қаттиғининг маъноси шундаки, ҳосили йирик-йирик, ҳам мазали бўлсин деган миришкор боғбон дарахтни гуллаб, энди мева туга бошлаганида, аямасдан силкитаркан, ортиқча гулларини тўкиб ташларкан.

Бу — биз шоирлар учун ҳам ибратли гап.

Эркин Воҳидовнинг "Гулистон" журналида босилган "Тошкент садоси" достонида нима бадийлик, нима янги гап, қандай ижодий маҳорат бор? Хўп, бу улуг маросимга атаб, балки, шошилиб ёзилгандир? Аммо "Ватанни соғиниш", "Оддий севги..." шеърлари-чи? Буларда гапдан, баёндан бошқа, шоир меҳнатини кўрсатадиган бирор бадий ифода борми? Кундан-кунга юксалиб бораётган шеърлятимизда бу нуқсон қаердан пайдо бўлиб қолди? Сабаб нима?

Бургут боласини қоядан ташлаб парвозга ўргатганда, ҳалок бўлишини хаёлига ҳам келтирмас экан. Чунки ерда эмакляб, бургут номига иснод келтириб, бошқаларга ем бўлганидан, бургутга муносиб парвоз қилиб, ҳалок бўлишини афзал кўраркан. Афсуски, танқидчиларимиз ҳозирги айрим шоирларимиз ижодига бургутона меҳр ва талабчанлик билан қараётгани йўқ, унинг савиясини юксак талаблар билан ўлчамаётир.

Тўғри, "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси саҳифаларида шеърлятимиз ҳақида қизгин баҳслар бошланиб кетди. Айниқса, ҳозирги шеърлятимизнинг савияси,

Бутуниттифоқ адабиётида тутган ўрни ҳақида суҳбатлар, баҳслар бўлмоқда. Бу — жуда яхши! Ҳатто айрим танқидчиларимиз бизнинг адабиётимизда ҳам Чингиз Айтматов, Расул Ҳамзат, Евгений Евтушенколар пайдо бўлаётганини қувониб айтмоқдалар. Аммо Отелло "Бунинг исботи ҳам бўла қолса эди", деганидек, биз мақтаган асарларда Чингиз ёки Расулдаги қайси фазилатлар мавжуд, маҳорати нимада эканини ишонарли, қиёсий мисоллар билан солиштириб исботласалар, бу — авторларнинг ўзларига ҳам, бошқаларга ҳам ибрат бўларди. Айниқса, ҳар бир шоирнинг адабиётдаги ўрни, очигини айтганда, "Мендан катта шоир борми? Ҳамма чапак чалаётирку, сизлар қадрламасанглар, тушунмасанглар айб мендами?", деб ўзини "классик" санаб юрганларнинг таъналари ўринсизлигини тушунтиришга ҳам ёрдам берарди.

Расул Ҳамзатов ёки Чингиз Айтматов, бирор янги асар ёзгудек бўлса, аввало Москва журналларида талаш бўлиб босилади. Босилиб чиқиши билан марказий газета-журналларда кетма-кет тақризлар чиқади, фикрлар билдирилади. Асар атрофида баҳслар бошланиб кетади. Нашриётлар талашиб нашр қилади, хорижий тилларга таржима бўлиб юксак баҳосини топади. Бунинг сири нимада?

Ахир, бизда танқидчиларимиз яхши, деб мақтаган шеърӣ асарларнинг битта-яримтаси бўлмаса, бошқаларини марказий журналларимиз босмайди-ку! Асарларимизнинг Иттифоқ миқёсига кўтарила олмаслигига сабаб қилиб, баъзилар ўз шеърларининг ўта миллийлиги ва буни таржима қилишга муносиб таржимонларнинг йўқлиги деб тушунадилар.

Бунга қўшилиб бўладими? Бу фақатгина ўз заифлигини оқлашга уриниш!

Борди-ю, дунёга машҳур қирғиз ёзувчиси, Чингиз Айтматов, қозоқ шоири Ўлжас Сулаймоновни республикадан ташқарида ҳам кенг танилишларига уларнинг рус тилида ёзишлари сабаб демоқчи бўлсак, Расул Ҳамзатов, Мустай Карим, Қайсин Қулиев, Довуд Қўғултинов каби ўнлаб миллат шоирлари рус тилида ёзмайдилар-ку! Наҳотки, бу шоирларнинг шеърларини таржима қилишни уddалаб, уларни дунёга машҳур эта олган таржимонлар орасида бизнинг шоирларимизни тушунадиганлари топилмаса!

Буюк озарбайжон адиби Мирза Фатали Охундов: "Шеърӣ асарнинг ҳақиқий баҳосини билиш учун уни бошқа тилларга таржима ҳам қилиб кўриш керак. Таржима

қилганда оригинал фикр ва мазмун қолса ана шундагина бу шеърларни бадий етук деб ҳисоблаш мумкин" деганда, менингча, ҳақ эди!

Халқимизнинг "Ёмоннинг яхшиси бўлгандан, яхшининг ёмони бўл!" деган ҳикмати бекорга айтилмаган.

Адабиёт яратмоқ учун фақат шоир бўлиб қолмасдан, адабиётнинг бутун жанрларининг сирини ўрганиб асар ярата билиш керак эди. Ўзбек драматургиясининг фахри саналган "Алишер Навоий", "Мирзо Улуғбек", "Муқанна", "Тоҳир ва Зуҳра" каби классик саҳна асарларини яратганлар ҳам шу шоирлар эмасми? Булар ижоди ҳақида алоҳида тўхталишимнинг боиси ҳам шундаки, айрим ёшлар орасида бир-икки шеърый тўплам ёки беш-ўнта яхши шеър билан тор доирада топган обру орқали адабиётни яратган бизлар, деб умр ўтказаётганлар ҳам йўқ эмас. Ваҳоланки, катта авлоднинг меҳнаткашлиги буларга ибрат бўлиши керак.

Бадий асарлар ёки бир ижодкорнинг тақдирини икки танқидчининг баҳоси ҳал қилган эмас.

Бизларнинг умидимиз бугунги ёшлардан, эртанги адабиётимиз бугунгидан бойроқ бўлса деймиз. Адабиётимизнинг келажаги шу талантиларнинг номи билан боғлиқ бўлиб қолади, деган умиддамиз. Лекин бунинг учун айримлардек фақатгина иккита-учта кичик шеърый китоб ёзиб, адабиётнинг устунни мен ўзимман демай, камтарлик билан олдинги авлод каби ўзига талабчан бўлиш, тинмай ижод қилиш лозим.

Ҳақиқий таланти, бадий юксак асар учун битта мезон бор. У ҳам, М.Горький таъбири билан айтганда, ёзувчи ўз қалбининг овитувчиси эмас, давр ва замоннинг аксадоси бўлиши керак!

Бизда истеъодлар кўп. Ҳар бир шеъримизда халқимизнинг ҳозирги дунё тақдири учун кураши, ғалвали йигирманчи асрга бўлган муносабатларимиз бадий ифодасини топсин. Миллатимиз, ташвишли қалбларнинг садоси шеърларимизда ёрқин акс этсин! Баҳсимиз мана шу катта талаб доирасида бўлиши зарур.

1984 й.

ТАЛАБ ВА МЕЗОН

Ўзбек совет адабиёти проза ва поэзия жанларида яратилган асарларнинг ғоявий-бадиий салмоғи билан кейинги вақтларда бутун Иттифоқ китобхонлар орасида катта эътибор қозонди. Айниқса 1978 йил декабрь ойида, СССР Ёзувчилар союзининг ўзбек адабиётига бағишлаб Москвада ўтказилган махсус пленуми ҳам унинг ибрат бўладиган жиҳатлари борлигидан далолат беради.

Адабиётимиз қатори саҳна санъатимиз, драматургия-мизнинг камоли, унинг ривожиди ҳам анчагина қувонарли ишлар қилинди. Айниқса, отахон театримиз Ҳамза номли ўзбек академик драм театри фақатгина республикаимизда эмас, балки бутун Иттифоқимизда эътибор тошган театрлардан бири. Актёрларимизнинг маҳорати билан фахрланишимизнинг чеки йўқ. Уларнинг ҳар бирларини саҳнада кўриш томошабинларимизни қанчалик қувонтирса, уларнинг ижросида ўз асарларини рўёбга чиқишига эришиш драматургларимиз учун ҳам шунчалик фахрлидир.

Кейинги йилларда Ҳамза театри тарихий-инқилобий мавзуда яратилган ўз салобатига муносиб асарларни томошабинларимизга тақдим этди. Қардош халқлар ва классик драматургларнинг бир неча асарлари билан ўзбек томошабинларини таништирди. Замонавий мавзуларда ёзилган ўзбек драматургларининг асарлари саҳналаштирилди. Республикаимизнинг область ва шаҳар театрларида ҳам янги-янги спектакллар қўйиляпти.

Театрларимизда фахрланишга арзийдиган кучли коллектив, таланти актёрларимиз бор. Булар бизни қувонтиради. Аммо томошабинларимизнинг талаблари ҳам кундан-кунга ўсиб борапти. Айниқса, замондошларимиз, шу кунги ҳаётимиз ҳақида ёзилган оригинал асарларга чанқоқлик катта.

"Идеология ва сиёсий-тарбиявий ишларни янада яхшилаш" ҳақида чиқарилган қарорларда театр ва санъатнинг тарбиявий роли ва шунга муносиб бидиий етук, юксак замонавий саҳна асарлари яратиш тўғрисида жуда зарурий гаплар айтилган. Бунинг учун бизда ҳамма имкониятлар мавжуд. Кучли театр коллективлари ҳам, драматургларимиз ҳам бор. Томошабинларимизнинг ҳозирги талаблари нуқтаи назардан замонавий саҳна асарлари масаласига ёндашсак, албатта, қилинган ишларни етарли деб бўлармикан?

Драматургларсиз театр, театрсиз драматургия ҳам йўқ. Драматургия шундай бир жанрки, ўзига хос хусусиятлари билан бошқа жанрлардан фарқ қилади. Пьеса ёзиб бўлингани билан уни битди деб бўлмайди. Унинг ўзига хос қийинчиликлари, машаққатлари бор. Агар роман ёки шеърий асар бўлса, уни журнал ёки нашриётларга топшириб; уларга маъқул бўлса, нашр қилишади-ю қутиласан кўясан. Аммо драматик асар саҳна учун ёзилади. Унинг ўқувчиси томошабин. Ёзилган асарларнинг томошабинларга етиши, бу фақат драматургларимизнинг асар ёзишларигагина боғлиқ эмас. Бу мавжуд асарлар саҳна бетини кўриши учун уни рўёбга чиқарадиган Маданият министрлиги, унинг репертуар кенгаши, айниқса, режиссёрларимизнинг ҳар бир асарнинг тақдирига жон куйдириб қарашлари, сидқидилдан қизиқишларига, фақат бугина эмас, ёзилган асарларнинг тақдирига, уларнинг талабчанлиги ва ҳар жиҳатдан тўғри ёндаша билишларига ҳам боғлиқ.

Театр аввало бу — тарбия даргоҳи. Демак, қўйиладиган асарлар ҳам ўзининг бадийлиги, юксак савияси билан мана шу талабга жавоб берадиган бўлмоғи керак. Аммо юксак савияли асарлар нимадан иборат, уни қандай тушунамиз, бу масалада Маданият министрлиги, театр, драматургларимизнинг ҳам фикрларида бир уйғунлик бўлиши керак.

Кейинги вақтларда айрим театрларимизда яхши асарлар билан бир қаторда театрларнинг ўз қиёфасига мос келмайдиган ўртамиёна, узоқ умр кўрмайдиган асарлар ҳам пайдо бўляпти. Бунинг сабаби нимада? Бу асар танлашда қатъий бир меъёрни аниқлай олмасликданми ёки яхши асарларнинг йўқлигиданми?

Агар гап замонавий асарларнинг бор-йўқлиги устида борадиган бўлса, бу масалада драматургларимиздан гина қилиб бўлмайди. Чунки кейинги йилларда ёзилган драматик асарлар сон жиҳатидан наср ва назмда яратилган асарлардан кам эмас. Ҳатто кейинги йилларда катта-кичик шоир, ёзувчиларнинг кўпчилиги жуда бўлмаганда биттадан саҳна асари яратди десак хато бўлмайди! Замонавий мавзуларда ёзилган оригинал асарлар анчагина бор. Агарда бу асарлар театрларимизнинг ҳозирги савиясига, томошабинлар талабига жавоб беролмайди дейдиган бўлсак, бу эътирозларнинг қанчалик тўғри эканлигини ким ҳал қилади? Ахир, Маданият министрлиги ёки театрлар томонидан маъқулланиб,

қўйишга қабул қилинган, аммо неча йиллаб саҳна бетини кўрмаётган асарлар ҳам йўқ эмас-ку!

Туроб Тўланинг "Қуввайи қаҳқаҳа" драмаси 1972 йилда Ҳамза театрида ўқилиб, театр коллективи, Маданият министрлиги томонидан маъқулланиб, қўйишга қабул қилиниб олинган. Орадан саккиз йил ўтгач, мана энди ишга туширилди. Асқад Мухторнинг "Зар қадри" комедияси драматик асарлар учун эълон қилинган конкурсда мукофот олди. Саҳна бетини кўрмади. Ёки бу асар танлашда аниқ мезонни йўқотиш ёки хардамхаёллик билан ёндашишданми? Одил Ёқубовнинг бундан бир неча йил муқаддам замонавий мавзуларда ёзилган иккита пьесаси ҳамон жимиб ётибди. Бунинг сабаби нимада? Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бу театр репертуарида асарларнинг тўлиб-тошиб кетганими? Ёки бир амаллаб авторларни тинчитиш учунми? Балки!..

Лекин бу масалага "балки" деб, бепарволик, масъулиятсизлик билан қараб бўлармикан! Ахир, ҳар бир асарда ёзувчининг неча йиллик машаққати, умиди ётади! Бу аҳвол, авторларнинг янги асарлар ёзишга руҳланишига зиён етказмасмикан? Баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, Маданият министрлиги маъқуллаган асарлар режиссёрларга хуш келмайди, режиссёрлар ўзларича ёндошадилар. Авторларга қайтадан ёздирадилар ёки ўзлари билганча ишлайдилар. Оқибатда асар барбод бўлган ҳоллар ҳам бўлган.

Халқимизнинг "бемор ўз табибини топмагунча даволанмайди" деган ҳикматли гапи бор. Буни унутмаслик лозим.

Саҳна кўрмаган асар қўл-оёқсиз бир бемор. Уни оёққа турғизиб ҳаракатга келтирувчи бу асосан режиссёрлар. Саҳна асарларининг муваффақияти фақат драматургларга эмас, режиссёрларнинг маҳорати, кўп жиҳатдан уларнинг асарга тўғри ёндоша билишлари, жонкуярликларига ҳам боғлиқ.

Пьеса ёзганлари билан ҳамма драматургларимиз саҳна сирларини бир хилда мукамал эгаллаганлар деб бўлмайди. Режиссёрларнинг кўмаги ниҳоятда зарур. Лекин баъзан шундай бўладики, бир асарга бир неча режиссёр турлича қарайди. Ҳатто, бирига маъқул бўлган асар иккинчисига ёқмайди. Ахир, ёзувчилар бир асарни ўзаро муҳокама қиладилар. Бир-бирларига ёрдам берадилар. Кўпчилик бўлиб маслаҳатлашиб, бир қарорга келадилар. Аммо бир театрда бир неча режиссёр бўлиб, наҳотки бир авторга баҳамжиҳатлик билан маслаҳатлашиб, қаноатланарли жавоб тополмасалар!

Хўш, авторлар нима қилиши керак? Аниқ фикрни ким айтади? Албатта, буни фақатгина асарнинг ўзигина ҳал қилиши мумкин. Айрим нуқсонлардан қатъий назар, аввало ҳар бир асарнинг ўзида мағиз, уни рўёбга чиқаришга асос бўладиган ўзак бўлиши керак. Бу ўзак эса, асарда кўтарилган масаланинг муҳимлиги, савияси билан ўлчаниши керак. Буни тўғри тушуна билиш режиссёрларнинг савиясига ҳам боғлиқ.

Маълумки, Чеховнинг "Ажина" пьесаси ёзилган вақтда Москва театрларига маъқул бўлмай, бир неча чекка-чекка театрларда қўйилиб саҳнадан тушиб кетган, аммо Станиславскийнинг бу асарда кўтарилган муҳим масалани илғаб олиб, Чехов билан қайтадан ишлашиб, жон куйдириши натижасида машҳур "Ваня тоға" асари бунёдга келган эди.

Баъзида режиссёрларимиз асарнинг икир-чикир камчиликлари, нуқсонлари билан ўралашиб қолиб, автор кўтарган муҳим масалани илғаб олишга жазм қилмайдилар. Ёки заифлик қиладилар.

Ҳамза номли академик театрда бир неча режиссёр бор. Лекин буларнинг ёзувчилар билан ижодий ҳамкорлиги борлигини ёки қандай асар ёзясиз, деб сўраганларини билмаймиз. Ҳатто театрда босилиб ётган қатор-қатор оригинал асарларга аниқ жавоб айтишга режиссёрларнинг вақтлари йўқ.

Энди театр ва томошабинлар масаласи. Баъзан шундай спектакллар ҳам қўйиладики, саҳнада узоқ турмайди ёки томошабин тўлиб ўтирмайди. Бунинг сабаби нимада? Ёки спектакль яхши-ю, томошабинларнинг савиялари етмайдими ёки...?

Ахир, ўзбек томошабинлари урф-одатлари ўзларига нотаниш жаҳон драматургиясининг классиклари Шиллернинг "Макр ва муҳаббат", Шекспирнинг "Гамлет", Отелло", "Қирол Лир" каби фалсафий асарларини 30-йиллардаёқ тушуниб, севиб томоша қилиб келганлар-ку! Ўзбек драматургларида Шайхзоданинг "Мирзо Улуғбек", Уйғун ва Иззат Султоннинг "Алишер Навоий" трагедияларини қайта-қайта кўриб завқ ололган-ку! Бу асарлар неча йиллардан бери томошабинларнинг олқиш ва меҳрига сазовор бўлишининг сири нимада? Муҳаббат масаласими? Ёки даҳшатга келтирувчи фожиаларми? Ёки кишини ҳайратга келтирувчи мураккаб, чигалли воқеаларни нима билан тамом бўлишига эргаштириб кетишадими? Агар

шундай бўлса, ҳозирги қўйилаётган асарларда томошабинни ўзига жалб қиладиган қизиқ воқеалар, мураккаб тўқнашувлар йўқми? Албатта, бор! Нега ундай бўлса бу драматик асарлар саҳнада узоқ умр кўрмайди? Томошабинларнинг қайта-қайта кўришига сабаб бўлмайди? Бунинг сабаби, менимча, кўпинча асарларнинг саҳнавий бўлишини ўйлаб, қизиқарли воқеаларнинг кетидан қувиб, ҳаётий муҳим масалаларга қаҳрамонларнинг муносабатлари, унинг ижтимоий моҳиятини очишга келганда четлаб ўтилиши, фалсафий талқинларнинг заифлигида. Бадий асар детективдан иборат бўлиб қолмаслиги керак.

Детективда асосий масала жиноятнинг содир бўлиши ва унинг фош қилинишига қаратилган бўлса, шу йўл билан томошабинни қизиқтирилса, драматик асарларда эса ўша жиноят нуқсонларни келтириб чиқарган омиллар, уларнинг ижтимоий моҳияти фалсафий, юксак инсоний фикрлаш орқали талқин қилинади.

Шекспирнинг "Гамлет" трагедиясида воқеа асосан отасининг ўлдирилиши ва уни излашдан бошланади. Агар бу асарда қотилликларни келтириб чиқарган сабаблар, ўша тузумдаги ноҳақликларга қаҳрамонларнинг муносабати чуқур фалсафий таҳлилларда ифодасини топмаганда эди, балки, Гамлет ёки унинг дўстларига жиноятчилар қидирув идораларининг кийимларини кийдириб қўйсақ, "Гамлет" ҳам детективдан фарқ қилмасмиди?

Айрим асарларнинг саҳнада узоқ умр кўрмаслиги содир бўлган ҳар бир воқеа, ҳодисалар воситасида қаҳрамонларнинг ички дунёлари, ҳаёт ва инсонларга бўлган муносабатларини очишдаги фикрий заифликда бўлса керак.

Ахир, ўзбек драматургиясининг отаси Ҳамза Ҳакимзоданинг саҳналаримизнинг кўрки бўлиб келаётган классик асари "Бой ила хизматчи", Шайхзоданинг "Мирзо Улуғбек" каби драмаларининг фазилати нимада? Бу асарлардаги персонажларнинг ўша муҳитга, ҳаётга нисбатан айтган гапларидаги фикрий теранлик, ижтимоий таҳлиллардаги донолик монолог ва диалоглардаги сўзларнинг таъсирчанлигида эмасми, ахир?

Театр соҳасидаги айрим ўртоқлар ҳозирги томошабинлар жиддий драматик асарлардан кўра кўпроқ комедияни хуш кўрадилар, бу театрларга ҳам қўл келади дейдилар. Бу фикрга жуда ҳам қўшилиб бўлмайди. Бу томошабинларимизнинг жиддий асарларни севмаганидан деб тушу-

ниш керак эмас. Менимча, бунинг сабаби театрларимиз ҳозирги томошабинларнинг талабларига жавоб берадиган, юракларни тўлқинлантирадиган, фикрларни бойтадиган асарларни ёки футбол ўйинларини ҳамма бир хилда қизиқиб кўраверади дейсизми? Оила аъзолари орасида футболнинг қўй, ҳозир замонавий спектакль ёки кино кўрсатаркан, бу ментга фойдалироқ деб, талашувчилар оз эмас.

Агарда драматик асарларимиз саҳнада узоқ умр кўр-маса ёки томошабинларга манзур бўлмаса, бунинг учун томошабинларни савияси пастликда, тушунмасликда айблаб бўлмайди. Чунки ҳамма томошабинлар ҳам театрни фақат кишиларни кулдирадиган бир даргоҳ деб эмас, ҳаётдаги муҳим муаммоларни очиш, кўнглиларидаги чигалларни ёзиш, фикрларига бир равшанлик киритувчи ҳаёт мактаби деб ҳам қарайдилар. Тўғри, томошабинлар дидини, ҳатто савиясини бир хилда деб бўлмайди. Биров комедияни, биров трагедияни севади. Театрга анави томоша жуда жуда қизиқ экан, тушиб бир кулиб чиқай, деб театрға тушадиганлар ҳам йўқ эмас! Бундай қарашни жуда ҳам тўғри деб бўлмагандек, театрлар ҳам томошабинларни жалб қилиш учун қандай бўлмасин уни кулдирадиган, енгил комедияларнинг кетидан қувиб кетмасликлари керак. Театрни фақат кулги воситаси деб тушунувчи томошабинлар савиясига тушиб қолмасликлари, аксинча юксак ғояларни тарғиб этувчи тарбия маскани эканини унутиб қўймасликлари лозим. Бундан драмтеатрлар комедия қўймасин, деган хулоса чиқмайди. Гап қўйиладиган комедиянинг савиясида, драмтеатрлар қўядиган комедиялар ўзининг шон-шухрати, салобати ўз қиёфасига муносибми, йўқми, масала, мана шунда!

Ахир, Гоголнинг "Ревизор"и ҳам комедия. Ичагинг узулгунча куласан! Лекин бу асарни фақат кулдириш учун ёзилган бачкана, майнавозчилик деб бўладими? Йўқ, албатта! Чунки бу кулги остида бутун бир тузумнинг нуқсонини — уни фош қилишдек муҳим ғоя ётади.

Албатта, аввало, ҳар бир театрнинг муваффақияти томошабинларнинг талабига жавоб бера олиши билан ўлчанади. "Совет даврида балет театрға нима янгиликлар берди", деб сўралса, бир сўз билан: "Томошабин", — дейиш мумкин. Агар биз театрларимизга шу таҳлилда савол берсак, унга муносиб жавоб олармиканмиз?

Белинский, драма — жанрларнинг гул тожи, деб бекор айтмаган. Жаҳон драматургиясидан огоҳ бўлган, унинг нозик сирларини билган Лев Толстойдек матонатли бир сиймо, минглаб варақ насрий асар ёзиб, элик-олтмиш бетли драма ёзгандек машаққат чекмаганман, деб айтиши албатта бежиз эмас. Бу фикрларга драматик асар яратишни энг машаққатли меҳнат эканлигини юксак ифодаси деб қараш керак.

1980 й.

НАФОСАТ

Санъат — инсон тафаккури ва маданиятининг белгиси. Санъат гўзаллик яратмоқдир. Инсон ҳамisha гўзалликка интилган. Қадим-қадимлардан киши ақлини ҳайратга келтирувчи кошнкор бинолар, қасри олийлар бунёд қилган. Кишининг дарду аламларини, шодликларини ифодаловчи куйлар, мусиқалар яратган. Киши ҳолатини имкон борича тўлароқ акс эттирувчи чолғу асбоблари ижод қилган. Одамга кўрк, ҳусн бағишлантирувчи либослар топган.

Санъат турфа шаклларга эга. Аммо унинг санъатлиги — у расм, наққошлик, мусиқа бўладими — бирдан-бир қадр-қиммати киши қалбини тўлқинлата олиши, ҳаяжонга келтириши, ором бағишлаб, сени ширин хаёлларга чулғашади. Демак, санъат санъат бўлмоғи учун у такрорланмас сеҳрловчи қудратга эга бўлмоғи керак. Бу қудрат ундаги нафосат билан, яъни қалбга йўл топиб борувчи, нозик ҳисларни шу қадар нозик ифодалаши билан ўлчанади.

"Санъат", бундан илгарироқ "Совет Ўзбекистони санъати" деб номланган севимли ойномамиз, юқоридаги фазилатлари билан муштарийлар меҳрига лойиқ бўлган эди. Унинг саҳифаларида чоп этилган тасвирий асарлар, мақолалар, суҳбатлар, бадиий ва тарихий асарлар ўзининг ранг-баранглиги билан ҳам эътиборга лойиқ бўлди. Ойнома бутун моҳияти билан кишида қаётга муҳаббат, меҳр, қалбларда саҳоват, гўзалликка интилиш уйғотиб келди.

Хуллас, "Санъат" ойномаси ўз вазифасини яхши адо этяпти. Аммо шунисиям ҳақиқатки, фақат санъат мавзуи уни чеклаб, ўқувчилар доирасини торайтириб қўймоқда. Журнал қаётга ўз ижтимоий-эстетик нуқтаи назарини кенгайтириши, мавзуларини ранг-баранглаштириши лозим.

Масалан, зиёлилар орасида журнал "Нафосат" деб номини ўзгартириши керак, деган фикрнинг мавжудлиги ўринли. Нафосатга муносабат — фақат эстетик масала эмас, у долзарб ижтимоий масала. Инсонда нафосат ҳис-туйғуси қанча етук бўлса, турмуш ривожини шунча тезлашади. Ҳолбуки, бизда бу масала жиддий қўйилмаяпти. Шу жиҳатларни эътиборга олиб, севикли ойномамиз эллик ёшга тўлганда унинг номини "Нафосат" деб атасак, менимча, узукка кўз қўйгандек бўлармиди. Ойнома қўлига етган ҳар бир киши қалбида гўзалликка интилиш, ёмонликни унутиш, олижаноб ҳислар уйғотсин. Ўз нафосати билан қалбларнинг безағи бўлсин.

БАҒРИ КЕНГЛИК ВА ТАЛАБЧАНЛИК ХУСУСИДА

"Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси ҳозирги ўзбек насрининг тараққиёт жараёни тўғрисида бир қанча мақолалар эълон қилмоқдаки, буни табрикламоқ лозим. Албатта, бу мақолалар бирёқламаликдан йироқ ва холис бўлиб, чуқур илмий таҳлил асосига қурилса янада яхши бўларди. Чунки бундай мақолаларда меҳрибонлик билан талабчанлик меъёри тўғри сақлангандагина фойдали бўлади, акс ҳолда биз адабиётимизга, хусусан ёш адибларимизга тўғри йўналиш бериш ўрнига уларни чалғитишимиз эҳтимолдан узоқ эмас. Бир шоирдан: "У одам сен ҳақингда шунча мақтов гапларни айтди, аммо сен унга бир оғиз ҳам миннатдорчилик билдирмадинг", деб сўраганларида, ўша шоир "Мен у билан ёшлигимдан қадрдонман, умрида ўзича биронта шеър ўқимаган. Мен ҳақимдаги мақтовлари эса асарларимнинг яхши-ёмонлигини фарқ қилганидан эмас, одамлардан мен тўғримда эшитганлари. Шу яхши гапларни танқидчининг оғзидан эшитсам, бошқа гап эди", деб жавоб қайтарган экан.

Албатта, оддий китобхон билан танқидчининг орасида осмон билан ерча фарқ бор. Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин, деганларидек, танқидчи адабиёт мутахассиси, унинг фикри ёзувчи учун эътиборли. Танқидчининг гапи фақат мақтовдангина иборат бўлмай, адиблар яратаётган асарларнинг баркамол бўлишига ўз маслаҳатлари билан кўмаклашувида, айниқса китобхон билан ёзувчини боғловчи доно воситачи бўлишида ҳам.

Асар яратиш ёзувчи учун албатта осон эмас. Айрим саҳифалар устида қайта-қайта ишлашга тўғри келади. Баъзан кўнглинг тўлмайдиканлиги билан қоласан. Ҳар қандай ёзувчи ҳам доимо ўз асарининг китобхонлар кўнглига манзур бўлган-бўлмаган фазилатларини англаб ололмайди. Аммо бундай пайтларда газета-журналларимиз саҳифаларида ёзувчилар билан танқидчилар олиб борган суҳбатлар ёки танқидчиларнинг ўзаро баҳслари катта аҳамиятга молик. Улар асарларимиздаги ютуқ ва камчиликларнигина эмас, умуман адабиётимизнинг ҳозирги аҳволи, яратилган энг яхши асарлар, уларнинг фазилатларини, камчиликларини кўрсатиб беришлари лозим. Баҳс-мунозаралардан кутилган мақсад ҳам шу! Ёзувчилар билан танқидчиларимизнинг ўзаро суҳбатларида адабиётимизнинг ривожига алоқадор энг муҳим масалалар, янги-янги фактлар, оригинал талқинлар назарда тутилган бўлса, нур устига нур. Адабий мунозара ёки баҳсларда бир неча танқидчи бир асар ёки бир мавзуга муносабат билдириши ҳам мумкин. Аммо баҳсларда асарлар таҳлиладан четлашиб, икки танқидчининг бир-бирига эътирозига айланиб қолмаслиги зарур. Афсуски, "Шарқ юлдузи" журнали ва "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси саҳифаларида ёзувчилар билан танқидчилар ўртасидаги айрим суҳбатларда китобхонлар кутган масалардан четлашиб кетилган ҳоллар ҳам учрамоқда. Профессор Н. Худойберганов "Меъёр ва тасвир" мақоласида янги асарлардаги бадиий меъёр ва тасвирни таҳлилга асос қилиб олади. Шу нуқтаи назардан бир неча ёзувчининг қиссалари, ҳақида фикр юритади. Ҳар бир асарнинг бадиий жиҳатлари, муваффақиятлари билан бирга айрим асарлар сюжетдаги сийқалик, воқеалардаги сунъийлик, конфликтлардаги зўрма-зўракилик, баёнчиликни келтириб чиқарган омиллар, фикрлардаги зиддиятлар, мантиқсизликлар мисоллар билан таҳлил этилади ва ўзича бу асарлар ҳақида мулоҳаза юритган айрим танқидчилар билан баҳсга киришади, муносабатини билдиради. Бироқ, шунинг ҳам айтиш жоизки, газетанинг шу йил 7-сонидagi редакция иловасида таъкидланганидек, Н. Худойберганов мулоҳазаларида ҳам муайян даражада бирёқламалик сезилади. Ҳолбуки, талабчанлик адиблар ижодига меҳрибонлик ва бағрикенглик билан уйғун тарзда ифодалангандагина кутилган натижага эришиш мумкин. Афсуски, ҳар икки автор ҳам ягона тўғри позицияда туролмаганлар. Биз бу ўринда газетада Норбой Худойберганов мақоласидан кейин босилган Озод

Шарафиддиновнинг "Баъзи зарур мулоҳазалар" мақоласига доир айрим фикрларимизни ўртага ташламоқдамиз.

Очигини айтганда, мен О. Шарафиддинов мақоласида ёшларга ибрат бўладиган таҳлил, адабиётимиз ривожига ёрдам берадиган "баъзи зарур мулоҳазалар"ни учратмадим. Менингча, Озод Шарафиддинов мақоласи асарларнинг бадиий етуклиги, нуқсонлари ҳақидаги баҳсдан кўра Норбой Худойбергановга билдирилган раддиядек бўлиб қолган.

"Шарқ юлдузи"нинг 1982 йил 11-сонида босилган Умарали Норматов билан Ўткир Ҳошимовнинг суҳбатида ҳам катта масалалар ечимини, бирор йирик фикрни учратмадим. Норбой Худойберганов ҳам ўз мақоласида Умарали Норматов ва Озод Шарафиддиновнинг баъзи ёзувчилар ижоди ҳақидаги айрим фикрлари билан келишолмаганини айтиб ўтади. Жумладан, айрим адибларнинг ижодий муваффақиятларини жаҳонга машҳур Ч. Айтматов ва Г. Маркес билан тенглаштирилишини ҳаддан ортиқча деб ҳисоблайди.

Мени Озод Шарафиддиновнинг бир гапи ҳайратга солди. У танқидчи Норбой Худойберганов билан мунозара қилиб, баъзи ёзувчиларимизни Маркес ва Айтматовга қиёс қилиш айб бўлибдими, деб Умарали Норматов фикрини ёқлайди. Хўш, шундай бўлган тақдирда ҳам бу қиёс нега зарур бўлиб қолди? Бундай қиёсларимиз адабиётимиз ёки адибларимиз ижодининг ривожига бирор манфаат келтирадими? Йўқ! Юқорида номлари тилга олинган икки улуғ ёзувчи даражасига кўтарилиш наҳотки шу қадар осон бўлса! Бундан ташқари, бу қиёс буюк ёзувчилар ижодий машаққатларини, уларнинг жаҳон тан олган маҳорат сирларини енгил фаҳм этиш эмасми? Бу — истеъдодли адибларимизга фойда келтиришдан кўра, уларни адабиёт сирларини ўрганишдан, ижод олдидаги масъулият ҳиссидан четга чалғитмасмикан?

Ахир, биз айтган улуғ адиблар бирданига бир-икки профессорнинг танқидий мақоласи билан дунёга осонгина танилиб қолган эмас-ку! Масалан, Чингиз Айтматов асарлари аввало марказий журнал ва нашриётларда босилиб, СССР халқлари, кейинчалик эса жаҳон халқларининг юзлаб тилларига таржима қилинган. Адиб асарлари ҳақида неча-неча совет ва чет. эл танқидчи, адабиётшуносларининг уни XX асрнинг буюк санъаткори, деб таъкидлаб ёзилган кўплаб мақолалари босилган.

Ахир, айрим танқидчиларимиз ошириб мақтаётган баъзи ёшларимиз адабий тажриба борасида ҳам, ном чиқаришда ҳам ҳали асарлари ўнлаб совет халқлари, хорижий тилларга таржима қилиниб, Шароф Рашидов ёки улардан кейинги авлодга мансуб С. Азимов, Мирмуҳсин, Р. Файзий, С. Аҳмад, П. Қодировлар ўтган йўлни босиб ўтмаган-ку!

Шу ҳам ёшларга меҳрибонлик, уларнинг асарларини тарғиб қилишга кирадими? Ахир, ёзувчининг истеъдоди, бўй-бастини қандайдир паҳлавонларга таққосламай, асарини ҳаққоний, ишонарли таҳлил қилиш йўли билан ҳам тарғиб этиш мумкин-ку! Менингча, ўз адабий анъаналаримиз, ўзбек прозасида устоз ёзувчиларимиз томонидан яратилган, ёшларимизга мактаб бўлган меросимизни унутмаслигимиз керак.

Биз айтган адиблар, хусусан Ў. Ҳошимов, Н. Аминов, Н. Қобул адабиётга сидқидилдан хизмат қилиб келмоқдалар. Уларнинг адабиётда ўз ўрни бор. Лекин ҳақиқий ёзувчи ҳар қандай мақтовлардан кўра халққа хизматини муқаддасроқ деб билади. Ўйлаймизки, ёш адиблар ҳам асари атрофида бўлаётган танқидий фикрларга холис қараб, ундан тўғри хулоса чиқариб оладилар.

Албатта, жаҳон тан олган, аммо машҳур ёзувчи бўлишни ҳавас қилиш яхши, аммо улар даражасига етишиш айримлар ўйлагандек осон эмас. Шу жиҳатдан қараганда, асарларимиздаги фазилят ва нуқсонлар умумий тарзда қайд этилмай, далиллар орқали таҳлил қилиниб, ҳар тарафлама фикр юритилса, адабиётимизнинг ривожини учун ҳам, ижодкорлар учун ҳам фойдали бўларди. Афсуски, ҳозирги баҳсларимиз ёзувчиларнинг асарларидан ҳам кўра, кўпроқ танқидчиларнинг ўзаро ким ҳақ, ким ноҳақлиги ҳақидаги, ким билимдонлиги ҳақидаги талашувига айланиб қолмоқда.

Озод Шарафиддинов ўз мақоласида "Абадий асарларга бир ёқлама ёндашиш, бора-бора нотўғри, субъектив хулосалар чиқаришга олиб келади. Айниқса, ёшларни чалғитади", дейди. Озоднинг бу фикрини тўғри дейдиган бўлсак, аммо унинг ўзи бунинг аксини қилаётганлигини, яъни адабиётимизнинг баъзи асарларига фақат мақташ учунгина ёндашганини қандай тушунмоқ керак?

Озод Шарафиддинов мақоласида Норбой Худойбергандовнинг "Баъзи ёшларимиз вақтидан олдин йирик жанрларга қўл урмоқдалар" деган фикрига қарши чиқиб,

"Менга бу жуда ҳам беписандлик, ҳатто менсимай айтилган гап бўлиб туюлди", деб уни айблайди. Наҳотки, бу ерда талашишга, айблашга бирор асос бўлса! Ахир, бу яхши ният билан айтилган гап-ку! Айрим ёшларимиз ҳали адабиёт сирларини мукамал эгалламай, ўзларини майиб қилиб қўямасинлар, ижодда шошмаслик керак, ижодкорнинг қадр-қиммати, обрўи асарларининг жанри, ҳажми билан белгиланмайди, деб билдирилган эзгу истак-ку! Бу истак ёшларни эҳтиёт қилишга киради. Бундай эҳтиёткорлик ёшларни чалғитишдан асрайди.

Танқидчиларимиз ёшларга фақат доно маслаҳатлари билангина эмас, ўзаро самимийликлари, бир-бирларининг фикрларига эътиборли қарашлари билан ҳам намуна бўлишлари керак. Майда-чуйда, кўпчилик китобхонлар учун баҳслашишга арзимайдиган икир-чикирлар орқали бир-бирини камситиш ҳоллари бўлмаслиги лозим.

Билмадим, нима учундир баъзи танқидчилар мақоаларида айрим ёш шоир ва прозаикларнинг асарларига нисбатан "ўқиб ларзага тушдим", ёки "жаҳон адабиётининг энг яхши намуналари қаторига қўшиш мумкин", деган ибораларни кўп ишлатадиган бўлиб қолдилар. Бунинг сабаби нимада? Бу ёшларга меҳрибонлик, бағрикенгликдан дейдиган бўлсак, бу яхши. Аммо бундай мақтовлар асосли бўлиши керак эмасми?

Ёшларга ҳақиқий меҳрибонлик, бағрикенглик фақат мақтов билан эмас, уларни катта ижодий уфқларга ундайдиган аниқ фикрлар айтишда билинади. Бу меҳрибонлик замирида уларга ибрат бўладиган катта масалалар, вазифалар ётиши керак.

Озод Шарафиддинов ўз мақоласида "Танқидчининг бугунги адабий жараёнга тааллуқли ўз яхлит концепцияси, салмоқли умумлашмалари бўлиш керак", деб таъкидлайди. Аммо амалда ўз фикрига қарши чиқади. У, Норбой Худойбергенов мақоласида адабиётимизда анча ишлар қилган икки ёзувчимизни ёшлар қаторига қўшиб қўйган, деб уни айблайди. Хўш, шу гап баҳс қилишга арзийди, деган гапга кирадими? Ахир, баъзилар олтмишдан ошган биздек кекса авлод вакиллари ҳам ёшлар қаторига гоҳо тиркаб айтишади. Бу гап учун биз хафа бўлиб, Ёзувчилар уюшмасига бориб юрмаймиз-ку! Ахир, ёзувчининг обрў-эътиборини, асарининг қадр-қимматини белгилайдиган китобхон бор-ку!

Кунлардан бир кун шаънига ҳамду санолар ўқилган ёзувчи атрофидагилар:

— Шунча мақтовни эшитиб, қувониш ўрнига машқингиз паст?— деб сўрашибди. Шунда ёзувчи:

— Асоссиз, қуруқ мақтов обрў келтирмайди. Аксинча, донолар орасида сени кулги қилади. Тўғри танқид эса ишингга ривож беради,— деб жавоб қилган экан.

Редакция баҳсга қатнашган танқидчиларимизнинг айримларига "талабчан" ёки "бағрикенг" деган сифатларни берган. Бу яхши. Аммо талабчанлик фъели торликка кирмаганидек, ҳотамтойлик ҳам бағрикенгликка кирмаса керак. Редакция истаган теранлик бағрикенглик билан талабчанлик уйғунлашгандагина амалга ошади.

МУАЛЛИФ ВА РЕЖИССЁР МАСЪУЛИЯТИ

Кунни кеча қабул қилинган ҳукумат қарори мени ниҳоятда қувонтирди. Унда тадбирлар бор, тавсиялар берилган. Қарорда саҳна асарларини яратиш соҳасида драматург, композитор ва режиссерлардан иборат янги ижодий экспериментал группалар ташкил этиш, театр танқидчилиги фаолиятини активлаштириш, айрим театр коллективларининг ижодий фаолиятини тез-тез муҳокама қилиб туриш айtilган.

Бу жуда кўнгилдаги гаплар. Чунки театрларимиз фаолияти юксак талаблар даражасида эмас.

Кейинги йилларда қаердаки тўрт-беш одам йиғилиб, театрлар репертуари тўғрисида баҳслашишса, кўпчиликнинг театрларга тушмайдиган бўлиб қолгани, намоён этилаётган асарларнинг кўнгилдагидек эмаслигидан нолиб гапирдилар. Театрлар план бажариш учун мактаб ўқувчиларига бир амаллаб билет сотишларини кулги қилиб сўзлайдилар.

Театрларнинг бундай ачинарли аҳволга тушиб қолишларининг сабаби нима? Бу ҳақда гап кетганда, баъзилар яхши саҳна асарларининг камлигини айтиб, айбни драматургларга қўйсалар, баъзилар айб режиссёрларда, деб ҳисоблайдилар. Бошқалар актёрлар истеъдодига боғлиқ деган фикрни билдирадилар. Баъзан эса томошабинлар савияси паст, деган гапларни ҳам эшитиш мумкин.

Аммо маълум театрлар, масалан, Ҳамза театри тўғрисида гап кетса, театр санъатидан озми-кўпми хабар-

дор кишилар бунга Маннон Уйғур ва Ятим Бобожонов яратган анъаналарнинг йиллар ўтиши билан унутилиб бораётганини сабаб қилиб кўрсатадилар.

Бу фикр-мулоҳазаларнинг ҳаммасида ҳам мантиқ ва асос бор. Лекин ким нима демасин, театрнинг театрлиги режиссёрларга боғлиқ. Анъана яратганлар ҳам, яратувчилар ҳам, театрни обод ёки барбод этувчилар ҳам режиссёрлар.

"Табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб", деганларидек, режиссёр кимлигини фақат театрга иши тушиб, у билан асар яратган одамгина аниқ тасаввур қила олади. Асар Ёзувчилар союзи муҳокамасида маъқулланиши, Маданият министрлиги томонидан тасдиқланиб, шартномалар тузилиши ҳам мумкин. Аммо режиссёр: "Пьеса бадий жиҳатдан, мавзу, воқеа, персонажларнинг ишланиши жиҳатидан яхши, аммо ҳали саҳнавийлик ётишмайди", — деб қайтариши ҳеч гап эмас ва аксинча, асарнинг моҳиятини ва шу кун учун зарурлигини фаҳм этиб, жон куйдириб ишлаши ҳам мумкин.

Саҳна санъатининг равнақи режиссёрнинг билими, савияси, дид-фаросати, холислиги, жонкуярлигига боғлиқ. Шубҳа йўқки, мен бу билан драматургиямиздаги нуқсонларни, театр маъмурияти ва коллективининг ролини асло инкор этмоқчи эмасман.

30-йилларда Ҳамза номидаги театрнинг ҳозиргидек дангиллама биноси йўқ эди. Ўзбек драматургияси ҳам янги адабий тур сифатида энди шаклланиб келаётганди. Лекин шунга қарамай, жаҳон драматургиясининг чўққиси саналмиш Шекспирнинг "Ҳамлет", "Отелло", Лопе де Веганинг "Қўзибулоқ", Шиллернинг "Макр ва муҳаббат", Гощининг "Маликаи Турандот" каби машҳур драматик асарларини қўйган ёш театр коллективининг бутун Иттифоққа донғи кетди. Бунинг сирини нимада эди? Ўша вақтларда театрнинг бош режиссёри бўлган Маннон Уйғурнинг шахсий ташаббуси, ижодий изланишлари, халқимизнинг ўй ва фикрлари, орзу-умидларини яхши ҳис этиши, шунга муносиб репертуар танлай олиши эмасмиди? Шу билан бирга, Уйғур оға театр коллективи, ундаги ҳар бир актёр нимага қодир эканини тўғри тушуниб, уларнинг истеъдодини рўёбга чиқариш йўлида заҳмат чеккан ҳам эдики, Аброр Ҳидоятлов, Сора Эшонтўраева, Шукур Бурҳонов, Шариф Қажумов сингари

машхур актёрларимиз истеъдоди парда остида қолиб кетмади.

Менингча, ҳозирги драматик асарларимиз ҳам, драматургларимиз ҳам ўша 30-йиллардагидан қолишмайди. Гап шуларнинг қадрига етиб, асарларини рўёбга чиқарадиган режиссёрларнинг билимию талабчанлигида. Албатта, бундан Ёзувчилар союзи, Маданият министрлиги, унга қарашли санъат бошқармасининг иштироки йўқ эканда, деган хулоса чиқмаслиги керак.

Чунки саҳна асарларининг гоъвий-бадий етук бўлишида, авторлар ва театрлар амалий, моддий-маънавий ёрдам беришда бу ташкилотларнинг таъсири жуда катта. Лекин асар қанчалик етук бўлмасин, унинг тақдирини охир пировардида ҳал қиладиган яна ўша режиссёр. Лекин режиссёрда ҳам режиссёр бор.

Шу ўринда ўз бошимдан ўтган бир воқеани айтиб бермоқчиман. 60-йиллар эди. "Табассум ўғрилари" драмамни ўша вақтларда Ҳамза номидаги театрнинг бош режиссёри Тошхўжа Хўжаевга ўқишга бердим. Асар унга маъқул бўлди ва коллективга ўқиб берилди. Коллектив асарни театр саҳнасига муносиб деб топди. Лекин номаълум сабаблар билан анчагина асарнинг тақдири қоронғи бўлиб юрди.

Бир неча ойдан кейин эса уни театр бадий кенгашининг тавсияси бўйича Амин Турдиев саҳналаштиришини менга маълум қилишди. Албатта, у асарга ўз нуқтан назаридан ёндашиб, янги образлар кирита бошлади, автор кўтарган асосий масала четда қолиб, йўналиши бошқача тус олди. Асарда кўтарилган жиддий масалага қизиқтириш, фикр уйғотиш йўли билан эмас, балки томошабинда онага нисбатан раҳм-шафқат уйғотиш, сентиментализм билан жалб этиш йўлига ўтди. Ниҳоят, афишалар тайёр бўлиб, премьерадан олдин тор доиралик кўрик ўтказилди. Шунда спектаклда оригиналдан четга чиқиб кетилган, автор гоъси ўз ифодасини топмаган, шу сабабдан асарни ҳозирча қўйиб бўлмайди, деган хулосага келинди. Хўш, авторда нима гуноҳ? Асарда нима айб?

Яхшиямки, асар устидаги иш тўхтаб қолмади. Т. Хўжаевга асарни қайта саҳналаштириш топширилди. Афсуски, бу орада Т. Хўжаев ишдан бўшаб, асарнинг саҳналаштирилиши яна ниҳоясига етмади. Ўша кезларда театрга бош режиссёр бўлиб келган Александр Гинзбург

Ҳабибулла Аппонов билан биргаликда "Табассум ўғрилари"ни саҳналаштиришга киришди. Улар ҳам асарга ўзларича ёндашдилар.

Мана сизга бир асарга бир неча режиссёрнинг турлича ёндашуви, мана сизга авторнинг изтироблари! Хўш, бундай пайтларда автор қайси позицияда туриши керак? Албатта, бу мисолни келтиришдан мақсад режиссёрларни айблаш, бирини мақтаб, иккинчисини камситиш эмас, балки бир асарга билиб-билмай турлича ёндашишнинг оқибатини кўрсатишдир.

Шу мисолдан ҳам кўриниб турибдики, саҳнада янги асарнинг пайдо бўлишида режиссёр билан автор ўртасидаги муносабатларнинг яхши бўлиши жуда фойдали. Агар аксинча бўлса, автор театрдан узоқлашиши, аниқроқ айтганда, бешиб кетиши мумкин.

Ҳозир баъзи режиссёрлар асар қабул қилишда шом-шошарлик билан иш тутиб, авторни хотиржам қиладилару, аммо амалий фаолиятга келганда ожизлик қилиб қоладилар. Бундай масъулиятсизлик режиссёр билан театр коллективи ва авторлар муносабатининг совишига олиб келади.

Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтишни лозим топдим. Мен Ҳамза номидаги театрга иккита пьеса ёзиб, ҳамон овора бўлиб юрган бир авторни биламан. Улардан бири — "Жанжал" пьесасини Ҳамза театрининг бош режиссёри Баҳодир Йўлдошев ўзи ёздирган эди. Аммо бош режиссёрга маъқул бўлган бу асарнинг саҳнага чиқиш-чиқмаслиги ҳамон номаълум. Иккинчи асарни шу театرنинг режиссёрларидан бири Рустам Ҳамидов маъқул топиб, саҳнага қўймоқчи бўлганди. Таажжуби шундаки, бош режиссёр на ўзи маъқул топган пьесани қўйди, на бошқа режиссёр қўяман деган иккинчи асарни саҳналаштиришга рухсат этди! Боз устига ўша автор Карло Гоццининг "Бахтли гадолар" пьесасини шу театр талаби билан таржима қилган эди, аммо у ҳам қандайдир сабабларга кўра саҳна юзини кўрмай қолиб кетди. Албатта, бу мисол театр учун жуда ҳам одатий ҳол эмас. Лекин бунинг сабабини изоҳлар экан, бош режиссёр "Икки пьесанинг ҳам айрим нуқсонлари бор, мана шуларни бартараф этиш учун асарни русча таржимага бериб, рус санъатшунос олимларидан бирининг маслаҳатини олмақчимиз!" — деган фикрни айтди. Албатта, автор бу жавобдан қаноат ҳосил қилиши қийин. Чунки бош режиссёр бўла туриб асар

тақдирини мустақил равишда ёки театр коллективи кўмагида ҳал қилмасдан бундай фикрга келиши авторни ҳайрон қилган эди. Бундан ташқари, бош режиссёр маъқул топиб, қўяман деган пьесани пул сарфлаб таржимага бериб кимнингдир маслаҳатини олиб, кейин қўймоқчи бўлгани ҳам ғалати. Лекин начора!.. Бундай чоғларда, албатта, ўз қадр-қимматини билган одам талашиб-тортишишни муносиб билмай, ишни йиғиштириб қўя қолади.

Мана, бу орада икки йилдан кўпроқ вақт ўтди. Таржима ҳам битди, ҳақи таржимонга тўланди ҳам. Лекин жимжитлик! Хўш, нима гап?! Нима гаплигини қўя беринг, бунинг сабаби нимада?! Тайёр асарларга ва авторларга бўлган бундай муносабатни чидаб бўладиган аҳвол деб бўладими?

Театрларнинг ҳозиргидек ночор аҳволда бўлишига сабаб фақат яхши асарларнинг камлиги эмас, асосан, драматик асар қимматини биладиган, ўз иши учун жон куйдирадиган, драматургларни қадрлайдиган билимдон режиссёрларнинг етишмаслигида!

Бизнинг бу сеvimли театрмиз теран фалсафий ва жиддий репертуари билан шаклланди, ўз қиёфасига эга бўлиб, академик театр деган номни олди. Шу билан бирга ўз номи, салобати, репертуарига муносиб юксак дидли томошабинлар орттирди. Лекин афсуски, кейинги йилларда аста-секин унинг мухлислари камая борди, ҳатто ўзгарди. Чунки театрнинг ҳозирги репертуари томошабини қаноатлантирмаяпти. Албатта, зал тўлиб ўтирган спектакллар ҳам йўқ эмас. Бироқ бу спектакллар унинг академик театр деган мўътабар номига, босиб ўтган шонли йўлига савия жиҳатидан муносиб деб бўладими? Булар театрни кулги омили деб тушунувчиларга, планнинг тўлдирилишига мўлжаллаб қилинаётган иш эмасмикин? Санъат даргоҳини маънавий дунё деб тушунувчи томошабинларнинг бу ердан қочиб кетишига, жиддий асар яратувчи драматургларнинг театрдан узоқлашиб кетишига шулар ҳам сабаб эмасми?

Мен кўпроқ Ҳамза номидаги театр фаолиятига тўхталдим. Зеро, республикамизнинг етакчи санъат маскани сифатида ундан кўп нарса талаб қилишга ҳаққимиз бор, деб ўйлайман. Унда қўйиладиган асарлар актёрлар кучига муносиб, уларнинг истеъдодини рўёбга чиқара оладиган бўлиши керак, токи булар театр салмоғига путур етказиб, томошабини ўзидан қочириб қўймасин.

Театр фақат дам олиш ёки кулги маскани эмас, катта ҳаётий муаммолар ҳал этиладиган маънавий мактаб эканлигини назардан қочирмаслик керак. Ҳозирги баҳсимизда театрларимизнинг олдинги шон-шухратини тиклашга, шу бугунги юксак дидли томошабин талабини тўғри тушуна олишга ёрдамлашувчи амалий маслаҳатлар кўпроқ айтилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

ҲАММАМИЗ ҲАМ МУРАББИЙ БЎЛАЙЛИК

(Ахлоқ мавзусида)

Халқимизнинг "қуш уясида кўрганини қилади" деган ажойиб мақоли бор. Лекин бизнинг давримизда бу мақол мазмунини тор доирада тушуниб, бола тарбиясида асосий ролни фақатгина оила ҳал қилади, деб хулоса чиқариш, албатта, тўғри бўлмайди. Чунки бола оила билан бир қаторда дастлабки тарбияни боғчада, бошланғич мактабда олади. Шу вақтдан бошлаб бола табиатига озодалик, интизомлилик, ростгўйлик каби инсоний фазилатларни сингдириб бориш лозим. Бу эса боғча мураббийларининг ўзида шу хислатларнинг мавжудлигини, педагогикадан хабардор, бола психологиясини яхши билувчи кишилар бўлишини талаб этади. Тарбиянинг муҳим маскани бўлган бу жойга баъзан тасодифий кишиларнинг кириб ишлашларига йўл қўймаслигимиз керак.

Айрим кишилар бу майда гап, бола ҳали ёш, тарбияга тушунадими деб ўйлашлари мумкин. Йўқ: "Кийимни янгилigidан, номусни ёшликдан сақла" деб бекор айтилмаган. Тарбия ишига майда нарса деб эътиборсизлик билан бепарво қараш ахлоқнинг бузилишига, кейинчалик ёшлар орасида кўнгилсиз ҳодисаларнинг юз беришига, ҳатто айрим жиноятларнинг содир бўлишига сабаб бўлади.

Яқинда мен, тасодифан, икки киши суҳбатининг гувоҳи бўлдим. Бири жигар бағрини ўртаб, боласининг ахлоқан бузилганлиги, ўз вақтида уни эгри йўлдан қайтариб ололмай, гафлатда қолганини айтиб: "Бутун жиноятнинг боши. Ёлғонда, бола ёшликдан ёлғон сўзлаб, одамни алдашга одатландими, уни адо бўлди деяверинг"— деб афсусланиб гапирар эди. Суҳбат давомида боласининг жиноят қилиб қамалганлиги маълум бўлди.

Баъзи оталар ўз айтганларини қилдириш, уни тинчи-тиш учун болага ёлғон ваъдалар берадилар. Масалан,

кимдир эшикдан йўқлаб келса: "Мени уйда йўқ дегин" деб болаларига буюрадилар, ёлгон гап натижасида бола ҳам турли баҳоналар излаб, қилмаган ишларини қилдим дейишга, отаси каби у ҳам бошқаларни "қойил" қилиб алдашга ўргана бошлайди. Кейинчалик эса ҳатто ота-онасининг ўзини ҳам, ўқитувчиларини ҳам алдаб, ёмон баҳоларни яхши деб кўрсатишга, кўчаларда юриб, мактабга бордим, деб айтишга одатланади. Натижада бола саёқ юришга ўрганиши, ўқишдан кўнгли қолиши мумкин.

Бунинг учун оила билан мактаб доимо алоқада бўлиши, бола ўқишдан кечиккан кунлари дарҳол ота-онага хабар берилиши, ота-она ҳам ўз навбатида мактабга тез-тез бориб туриши шарт. Албатта, ёшларни тарбиялаш, назорат қилиш иши фақат бу билан чегараланмайди.

Бола балоғатга ета борган сари унинг тарбиясига бўлган масъулия ҳам орта боради. Бола ҳамиша уйда ўтирмайди, спорт билан шуғулланиши, киноларга бориши мумкин. Шундай вақтларда бола ким билан қаерда бўлганини, нима билан шуғулланганлигини кузатмаймиз. Демак, назорат қила билмаслик ҳам ёшларни ўйинқароқликка, меҳнат қилмай саёқ юришга, дангасаликка, ахлоқнинг бузилишига олиб боради.

Тарбияда меҳнатнинг роли жуда катта. Афсуски, ҳамма ҳам буни бирдек тўғри тушунавермайди. Баъзи бир кишилар: "Бурунгидек сув ташитай десам, водопровод ҳовлимда, ўтин ёрдирай десам газ бор, қор куратай десам қадимгидек лой том эмас, тунука, нима иш буюришга ҳайронман", — дейдилар. Албатта, меҳнатни фақат жисмоний иш деб бундай хато тушуниш ярамайди. Ақлий иш ҳам меҳнат. Боланинг бекор юриши иш топилмаганлигидан эмас, балки меҳнатга бўйни ёр бермаслигида, дангасаликка ўрганишдан келиб чиқади. Бўш вақтларда турли бадий китобларни ўқиш, кутубхонага боришга одатланиш, ахир, бу ҳам дам олишга, ҳам меҳнатга киради. Бу кишини бир томондан интизомга солса, иккинчи ёқдан қунтга, мақсадга чидам билан интилишга ўргатади.

Ҳамма ўз боласининг бахтли бўлишини истайди. Лекин болани севиш бошқа, тарбиялаш бошқа. Лекин, афсус, шундай оилалар ҳам борки, бола балоғатга ета бошлагач, унинг тарбиясини бошқаларга юклаб қўядилар. Шу ўринда бир танишимнинг гапларини айтиб ўтмоқчиман. "Бу яхши замонларга бизлар хўп машаққат чекиб не-не очлик, яланғочликни кечириб эришганмиз, — деди у, — болалари-

миз давлатимизда энди ўйнаб-ўйнаб яшай берсин, катта бўлиб ақлини танигач, меҳнат нима эканлигини ўзи тушуниб олади. Ҳукуматимиз омон бўлса, ўзи тарбиялаб олади, бизлардек бир одам бўлар".

Бундай кишилар ҳукумат деган гапни қандай тушунишар экан! Ахир ҳукумат — бутун халқ, сиз ва бизлар эмасми? Шундай экан, ёш авлодни тарбиялаш, унга ҳар қадамда ғамхўрлик қилиш сенинг ҳам, менинг ҳам, шу билан бирга бутун жамоатчиликнинг ҳам муқаддас ва масъулиятли вазифаси бўлмайдами? Жамоатчилик эса сиз ва бизлардан таркиб топган эмасми?

"Бир болага етти қўшни, етти маҳалла ота-оналик қилади" деб халқимиз бежиз айтмаган. Болалик вақтларимизда бирон ноҳўя ҳаракат қилсак ёки ноҳўя гап айтсак, йўловчилар, ким бўлишидан қатъи назар, бизларни огоҳлантириб ўтарди. Кичик нарсаси кўринган бу ҳол болани оила ва мактабдан ташқарида назорат борлигини ҳис этишга, ўз хатти-ҳаракатининг хато эканини, кўпчилик ичида ўзини қандай тутиш кераклигини ўйлаб кўришга мажбур этади. Лекин кўпчилик ҳолларда кўчадаги ахлоқсизликларни, бемаҳал юрган ёшларни кўрсак ҳам, бу менинг болам эмас-ку, гапиришнинг фойдаси йўқ, дегандек индамай ўтиб, катта хатога йўл қўямиз. "Бирники мингта, мингники туманга" дейилганидек, айрим безориларнинг бошқа болаларнинг ахлоқига ёмон таъсир кўрсатишлари билан ҳисоблашмаймиз. Қўшнингникига ўт кетса, чўғи сеникига ҳам тушади. Томошабин бўлсанг, сен ҳам куйишинг мумкин.

Ёшлар орасида жиноятларнинг содир бўлиш ҳолларига қарши қатъий кураш олиб боришда, бунга барҳам беришда жамоатчилик билан бирга милиция ходимларининг ҳам роли катта. Бу улар учун маълум соатлик иш бўлмай, балки ҳар ерда, ҳаминша масъулият ҳис қилиб назорат қилиб боришларини, ҳар қандай безориликлар олдида ўзларининг салобат ва мавқеларини сақлашларини талаб этадиган касб. Айрим милиция ходимлари кинотеатрлар олдида билет сотиш билан шуғулланувчиларни, вақтларини шу ерда тўдалашиб ўтказувчи бекорчиларни такрор-такрор кўрсалар ҳам уларнинг кимлигини аниқлаб, ота-оналарига, ёки маҳалла комитетларига хабар беришга ҳафсала қилмайдилар. Жиноят содир бўлишига қадар чора кўрмайдилар. Милиция ходимларининг бефарқ бўлмас-

ликлари уларнинг халқ олдида обрў-этиборларини яна ошириши шак-шубҳасиздир.

Жамиятимизнинг меъморлари бўлган ёш авлодни тарбиялашдек шарафли вазифани бажаришда адабиёт ва санъатнинг, айниқса пропагандамининг кенг оммабоп қуроли бўлган кинонинг хизмати жуда катта. Ҳозирги кунимизда телевизорсиз хонадон камдан-кам учрайди. Кино кўрмайдиган киши деярли йўқ. Демак яхши фильмлар кўпчиликда қанчалик яхши таассурот қолдирса, гоъвий бўш, бедид яратилган кино асарлари ҳам кўпчиликка шунча салбий таъсир кўрсатиши табиий.

Баъзан одам ҳамманинг олдида ўпиш ҳақида сўзламоқликдан ор қилади. Биров ётган хонага рухсатсиз киришни одобдан деб билмаймиз. Лекин экранларда-чи? Хорижий фильмларни қўяверинг, ҳатто ўзимизнинг айрим фильмларимизда ҳам эр-хотиннинг муносабатлари, ошиқларнинг бутунлай ўринсиз ҳаракатлари, ахлоқ нормалари бузилган ҳолда кўрсатилади. Шу фильмларнинг режиссёрлари ёки постановкачилари ётган хонага бирон киши рухсатсиз кириб борса, аминмизки, улар уни маданиятсизликда ва беодобликда айблайдилар. Хўш, экранларда кўрсатишчи!? Бундан кўзланган мақсад нима?

Телевизион репертуарларни ахлоқ кодексига мувофиқ қилиб танлаш тарбия ишимизга қўшилган жуда катта ҳисса бўлади.

Ҳа, оғиримизни енгил, хонадонимизни янада обод қилувчи орқа пуштларимиз, эртаги ўринбосарларимиз, ахир, бугун бизлар меҳр қўйиб, мураббийлик қилган шу азамат ёшлар-ку! Қаторларимизда қобил ва содиқ, оқил ва одобли, меҳнатсевар ва меҳрибон, олижаноб авлодни кўриш нақадар бахт!

Меҳнатига бардош берган боғ обод қилур,
Неъматидан ўзи мамнун, элни шод қилур.
Гул каби пок биз камолга етказган авлод,
Шараф билан номимизни умрбод қилур.

ЯХШИ ХУЛҚ — ЯХШИ ҲУСН

Трамвайда икки кишининг суҳбатини эшитиб қолдим. Бировларнинг гапига қулоқ солиш одобдан эмас, албатта. Улардан бири атрофдагиларга бемалол эшиттириб сўзлар, баъзан ўз сўзларининг тўғрилигини тасдиқлатиб олмоқчи бўлгандек, гап орасида гоҳ ўртоғига, гоҳ менга қараб

қўярди. Суҳбатнинг мазмунидан иккаласи одоб-ахлоқ ҳақида, яхши одам киму, қандай қилиб яхши одам деган мақтовга лойиқ бўлиш мумкинлиги ҳақида баҳслашаётганлиги маълум бўлиб қолди. Бири иккинчисининг гапи охирига етмасданоқ, "берган тангрига ёқибди", "берган одам ҳаммага яхши кўринади, мақтов олаверади" деса, иккинчиси, шошмасдан, ётиғи билан: "Қўлингдан бермансанг, йўлингдан бер... одам бор-йўқлигига, амалига қараб эмас, феълига лойиқ обрў топади",— дерди.

Баҳс поёнига етмасдан йўлда тушиб қолдим. Бу гаплар мени ҳам бир оз ўйлантириб қўйди. Албатта, яхши одам деган ном орттириш, элга манзур бўлмоқни ҳамма ҳам истайди. Лекин бунга қандай мушарраф бўлиш мумкин? Ҳамма гап ана шунини тўғри тушуниб, кишилар қалбига тўғри йўл топ билишда.

Инсон табиатан мақтовни яхши кўради. Ҳамма ҳам ўзи ҳақида ширин гапларни эшитишни истайди. Яхши гап кишини қувонтиради, унга лаззат бағишлайди. Мақтов ва ҳурматга лойиқ бўлмоқ киши учун катта бахт. Лекин бунга, ҳамма вақт ҳам муяссар бўлавермайсиз. Албатта, кўпчиликнинг таҳсин ва раҳматига сазовор бўлиб, яхши одам деган номга муносиб бўлиш осон эмас. Лекин баъзилар ўйлагандек жуда мушкул, катта меҳнат талаб этадиган сирли мўъжиза ҳам эмас. Бизнингча бунинг учун аввало яхшилик ва ёмонликнинг нимадан келиб чиқишини, буларнинг фарқини чуқур тушуниб етиш лозим.

Яхшилик ва ёмонлик! Буларнинг бири мусаффо баҳор осмонида чарақлаб турган қуёшли кундузу, иккинчиси эса зулмат қоплаб олган булутли кунга ўхшайди. Бирида қанча файзу, бирида қанча дилсиёҳлик! Яхшилик баҳри-дилингизни очиб, доимо ўзига чорласа, ёмонлик табиатингизни шунча хира қилиб, кўнгилга ғашлик солади. Инсон кўнгли яхшилик билан равшан тортади. Демак, инсон кўнглига муносиб ишни қила билиш, унинг қадрқимматини улуғлаш — бу ҳаммаша яхши. Демак, буни тўғри тушуна олган одам яхши одам ҳисобланади.

Ҳаёт қуёш билан гўзал! Ёруғлик ва нур — гулу майсаларга ранг киритади, бутун табиатга пардоз беради, ҳусн бағишлайди. Инсонни гўзал қиладиган, унинг ҳурматига ҳурмат, ҳуснига ҳусн қўшадиган нарса эса — унинг хулқидир.

Халқимизнинг: "Яхши ҳуснингни ёмон хулқинг бузади" деган доно мақоли бор. Демак, кишини яхши кўрсатадиган ҳам, ёмон отли қиладиган ҳам унинг хулқи. Инсон

табиати шу қадар нозикки, баъзан бир кичик марҳамат билан қалбини обод, бир қўпол ҳаракат билан кўнглини вайрон қилиш мумкин.

Салом бериш ёки олишни кичик нарса деб қараб бўладими! Бу ҳам кишига бўлган ҳурматнинг ифодаси. Саломнинг хосиятини халқимиз ўзининг қадимий эртақ ва дostonларида ажойиб ифодалай олган. Дев ва аждарлар инсон билан тўқнаш келган чоғларида: "Саломнинг бўлмаса икки ямлаб, бир ютардим" дер экан. Бундан бир оғиз саломнинг ўзида нақадар улкан шарофатли куч бор эканлигини англамоқ мумкин. Яқинда маҳалламизга бир бегона одам келиб, қўшнилариимиздан бирининг қандай одам эканлиги ҳақида суриштириб қолди. Ўтирганлардан бири — унинг инженер эканлигини, илмли одам эканлигини айтди. Келган одам бундан хабари борлигини маълум қилди. Даврадагилардан бошқа бири: ўлик-тиригимизда четда қолмайди, катта-кичикка салом-алигини канда қилганини билмаймиз, деб жавоб берди. Бу гапларни эшитган меҳмон қаноат ҳосил қилгандек мамнуният билан хайрлашди.

Инсоннинг ана шундай фазилатига аҳамият бермаслик натижасида баъзилар эл назаридан қолиб, "қўпол", "тарбия кўрмаган", "одобсиз" деган хунук ном орттирадилар, обрўларини йўқотадилар. Шу фазилат эгаси бўлганлар "дилдор одам", "киши ҳурматини билади" деган мақтовга сазовор бўлиб, кўпчилик ичида эътибор топадилар.

Яхшиликнинг катта-кичиги бўлмайди. Бир одамга очиқ чеҳра билан муомала қила билиш, ҳамсуҳбатининг сўзларига эътибор билан қулоқ солиш ёки кексаларнинг қўлтиғидан олиб кўчанинг нариги бетига ўтказиб қўйиш, уларга жой бўшатиб бериш ҳам яхши. Мақтовга лойиқ фазилат. Бу гарчан кичик нарса кўринса ҳам инсонга меҳрибонликнинг белгиси. Салом-аликнинг ҳам ўз тартиб-қоидаси бор. Баъзи ёшлар бунга эътибор бермайдилар. Баъзилар қўлларини кўксиларига қўйиб, қўл бериб кўришсалар, баъзилар эса қўлларини чўнтакдан олмасдан бош иргитиб қўйиш билан чекланадилар. Бу кишига ҳурматми ёки димоқ-фироқми тушунолмаё қоласан, киши.

Бир оғиз ширин сўз кишига қанчалик хурсандчилик бағишласа, ноўрин айтилган совуқ гап ҳам одамнинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб, дилини вайрон қилиши шубҳасиз. Ёки:

Бир бевурдлик топган қадрингни
Совуришга қилар кифоя.
Кичик ишга, ихлос, эътибор
Улуғ ишга бўлар бир поя.

Хушмуомалали бўлиш маданиятлилик аломатидир. Бу ҳам кишидан иродали, чидамли бўлишни талаб этади. Киши қай касб эгаси ёки қай ёшда бўлишидан қатъи назар, одамлар билан яхши муносабатда бўла олмас экан, у касбини ҳам, қадрини ҳам йўқотиши муқаррар.

Одобли бўлишдек инсоний фазилатлар расмият учун қилиниб, қуруқ савлатга айланиб қолмаслиги керак. Қуруқ мулозимат бошқаю, самимийлик бошқа. Самимий муомала бошқалар олдида ўзини кўрсатиш учун қилинмайди. У бошқаларга ишонч билан, ўйлаб, юракдан қилинган ҳурматнинг ифодасидир.

Баъзилар ўзларини маданиятли, одобли қилиб кўрсатиш учун сизни кўрганда очиқ чеҳра билан қарши оладилар. Сўзларингизга қулоқ солиб "ҳа", "йўқ" деган луқмалар билан қўшилиб турадилар. Бирон илтимос билан мурожаат қилсанг "бажонидил, хўп" деб дарҳол ваъда бериб ишонтирадилар. Лекин сўзларига амал қилмайдилар. Ҳар кўришганда ширин сўзлар билан сизни юпатиб, пайсалга солаверадилар. Бу бир нафаслик шуҳрат учун қилинган ясама қилиқдир. Бу муносабатларда самимийлик бўлмаганлиги натижасида кўринишидан туппа-тузук, ҳатто илмли, гулдек ҳунари бор одамлар ҳам ўз яқин кишилари орасида қадрларини йўқотиб, "маккор одам, қуруқ савлат, субути йўқ" деган ном орттирадилар. Одам самимийлиги билан обрў топади. Ўйламасдан айтилган сўзлар, қуруқ ваъдалар билан шуҳрат қозонишдан ҳазар қилиш керак. Қийшиқ ишнинг қирқ йилда ҳам қийиғи чиқади, деган гап бор. Ёмонлик билан эмас, яхшилик билан ном таратмоқ лозим. Отахон шоиримиз Гафур Гулом айтгандек:

Шуҳрат қолдирмоққа Геростратдек
Диана маъбадин ёқмоқ шарт эмас.
Кўпларнинг бахтига ўзликни жамлаб,
Шу улуғ бинога бир гишт қўйсақ бас.

Ҳа, шу кичик гиштарсиз катта бинолар қад кўтармайди. Нон ушоғи ҳам кичкина нарса. Нонни азиз қилган одам эгилиб ердан олади. Ўз ҳурматини билган одам ҳам ўрнидан туриб бошқаларга жой кўрсатади. Бунинг учун ҳам ғайрат керак, юрагида ўти бўлиши керак. Бунга лоқайд қараш

орқасида баъзи ёшлар ҳам "тепса тебранмас, дангаса" деган таънага қолсалар, баъзилар "чақмоқдек йигит, одамгарчилиги бор" деган мақтовга сазовор бўладилар.

Эринчоқлик киши ахлоқига доғ соладиган нуқсонлардан бири. Баъзи ёшлар ўзларини эпчил, қўрқмас қилиб кўрсатиш учун ўринсиз ҳаракатлар қиладилар. Ҳаво совуқ бўлишига қарамасдан трамвай ёки троллейбусларнинг эшикларига оёқ-қўлларини тираб, йўл устида папирос тутатиб туриб оладилар. Ўзларини гўё ҳеч ким қилолмайдиган ишни қойил қилиб қўйгандек ҳис қиладилар. Улар юриш-туришлари билан кишиларга нақадар хунук кўринишларини, афсус, сезмасалар керак. Улар ўзларини ғайратли, кучли кўрсатмоқчи бўладилару, лекин бировнинг юкини елкалатиб юборишга ярамайдилар. Тоғни талқон қиладиган куч, қомати бўлсаю, ундан жамиятга, кишиларга манфаат бўлмаса бундайларни садқаи одам кет, дейди халқимиз.

Халқимизнинг "икки кўздан иш иссиқ..." деган мақоли бор. Ҳақиқатан ҳам меҳнат одамни одамга дўст, меҳрибон қилади. Ҳурматни билган одам бошқалардан меҳнатини аямайди. Холис кўмаклаша билиш ҳам олижаноб фазилатлардан саналади.

Яқинда бир танишим билан шу ажойиб инсоний хислат ҳақида суҳбатлашиб қолдим. Гапдан-гап чиқиб, кимнингдир ишига ёрдамлашганини айтиб берди. Дўстинг, ўртоғингнинг ишига жон койитиш, кичкина нуқсонни бўлса ҳам тузатишга интилиш фахрли бурч. Лекин бировларнинг нуқсонини тузатишга ёрдам берганини пеш қилиб, у одамни билмасга чиқариб, ўзини эса билимдон қилиб кўрсатишдан қочиб керак. Бу кишининг обрўсини оширмайди. Мақтанчоқликка олиб боради. Берилган ёрдамни ҳам миннатга айлантириб, зое қилиб юборади.

Ўз шуҳрати учун яшаш кишига обрў келтирмайди. Инсон қадрини улуғлай олиш, катта ишларда ҳам, кичик ишларда ҳам унинг ҳурматини ўрнига қўйиш олижаноб фазилатдир.

Бир одамга етмиш ҳунар оз,
Катта ҳунар меҳрибонлик ҳам,
Бир касб билан тополмас эъзоз
Одам қадрин билмаган одам.

ХАЛҚ ДАРДИНИ ЖОЙЛАДИМ ДИЛГА

(Адабиётшунос Нуъмон Раҳимжонов
билан суҳбат)¹

— Шукрулло ака, суҳбатимизни шеърият тўғрисида, бугунги инқилобий қайта қуриш даврида шеър ва шоирнинг ўрни, роли, аҳамияти хусусида бошласак.

— Очиги, ана шу суҳбатимиз бир неча ойдан бери чўзилиб келаяпти. Лекин тўғриси айтганда, бу гаплар кўнглимга сиғмай турибди. Ҳозирги кунда гап маҳорат ҳақида эмас, шеърият ҳақида эмас, ҳозир шундай бир замон бўлаяптики, қайта қуриш даври, одамларга ҳақиқатни сингдириш даври, поклик билан нопокликнинг курашаётган бир даври. Унутилаёзган демократия, ошкораликни кишилар онгига сингдириш учун кураш кетаётган, халқимиз бошига қанча-қанча кулфат солган Сталин шахсига сиғиниш даврининг иллатлари фош қилинаётган, Ўролдек азим денгиз қуриб республика ҳаётига таҳдид солаётган, пахтазорларда одамлар заҳарланиб, айрим хотин-қизлар устиларидан керосин қуйиб, ўзларини ёқаётган бир даврда, менимча, ҳозир шеърий шаклга солиб, нимадан бошлайман, деб қофия ва вазн излашнинг фурсати эмас.

Ҳозирги кунда эртадан кечгача бутун хаёли публицистик мақолалар ёзиб, жамиятнинг ўзини бир тартибга солиб олсакмикан, деган дард билан яшайман.

— Бу қадар катта ижтимоий ва маънавий-ахлоқий масалаларни ёлғиз публицистик мақолалар билан ҳал этиб бўлармикан? Тўғри, публицистикани адабиётнинг разведкачиси, дейишади. Публицистиканинг ҳам, шеъриятнинг ҳам ўзига хос ифода йўллари, воситалари, шакллари бор. Бу жиҳатдан у шеъриятчилик инсон маънавиятини чуқур кўриш, кўрсатиш ва таъсир ўтказиш иқтидорига эгамикан? Бу борада биридан иккинчисини устун қўйиш биров эриш туюлаяпти. Тўғри, кейинги йиллар шеъриятимизда публицистик руҳ жудаям кучайиб кетди. Шавкат Раҳмон, Муҳаммад Солиҳ, хоҳ Усмон Азим ёки Мирза Кенжабоев изланишларини оламизми, деярли барча авлодга мансуб шоирларимиз шеърларида публицистиканинг кўпгина иж-

1

Ушбу суҳбат "Шарқ юлдузи" журналининг 1988 йил 9-сонида эълон қилинган — муҳаррир.

тимой вазифасини аслида шеърят ўз зиммасига олгандек туюлмайдими?

— Тўғри, шеърятнинг давр билан бевосита алоқаси бўлади. Лекин шу кунларга қиёс қиладиган бўлсак, шеърнинг вазифаси бироз заифлашиб қолди. Жамиятда ёниб турган жараён кетаётган бир пайтда шеърят ўз вазифасини публицистикадек адо этишда ожизлик қилапти.

Сизга айтсам, ҳар бир даврнинг ўз чавандозлари бўлади. Адабиётда ҳам шунга ўхшаш чавандозлар бўлган. Чавандоз, деганда фақат от минганни тушунмаслигимиз керак. Йўқ, туянинг ҳам, эшакнинг ҳам чавандози бўлади; 20-йиллар адабиётининг чавандози Ҳамза, Абдулла Қодирий, Чўлпон десак, 30-йилларга келиб Ғафур Ғулом, Ойбек, Яшин, Ҳамид Олимжон, Ғайратийларда ўз даврининг савияси, руҳи бор. 30-йиллар адабиёти шулар номи билан боғлиқ. Ундан кейинги давр — Миртемир, Зулфия, Мамарасул Бобоев. Ҳар бир даврнинг ўз туркум ёзувчилари бўларкан. Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулом, Шухрат, Туроб Тўла, Саид Аҳмадлар авлоди ҳам ўзи бир давр. Шу даврда ҳам ўзига хос бир нарсалар яратилди. Ундан кейин Эркин Воҳидов, Жамол Камол, Абдулла Ориповлар авлоди ҳам бир босқич. Кейинча, Рауф Парфи, Муҳаммад Солиҳ, Миразиз Аъзам, Усмон Азимов, Хуршид Даврон — булар ҳам ниҳоятда ўзига хос. Ҳаммасини ўз даврининг чавандозлари дейиш мумкин. Қайси бири илғору қайси бири заиф?! Масалан, бугунги кунда Рауф Парфи, Усмон Азим, Муҳаммад Солиҳ расм бўлиб қолди. Шеърлари халққа ёқяпти, олқиш оляпти. Баъзан ижод давр китобхонининг савияси талабига, даврнинг вазифасини бажаришга қараб ҳам баҳоланар экан. Ахир, шахсга сиғиниш даврини оладиган бўлсак, кимки Сталинни, пахтани ўринлатиб мақтай олса, ҳамма чапак ўшаники эди.

Энди, бугунги кунда шоир ижодининг аҳамиятини одамларнинг чапагига қараб баҳолаш мумкинми? Шу ўринда чапак ҳақида бир нарсани айтиб қўяй. Баъзан чапакка қарши бўлсам, баъзи шоирлар мендан хафа бўлаяпти. Адабиётнинг ижтимоий кучини, аҳамиятини, салмоғини залда ўтирганларнинг чапаги билан ўлчаш, касали деса ҳам бўлади, пайдо бўлди. Ошкоралик даври экан, бир нарсани айтиб ўтишим керак. 40-йилларнинг охири 50-йиллар боши бўлиши керак. Ўзбекистонда энг кўп чапак оладиган шоир Чустий эди. Ғафур Ғулом,

Ойбек, Мақсуд Шайхзодалар Чустийнинг кетидан юрарди. Чустий шундай оммалашиб кетдики, биринчи планга чиқиб қолди. Номи айтилса, бас, чапак чалинаверарди. Энди, у даврлар ўтди; ҳозир бошқа давр. Энди, ўша пайтларда чапакларга кўмилиб кетган Чустийнинг номи қаёқда-ю, чапак олмаган Ойбекнинг номи қаёқда. Бу — енгил шуҳратга мойиллик белгиси. Бир рус шоири айтган эди: "Оммалашни, ном чиқаришни ташкил қилиш мумкин; лекин боқий шуҳратни фақат истеъдод, меҳнат эвазига, яхши асар билан таъминлаш мумкин". Чиндан ҳам телевизор орқали, учрашувлар орқали, танқидчилар, ошна-оғайнигарчилик орқали оммавийликка эришиш мумкин. Баъзан биз чапакка учиб, истеъдоднинг баҳосини залнинг тўлалигига, олқишларга қараб баҳолаймиз.

— Бу ерда шеър савияси, шеърхонлар диди, даврнинг умумий савияси масаласи ҳам бор-ку, уни ҳисобга олмаслик мумкин эмас-да.

— Биз шеърхоннинг, китобхоннинг дидини юксалтириш, савиясини кўтариш учун доимо қайғуришимиз керак. Яқинда ёзувчи Одил Ёқубов билан суҳбатлашдим. Б. Пастернакнинг "Доктор Живаго" асари тўғрисида гаплашиб қолдик. Одил: "Навоий мир" журналининг биринчи сонида чиққан қисмининг дастлабки бўлимини ўқиш жуда қийин бўлаяпти, деди. Шундан кейин мен ҳам ўқимай қўя қолдим. Келинойингиздан сўрасам, у ҳам "ўқилиши жуда қийин экан, тортиб кетмаяпти" деди. Кунни кеча Одил Ёқубов билан гаплашсам, "Шукрулло ака, биз енгил нарсага ўрганиб қолган эканмиз,— деди. — Асарнинг бошланишини ўқиймиз, ўртасини варақлаб кўрамиз; муҳаббатми, оилавий, маиший масалаларми, сюжетлими, сал тортиб кетмаса, йиғиштириб қўямиз; фалсафий нарсаларни, бунда нима демоқчи, ўйлашга сабримиз етмайдиган бўлиб қолибди. Ёзувчи бўлганлигим учун, қани охиригача ўқийчи, деб чидам билан биринчи қисмини ўқиб бўлувдим, журналнинг кейинги сони қачон келаркинга тушиб қолдим. Бу Михаил Шолохов даражасидаги ёзувчи экан. У ҳаётни шу қадар теран биларканки, воқеаларга фалсафий қарарканки, атроф теварагидаги воқеалардан шунанганги фалсафий хулосалар чиқарар эканки, ёқамни ушлаб қолдим",— дейди.

Ҳаётдаги камчиликлар ҳақида, жамиятдаги нуқсонлар тўғрисида, уларни келтириб чиқарган омиллар ҳақида шу қадар ўзича ёндашишлар, таҳлиллар борки, бунга унча-

мунча одамнинг ақли етмайди. Ва унча-мунча ўқувчи ҳам бу асарни ўқимайди. Унга бекорга Нобель муокофо берилмаган. Ҳозир даврнинг қадрига шунинг учун етиш керакки, у истеъодларни, истеъодли асарларни, ёзувчи меҳнатини, инсон меҳнатини қадрлайдиган вақт келди.

Ҳали чапак деганим, биз ўқувчини, китобхонни, шундай жиддий асарларни ўқишга, малака ҳосил қилишга, сабр-чидамгаям ўргатишимиз керак.

— Шу боисдан ўқувчиларнинг савияси шоир-ижодкорлар савиясига боғлиқ, деган ҳақиқат ҳам бор. Негаки, нафис санъатни англаш, шеърнинг маъносини уқиш, мағзини "чақа билиш" ҳам ижтимоий ҳодиса. Юксак дид тарбияси бир ойда ёки бир йилда самараси кўрина қоладиган нарса эмас. У ҳар бир даврда ҳам иждоқорлар зиммасидаги ижтимоий вазифанинг таркибий бир бўлаги ҳисобланади.

— "Жавоҳирлар сандиғи" асаримда ҳам ёзган эдим. Бозорга борган одам ўз эҳтиёжини қоплашни истайди. Кимдир олтин тақинчоқ олганидан хурсанд, биров эса, ёмғирда қолмасам бўлди-ку, деб эски калиш олганидан хурсанд. Шеърятнинг савиясини, ўқувчиларнинг дидини ўша эски калиш олиб ўз эҳтиёжини қоплайдиган, бозордан мамнун қайтган харидорнинг савиясига тушириб қўймаслик лозим. Шеърятни ўшаларнинг савияси билан баҳоламаслигимиз керак. Шунинг учун, ҳеч бир шоир "мен бугун чўққи бўлиб қолдим" деб мағрурланмаслиги керак. Уларни давр ҳал қилади. Кейин биз, адабиётимизни, шеърятимизни фақат ўзимизнинг республикамиз миқёсида, доирасида ўлчамаслигимиз ҳам керак. Мағрурланмаслик учун юксак чўққиларга ҳам назар солиб туришимиз лозим. Уларнинг сирларини излашимиз керак! Расул, Чингиз, Евтушенколар қандай қилиб дунёга машҳур бўлди? Уларнинг ижодий сирлари нимада? Бизда энг яхши асар деб мақталган, чапак олаётган ёзувчиларнинг асарлари ҳатто бирор марказий журналларда босилмаслиги, улар Чингиз ёки Абуладзе асарлари каби баҳсларга сабаб бўлмаслигининг сирини нимада? Шуларни ўргансак бўлмайми? Нима учун бизнинг адабиётда ҳатто энг яхши шоирман, деганлар ҳам Бутуниттифоққа чиқолмаяпти? Бу ўта миллийликданми? Ахир, шундай бўлса, Расул миллий эмасми? Шоир, ўзи аввало ахлоқан тоза, ибратли одам бўлиши керак. Шоир ўз талантига ниҳоятда ишонган бўлиши керак. У хушомаддан, риёдан, амалдор-

ларга таъзим-тавозе қилишдан ниҳоятда йироқ бўлиши керак.

— Шукрулло ака, кейинги пайтда ошкоралик деган ифода сўзлашувда ҳам, газеталарда ҳам, радио-телевидение эшиттиришларида ҳам энг кўп ишлатиладиган сўз бўлиб қолди. Бугунги сўзлашув нутқимиздаги ва ёзувдаги энг машҳур ифодага айланди, десак янглишмаган бўламиз. Ошкораликни сиз қандай тушунасиз ва тушунтирасиз? Дилдаги билан тилдаги ҳақиқатнинг бирлиги, дейиш мумкинми? У шеъриятнинг олдига қандай вазифалар қўяётир? Ана шу жараёнда шоирнинг, ижодкорнинг бурчи нималардан иборат, деб биласиз?

— Ҳамма нарса ошкораликда билинади. Ошкоралик — бу, аслида, яширин нарса йўқ, дегани. Мана, ўша Евтушенкони олайлик. Йигирма беш-ўттиз ёшида КПСС МКнинг биринчи секретари Хрушчев билан баҳсга киришган. Бу ниманинг маҳсули; сабаби нимада? Евтушенко, Андрей Вознесенскийлар ўз фикрига, ўз талантига, ижодининг боқийлигига, ўзининг ҳақлигига ишонган. Афсуски, шоир ўзига ишонмаса — у шоир эмас. Ваҳоланки, биз баъзиларни талантили, яхши шоир деб айтамузу, лекин "феъли қурсин" деймиз. Нега? Чунки инсон сифатида ўз талантига ишончи йўқ. Баъзан риё қилиб қўяди. Амал, мартаба учун риёга боради. Ваҳоланки, ўзига ишонган шоир, ўша Евтушенколардек, ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳақиқатни айта олиши керак. Ахир, Насимийни, Машрабни эслайлик. Улар дор остига тикка боришган-ку. Ўша пайтда ҳам ёлғон гапирмаган, риё қилмаган-ку.

Ана шулар бизга ҳам, ёшларга ҳам ибрат бўлиши керак. Ҳозир ошкоралик вақтида ҳақиқатни айтишга ўрганишимиз керак.

— Чинакам ижод ҳеч қачон мукофотлар билан белгиланмайди, шекилли.

— Мутлақо.

— Классик шеъриятнинг асл намуналарини оламизми, Ойбек ёки Мақсуд Шайхзода ва Миртемирнинг мумтоз шеърларини оламизми, ўша пайтда мукофотни ўйлаб ижод қилишмаган-да.

Ҳозирги пайтда мукофот олиш, мукофот бериш бир одат ҳам бўлди. Ҳаммамизда "чиллаки чиллакини кўриб чумак уради", дегандек мукофотга, унвонга интилиш ҳам бўлди. Шу ўринда анча бурун ўзим билан бўлиб ўтган бир воқеани эслай. Бир суҳбатимда ҳам айтган эдим,

шекилли. Бир адабиёт ихлосманди билан суҳбатлашиб қолгандим. "Ойбек ўлибди" деганимда, у "ия, анови ёзувчими?"— деди. Мен атайлаб, "Олий Советнинг депутати эди", дедим. "Мен унинг депутатлигини билмайман", деди. Атайдан "СССР Давлат мукофотининг лауреати", десам, у "Лауреатлигини билмадим, "Навой" романини ёзган ёзувчи-да", деди. "Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси ҳам бўлган эди" десам, "Буни билмадим "Қутлуғ қон" романини ёзганлигини биламан", деб жавоб қилди. Мана, кўряписми, шу нарса ҳам бизга ибрат бўлмоғи керак. Унвонларинг бўлса-ю, асарларингни ҳеч ким билмаса, асарларингни ҳеч ким ўқимаса. Бирор асарингдан, шеърларингдан, драмангдан ёки насрингданми, бирор оғиз мисол келтириб айтолмаса. Бу фожиа.

— Баъзан ўзбек ижодкорларининг асарлари марказий журналларда чоп этилмаслиги, Иттифоқ миқёсига кўтарилмаслигига кўпинча яхши таржимонларнинг йўқлиги сабаб қилиб кўрсатилади. Бунга қандай қарайсиз?

— Бу баҳона, холос. Ўз заифлигимизни тан олмаслик. Аслида бунга сабаб, асарларимизда умуминсоний масалаларга алоқадор теранликнинг йўқлиги! Расул Ҳамзатов ёки Одил Ёқубов асарлари таржимаси ҳаммага маъқул ва машҳур бўлди-ку! Ошна-оғайнигарчилик билан Иттифоққа танилиш қийин.

— Шукрулло ака, агар янглишмасам, биринчи шеърингиз эълон қилинганига ҳам ярим аср бўлди, чамаси.

— Тўғри, роппа-роса эллик йил бўлди.

— Эллик йиллик адабиётимиз, шеърятимиз тарихини яратишда фаол иштирок этиб келаётган ижодкорлардан бирисиз. Ҳозирги кунда туриб босиб ўтилган йўлга, ортингизга бир қараганда адабиётимиздаги қайси ютуқлар Иттифоқ миқёсида эътироф этилганлигидан мамнуният ҳиссини туясиз? Қандай хатолар бўлдики, уларни ачиниш билан эслайсиз? Ана шу эллик йиллик жараёнда ижодкорларнинг ва, шу жумладан, ўз хатоларингизни нимада деб биласиз?

— Бу саволларга жавоб бериш учун биз даврни айблай олмаймиз. Умуман, ҳақиқатни айтиш ҳеч қайси даврда ҳоким синфга ёққан эмас. Ҳеч бир жамият нуқсонлардан холи бўлмайди. Шунинг учун ҳақиқий шоир жамиятга ўз муносабатини билдирар экан, у мансабдор табақаларга ҳуш келмаслиги табиий. Шундай бўлгандан кейин, замо-

насослик қилдим, демак, ҳамма айб шоирда, замонда эмас.

— Шу хусусда қонкрет мисол келтиришингиз мумкинми?

— Қонкрет мисол шуки, диктовка билан шеър ёзмаслик керак. Масалан, пахта ҳақида шеър ёзиб беринг, дейишса, дарров "пахта яшасин" деб мақтаб шеър ёзиб ташлаш — бу замонасосликнинг ўзи-ку. Масалан, шунинг оқибатида шеърятимиз 50-йилларда риторикага ўтиб кетди. Аксарият шоирларимиз замонасослик қилди. Пахтадаги кўзбўямачилик 80-йилларга келиб фош қилинди. Аслида, бу жараён — кўзбўямачилик 46-йиллардан кейин, 50-йилларда бошланган эди. Масалан, Ждановнинг 46-йилги докладидан кейин айниқса адабиётимизда риторикага мойиллик кучайиб кетди. Даврга ёқаман деб, мослашаман деб, ҳаётни бўяб кўрсатиш авж олди.

Лекин ҳаётни тўппа-тўғри, бежамасдан, Шолоховга ўхшаб, Твардовскийга, Анна Ахматовага ўхшаб, Зошченкога ўхшаб, салбий ва ижобий томонларини ёзганлар ҳам ўз позициясида қатъий тура олди.

— Тўғри, Шукрулло ака, ижодий авлодлар силсиласи ҳам ўн-ўн беш йилда алмашиб, бир-бирини тўлдириб боради, деймиз; ҳар бир наслнинг адабиётга кириб келиши, ижодий авлод сифатида шаклланиши ва ўзлигини намоён этиши бу борада бош омил ҳисобланади. Негаки, давр ва ҳаёт ҳар бир ижодкорлар авлоди зиммасига доимо янги-янги вазифалар юклаб келган. Зеро, ҳар бир даврнинг ўз муаммолари, ўз ҳақиқатлари бўлар экан-да! Шу маънода, эллик йил бадалида Сиз мансуб ижодкорлар авлоди олдида қандай вазифалар турган эди, деб биласиз? Халқнинг юмушини енгиллатишда, халқнинг дардини айтишда, юрагидаги ва тилининг учиди турган ҳақиқатларни шеърга солишда улар нималарни айта олди-ю, яна нималарни айта олмаганлиги кўнглида армон бўлиб келмоқда?

— Энди, буни фақат мен мансуб авлоднинг вазифалари, деб бўлмайди. Чунки ҳамма даврда ҳам риё қилганлар бўлади. Навоий даврида ҳам подшоҳларни мадҳ этганлар билан бирга ноҳақликни Ҳусайн Бойқарога очиқ айтганлар ҳам бўлган. Мен адабиёт ҳақиқатнинг, одам руҳиятининг ифодаси, деб тушунаман. Анна Ахматова, Твардовский, Расул Ҳамзатовлар ҳамиша адабиёт — инсоннинг ички дунёси, ана шу дунёга фаол муносабати, деб билишган.

Мана шу нуқтаи назардан қаралса, масала ойдинлашади.
Масалан, мен:

Вужудимни тилиб тилка-тилка
Айла, виждоимини сотмайман.
Халқ дардини жойладим дилга
Ўлай, ўлимдан ҳам қайтмайман,—

деган сатрларни 1938 йилда ёзганман. Ижодни халқнинг дарди, юраги деб тушунганман. Халққа бўлган муҳаббат, бу дард, ҳаётдаги ноҳақликлар, салбий ҳодисаларни ҳис этиш, унга мурасасизлик унга бўлган ички бир тугёндан туғилади.

Тахминан, 1930 йиллар, 9—10 ёшларим чамаси, ўша йилларда бойларни, домлаларни қулоқ, бадарға қилиш бошланган пайтлар, маҳалламизнинг комиссияси Маманбек ҳар ҳафта-ўн кунда қоровул пули, ҳовли солигини текшириш баҳонаси билан эшигимиздан "ҳо, қори домла", деб гапириб келарди. Домла сўзига алоҳида урғу берарди. Яъни бу билан отамни домла, деб чўчитмоқчи. Чўчитиб бир нарса ундирмоқчи бўларди. Солиқларни тўлаш муддати ўтган бўлса, тинтув қилиш, у-бу бисотларни олиб чиқиб кетиш билан қўрқув соларди. Район молия бўлимининг вакили Шамсихўжа уйимиздаги нарсаларни хатлаб, палон кунгача налог тўланмаса, олиб кетишини айтгани ҳали-ҳали эсимда.

Ахир, булар адолатданми!

1930 йилларда холамнинг ўғли, поччам халқ душмани, деб қамалиб кетди. Болалари билан опам бизникига кўчиб келди. Оиламиздаги норозиликлар, ноҳақликдан нолишлар, албатта, менга ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмаган. Ўша йиллари энг машҳур, шеърлари ёд бўлиб кетган Усмон Носирнинг қамалиши... албатта, талабалар орасида ҳайратга, турлича гап-сўзларга сабаб бўлган эди. Шуларнинг натижаси ўлароқ дастлабки шеърларимдаёқ халқ дардини ҳис этиш, ноҳақликка нафрат ўз аксини топа бошлади:

Хоҳ тўхтаган бўлсин, хоҳ чиқарсин сас,
Ғар мини бўлмаса, у соат эмас.
Кимдаки сўнибди халқига меҳр,
Хоҳ тирик, хоҳ ўлган — инсон саналмас.

Яъни, қайси замонда бўлмасин, халққа муҳаббатдан, фидойиликдан бўлак шеъриятда ҳеч нарсани ўйламаслик

керак. Ана шу ўринда, даврнинг эмас, шоирнинг ожизлиги ва афзаллиги ҳам билинади. Ким замоннинг қули бўлиб қолади, ким замонга ёрдам қилиб, нуқсонлардан фориг этмоқчи бўлади. Қайси даврда бўлмасин, шеърнинг вази-фасини тўғри тушунган шоир чинакам шоир бўлиб қолаверади.

Фалаклар ёнди оҳимдан
Муродим шаъми ёнмасми?

Шу шеърни ҳар гал ўқиганимда, қонимга сингиб кетган-лигини сезаман. Шеърят ҳақида гапиргудек бўлсам, биринчи галда шу сатрлар ёдимга келади. Мана, ёш шоирлар орасида Муҳаммад Солиҳ, Усмон Азимов, кейин Мирза Кенжабоевлар шеър техникасини, услубини ниҳоят-да мукаммал ўзлаштирган шоирлар. Уларнинг сўзларида ҳам, вазнда ҳам сохталик йўқ. Фикри теран. Ёзувчилар союзимизда олти юзта аъзо бор. Буларнинг ҳар бирининг адабий жараёнда у ёки бу даражада маълум ҳиссаси бор-ку...

— Лекин ҳамма аъзолар ҳақида бундай деб бўлмайди. Негаки, китоб чиқариш, матбуотда шеър эълон қилиш — бу ҳали адабий жараёнда фаол иштирок этиш эмас-да, Шукрулло ака. Конкрет фикр юритиш керак, дейдиган бўлсак, ўнлаб шоирлар номини келтириш мумкин. Адабиёт савиясини, китобхонлар савиясини шу хилдаги шоирларнинг шеърӣ тўпламлари туширади. Танқидчилик, адабий жамоатчилик тагин ҳам савиясиз шеърларга тоқат қилиб келаяпти. Узил-кесил фикрини билдирмаяпти. Шеърӣ жараёнда кенг палак ёзган ўртамиёначиликнинг илдизларидан бири ана шу бадийӣ бўш шеърга бепарволик эмасмикан? Маза-матрасиз, тутруқсиз шеърларнинг кўплигини нима билан изоҳлаш мумкин?

— Айрим танқидчиларимиз фаолиятида ғалати бир одат бор. Рус танқидчиларида эса бу нарса йўқ. Масалан, ҳозирги проза ҳақида фикр юритадиган бўлса, улар гапни Горькийдан ёки Фединдан бошламайди. Лекин, афсуски, бизда, албатта гапни оқсоқоллардан бошлаб келиш одат. Бу ҳали ошкораликнинг етишмаслиги, адабиётимизга шу кунларда етарли ҳисса қўшаётган ижодкорнинг ютуқларига тўғри ёндоша олмаслик оқибатидир.

Бир танқидчи бор. Қайси мақоласини олманг, нуқул оқсоқол адиблардан тушиб келади. Ҳатто, ўша шахсга

сигиниш даври деймизми, турғунлик даври деймизми, шундаям "ижобий роль ўйнаганлар ким" дейишса, фақат оқсоқолларни тилга олади. Ёки айниқса "жабр" чекканлар қаторида кейинги пайтда Абдулла Қаҳҳор номи кўп айтиляпти. Ваҳоланки, Тоҳир Малик "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасидаги "Ёзувчининг бахти ва бахтсизлиги" номли мақоласида тўғри ёзибди: гарчанд, Рашидов билан Абдулла Қаҳҳор муносабати яхши бўлмаса ҳам, у киши Давлат мукофотини олди, олти томлиги чиқди, юбилейида Марказий Комитетнинг барча аъзолари бориб ўтирди; Алишер Навоий театри биносида ўтказилди. Абдулла Қаҳҳор танқид қилинган бўлса танқидни жабр деб тушунмаслик керак. Ундай бўлса, жабр чекмаган қолмайди-ю. Жабр чекканлар деганда Мақсуд Шайхзодани, Мирзакалон Исмоилийни, Шухратни биринчи навбатда айтиш керак. Ахир Шухрат Рашидов билан муносабати ёмонлиги сабабми ёки қамалганлиги сабабми, на юбилейлари ўтказилди, на унвон ололди. Ҳатто танқидчиларнинг умумий рўйхатида тилга олинмай келди. Мана, бунини жабр тортган дейиш мумкин.

— Шеърят ва шеърини жараён масалаларидан биров чалғиб кетдик, шекилли.

— Танқидчилик билан боғлиқ адабий жараёндаги тенденциозлик ҳақида гапирмоқчиман-да. Бу ҳам адабиётимизни камбағаллаштиришга олиб келади. Қаердаки тарафкашлик бор экан, ўша ерда адабиётни ғариблаштиради; парчаларга ажратиб ташлайди; яхлитлик йўқолади. Турғунлик даврида Турғун Пўлатнинг "Ичкуёв" асари яратилган эди. Унда обком секретари, райком секретарининг хатолари, тергов органларидаги порахўрликлар очиб ташланади. Бундан ўн беш йил олдин, "ура-ура"чилик даврида шундай асарларни ёзиш осонмиди? Турғун Пўлатнинг бевақт ўлимига шу асари орқали чеккан жабрлари сабаб бўлмадимикан, деб ўйлайман.

Уйғун ёки Абдулла Қаҳҳор шундай жабр кўрганми? Уйғун шу жабрни бошидан кечирганми? Кечирмаган. Борис Пастернакнинг "Доктор Живаго" асари тақиқ қилинган эди, ҳозир чиқаяпти. Ўқувчилар А. Твардовскийнинг тақиқланган "Хотира ҳуқуқи" асарини ўқияпти. Уйғун билан Абдулла Қаҳҳорнинг қайси асарлари тақиқланган эдию, ҳозир бадиий юксак саналиб, эътибор билан ўқилияпти? Нима учун айрим танқидчилар турғунлик

даври ёки жабр кўрганлар ҳақида ёзадиган бўлса фақат Уйғун билан Абдулла Қаҳҳорни топиб олган?

Булар ниманинг оқибати? Бу — ўша тенденциозлик, тарафкашлик белгиси. Оқибатда, ўзимиз билиб олган уч-тўртта муаллифдан бошқасини ўқимаймиз. Ваҳоланки, танқидчиликнинг вазифаси у ёки бу ёзувчини мақташ, танқид қилишгина эмас, талантларни топиш, халққа танита олиш ҳам-да! Сатира ҳақида гапирадиган бўлсак, унда социал масалалар бўлиши керак. Абдулла Қаҳҳор комедияларининг зўрлиги шундаки, унда одамларнинг оғзига тушадиган ҳикматли гаплари бор. Орқа этагини кўтариб бошига ёпса — буни сатира ёки комедия, дейилмайди. Буни циркдаги масхарабозликлардан сира фарқи йуқ.

— Дарҳақиқат, турли савиядаги хилма-хил асарлар кўплаб эълон қилинган; ҳозирги кунда ҳам чиқиб ётибди. Ҳаётнинг ўзи шафқатсиз ҳакам дейишади. Шу маънода, ёзувчиларнинг ўрнини, асарларининг аҳамиятини давр элакдан ўтказаркан; ҳаётнинг ўзи саралаб қўяркан. Танқидчиликнинг рўйхатига тушмаслик, муаллифлар номи биридан олдин ёки биридан кейин саналиши, барчаси нисбий ва шартли, ижодкорнинг адабиётдаги ўрнини белгилай олмайди. Шукурулло ака, эллик йиллик шеъримиз тарихининг фаол иштирокчиси, гувоҳи сифатида айтинг-чи, ижодда сараланиб қолиш, пучакка айланиб кетмаслик учун шоирга талантнинг ўзи кифоя қилармикан? Ёки давр дардини, ҳаёт ҳақиқатини айтиш муҳимми? Бу борада бирон мезон бўлиши мумкинми?

— Талант дегани — ҳаёт ҳақиқатини айтишнинг ўзи эмас. Ҳақиқатнинг нима эканлигини танлай билиш — талант. Ҳаёт ҳақиқати нима? У ҳам умумий бир тасаввур. Кейин, ўша ҳақиқатни ҳақиқат сифатида, ҳаққоний қилиб ифодалай билиш зарур. Бунда — ҳамма гап бадииятда.

Ғафур Ғулум буюк шоир. Лекин ўн томлигини бир текис ўқиб бўлмайди. Сабаби, бирдек савиядаги асарлар эмас. Ўн томни ўқиб бўлгунча Ғафур Ғулумдан одамнинг шаҳди қайтиб қолиши мумкин. У қандай яшаган ва ишлаган, қанақа хаёллар, орзулар билан банд бўлганлигини билиш учун ўн томлигини чиқардик.

Мана, масалан, менинг ўзим бирон жойга бориб шеър ўқиш керак бўлса, "Қайси шеъримни ўқий", деб эртадан кечгача шеър танлайман. Шоир ўзига баҳо бера олмайди. Энг яхши шеърини топиш ва айтишга қийналади. Шунинг

учун "Ҳамма шеърим яхши, қотириб ташлаганман", деб мақтанмаслигимиз керак. Ана шу бир дақиқалик ҳолат шоирнинг ҳамиша кўз ўнгида туриши керак. Шунинг ўзи ҳар бир шоир учун бир мактаб, сабоқ.

— Шукрулло ака, комил шахсни тарбиялаш ҳар бир даврда адабиётнинг, демакки, шеърятнинг ҳам бош мавзуси бўлиб келган. Бугунги шеърятимизнинг энг асосий мақсади ҳам тўқис шахсни, инсондаги инсонийликни тарбиялашга, намоён этишга муносиб ҳисса қўшиш. Сизнинг шеърятингизда мукаммаллаштирувчи омиллар кўпроқ куйланади. Ва ана шу дўстлик, яхшилик, олижаноблик, феъли кенглик, саҳоват, меҳр улашиш, бенуқсон бўлиш ва ҳоказо омиллар, инсоний комилликни таъминловчи, маънавий-ахлоқий гўзалликли, шунингдек, ҳаётнинг боқийлигини белгиловчи етакчи хусусиятлар шеърятингизнинг бош пафосиги ташкил этади. "Инсон ва яхшилик", "Инсон — инсон учун", "Мезон", "Кун ва тун" сингари қатор туркумларингиз мундарижасида фалсафий идрок ва ифода этиш устивор. Боя Ғафур Ғулом шеърининг фалсафий мазмуни ҳақида қисман тўхталиб ўтган эдингиз. Чиндан ҳам, Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзодани шарқ классиклари Навоий, Бедил, Бобур сингари файласуф шоир, деб биламиз. Шу ўринда фалсафий шеърятимиздаги новаторлик хусусияти ҳақидаги фикрингизни билмоқчи эдим. Классик шеърятимиздаги фалсафий йўналишнинг қайси томонлари бугунги кунда давом эттирилаётир! Фалсафий поэзиямизнинг келажагини қандай белгиларда кўрасиз? -

— Шеър — бу катта фикрларни, умуминсоний, дунё тақдирига алоқадор фикрларни қамраб олиши керак. Тинчлик ҳақида шеър ёзиш керакми? Ёки Афғонистондаги, Ҳиндистондаги воқеаларни шеърга олиб кириш керакми? Булар "Ахборот"да ҳам айтилиб турибди-ку. Ҳаётга фалсафий қараш, яхши-ёмон томонларидан чиқарилган бадиий ва умуминсоний хулосалар йжод маъзини ташкил этади.

Шеър аслида панд-насиҳат, яшасинбозлик, ақл ўргатишдан холи бўлиши керак. Ҳозир ошкоралик даври, ҳақиқатни айт, деган билан шеър туғилавермайди.

Ҳозирги шеърятимизда ҳам, китобхонда ҳам эски анъанавий шеърятнинг таъсири кучли. Халқимиз дидактикага жудаям мойил. Сўфи Оллоёр ҳам, Маҳтумқули ҳам, умуман, классикларимизда социал масалалар кўпроқ

ахлоқ билан боғлаб талқин қилинган. Маърифатпарварлик даврида илм-маърифат кенг тарғиб қилина бошланди. Кейинги совет даври шеърятимизни олинг, унда меҳнат, тинчлик, жамият ҳодисаларига муносабат масалалари асосий ўринга кўчди. Эндиликда дидактика мавқеини йўқотди. Одамлар ҳам "бизга насиҳатингни қўй, бўладиган гапни гапир, масаланинг моҳиятини айт, келиб чиқаётган сабабини айт" дейди. Рауф Парфи, Муҳаммад Солиҳ, Усмон Азим, Хуршид Даврон, Миразиз Аъзам каби шоирлар — масаланинг моҳиятини айтаяпти. Улар гапни бевосита курашдан, ўзини безовта қилган дардлардан бошляпти.

— Бугунги шеърятимизда интим кечинмалардан тортиб Маяковский она минбар шеърларгача, кундалик мавсумий шеърлардан то табиатга севги-муҳаббат ва сиёсатга доир асарларгача бор. Баъзан шеърларни ватанпарварлик, гражданлик, манзара шеърлари деб мавзулар билан белгилаймиз. Шунга сизнинг муносабатингиз?

— Шу пайтгача ватанпарварликни, гражданликни бир ёқлама тушуниб келдик. Шеърятда ватанни сев, партиёга садоқатли бўл, халққа жонингни қурбон қил, дейиш гоёвийликка кирмайди. Ваҳоланки, табиатни куйлаш ҳам ватанпарварлик. Масалан, мен чучмўма ҳақида, тегирмоннинг тагидаги яхлари, энди эриётган кўлмакдан балиқларни ушлаганимни шеър қилдим. Хўш, улар ўқувчининг ҳиссига сингадими? Қаерга бормасин, "оҳ, ўша болалигим ўтган маҳаллам", "ёшлигим", дейдими? Ўзи униб-ўсган жойларни ёдга оладими? Ахир, шунинг ўзи табиат орқали ватанпарварлик ҳиссини сингдириш эмасми?

— Ҳозирги кунда ҳақиқат учун, адолат учун курашиб ноҳақ жабр чекканларнинг тақдири ҳақида, тарихимизда рўй берган сохталаштиришлар ҳақида ошкора гап кетмоқда. Бугунги ошкоралик, демократия, қайта қуриш даврида лола, гунафша ҳақидаги шеърлар одамларнинг кўнглига унча сиғмайди. Табиат ҳақидаги шеърларни ҳам инкор этиб бўлмайди, албатта. Уларнинг ҳам ўз вазифаси бор. Лекин Шукрулло ака, сиз яхши биласиз, шу гўзалликлардан баҳра ололмаган, улардан маҳрум қилинган вақтлар ҳам бўлди. Мана, сизнинг ўзингиз...

— Тўғри, мен ҳам туҳматга учраганман. Лекин Нумонжон, биласизми, у кунларни сўзлаш эмас, шу вақтгача эслашга ҳам тоқатим бўлмаган!

— Лекин ҳозир шундай бир давр келдики, хоҳлайсизми-хоҳламайсизми ҳаётнинг ўзи эслашга, сўзлашга мажбур қилади. Ўша адолатсизликларнинг сабабларини очиш, гарчанд сиз учун оғир бўлса ҳам, ҳамма ўша хатолар такрорланмаслиги ҳозирги ёшлар учун, ҳозирги кишилар учун жуда катта аҳамиятга эга. Тўғри, ўша вақтда сизларга туҳмат ёғдирилган. Лекин ўша туҳматчилар ким, туҳмат нимадан иборат, тасаввур учун. Гарчанд эслаш оғир бўлса ҳам...

— Мана, бир мисол: "Ахир, очереддан қачон қутуламиз", деган бир гап учун, "Бу — совет тузумидан норозилик", деб қамашган. Ёки "Усмон Носир талантили шоир" деганим учун "Сен халқ душманини тарғиб қиляпсан", деб айблашган. Мендан "Усмон Носирни ўқиганмисан?" деб сўрашди. "Ҳа, ўқиганман" дедим. "Қандай шоир эди, қайси асарларини ўқигансан?" дейишди. "Талантили шоир эди", дедим. "Унинг душманлигини, қамалганлигини билмайсанми?" "Биламан", дедим. "Совет ҳукуматига душман одамни талантили деб мақтайсанми, душман одамнинг ёнини олганинг учун, демак, сен ҳам халқ душманисан; бу совет қонунига ишонмаслик" дейишди. Ўша вақтда нуқсонларимизни айтолмаганмиз. Шунинг учун ўша "очеред" ҳалигача чўзилиб келяпти. Агар нуқсонларимизни ўша пайтдаёқ очиқ-ойдин айтишга ўрганганимизда, бугун балки "беочеред" нарса олишга одатланган бўлармидик?

Бугунги қайта қуриш, демократия даври шунинг учун инқилобийки, у одамларга оқни оқ, қорани қора ҳолида кўришга ва айтишга, ҳақиқатни қарор топдиришга асос соляпти. Бу — одамларнинг онги учун кечаётган кураш, аслида. Ана шу ошкоралик жараёнида ёзувчининг ўрничи? Роли-чи?

Ҳозирги кунда кўп айтиляпти. Лекин унинг ҳаками ким? Ким уларни амалга оширади? "Сен ҳақ" ёки "ноҳақсан", деб хулоса чиқарадиган ким? Балки ҳозирги давр фикрлар жамланаётган бир давримкан? Назаримда, бизнинг вазифамиз шундаки, ана шу айтилаётган фикрлар юзасидан хулоса чиқаришни тезлатиш, тўғри хулоса чиқаришга ёрдамлашиш. Шахсий ҳукмронликлардан, буйруқбозликлардан тезроқ қутулишимиз, демократияни тезроқ оёққа қўйишга эришишимиз лозим. Ошна-оғайнигарчиликдан, гуруҳбозликдан тезроқ қутулишимиз керак. Демократиянинг асосида ҳам халқ манфаатлари ётади, шахсий истаклар, манфаатлар эмас.

— Кейинги пайтда экология, табиатни муҳофаза қилиш, тилга, тарихга муносабат масалаларида газета-журналларимизда адибларимизнинг куйинчаклик билан, дард билан ёзилган мақолалари кўплаб эълон қилинди. Биргина Бўстонлиқ районининг муҳофазаси масалаларини олайлик. Ёзувчилар союзида ўтган бир қатор йиғилишларда капралактам, химия заводлари хусусида озмунча гаплар бўлдим; капралактам заводининг атроф-муҳитни булгаётгани, ҳавони ифлослантириб, одамларга, экинларга, дов-дарактларга зарар етказётганлиги конкрет таъкидлаб ўтилди. Лекин ижодкорларнинг дарди қанчалик оғир, фикри қанчалик салмоқли бўлмасин, қуруқ оғизда қолиб кетаяпти; уларни бартараф этувчи саъй-ҳаракатлар, амалий фаолиятлар кўринмаяпти, сезилмаяпти.

— Сизга бир гапни айтай: ҳозир, Бўстонлиқни ҳимоя қилиб чиққан, гапирган ёшларимизни кунни кеча баъзи кекса ватанпарварларимиз райкомга чақириб, хатоларини тушунтириб қўяйлик, деган мақсадда суҳбатлашишибди. Мана шунинг ўзи тазйиқ кўрсатиш эмасми? Демократияни тушунмаслик эмасми? Бу нега керак бўлиб қолди? Сталин даврининг таъсири ҳали бизнинг қонимиздан кетгани йўқ. Шахсга сиғиниш даврининг, якка ҳокимлик, юқоридан тазйиқ ўтказиш иллатлари ҳалиям йўқолгани йўқ. Буни ёшлар қилаётгани йўқ. Кексалар қилипти. Чақирган ҳам кексалар. Тўғри, уларнинг меҳнати, хизмати бор. Бунга қарши эмасман. Ҳозир демократияни тушуниш керак. Мен бўлсам, уларга шундай савол берган бўлардим: "Ёшларни чақириб Бўстонлиқни, Оролни ҳимоя қилиб гапирганлари, табиатни муҳофаза қилганлари учун танбеҳ бермоқчи бўлибсизлар. Ёшларнинг гапида Ватаннинг зиёни учун айтилган бирон сўз борми? Ёки ёшларнинг дардидан Ватан, халқ манфаатлари келиб чиқмаяптими? Уларнинг хатти-ҳаракати Ватанга қаршими? Йўқ! Шундай экан, нега уларнинг овозини бўғиш керак?" Мана шуларни биз баъзан тушунолмайд қоламиз, тагига етолмаймиз. Бунда халқнинг фикридан келиб чиқмаслик, халққа суянмаслик бор. Бу хусусда конкрет мисол келтиришим мумкин.

Яқинда Ўзбекистон ССР Олий Советининг сессиясида Қорақалпоғистон Автоном Республикаси Олий Совети Президиумининг раиси Ушимбетова Оролни ҳимоя қилиб чиққан айрим ёзувчиларимизни танқид қилиб, айблади. Қизиқ, биров қорақалпоқ халқи қирилиб кетмасин, касалга дучор бўлмасин, Оролни сақлаб қолайлик, деб

халқнинг манфаатини ёқласа, жон куйдирса-ю, "Сенинг нима ишинг бор, бизнинг халқимизга туҳмат қиляпсан", деб эшитса! Буни қандай тушуниш мумкин? Бу ҳам — таъйиқ, ҳам амалпарастликнинг энг юксак кўриниши. Бу — амални сақлаб қолиш учун жон ҳалаклик.

Куни кеча республика Ёзувчилар союзидаги Оролни сақлаб қолиш Комитетига кириб қолдим. Пирмат Шермухамедов, Юрий Ковалев ўтиришган экан. Кетма-кет Қўнғирот районидан икки аёл ҳам кириб келди. "Қўнғирот шаҳрига Оролдан учиб келаётган тузларни иккита халтага солиб сизларга олиб келдик", дейишди. "Уйимизда ҳам, боғимизда ҳам, ҳатто сувимизда ҳам туз. Кўринглар, ер юзидан олган тупроғимиз", дейишди.

Қаранг, Қорақалпоғистон Автоном Республикаси Олий Совети Президиуми раисининг кечаги гапи бир бошқа, халқнинг ноласи бутунлай бошқа. Мана шунинг учун ҳам бизга демократия жудаям керак. Уни ниҳоятда қадрлашимиз зарур. Ана шунинг учун ҳам ошкоралик керак. Халқдан узоқлашган раҳбарни халқ билан бирга яшашга, ишлашга жалб қилишимиз шарт. Шунинг учун ҳам ошкоралик биз учун ҳаводек, сувдек зарур.

— Орол тақдири тўғрисида "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", "Ёш ленинчи", "Шарқ юлдузи", "Тулистон", "Ёшлик" ва республикамизнинг деярли барча газета-журналлари изтироб билан, дард билан, қаттиқ қайғуриб материаллар эълон қилишди. Радио-телевидение орқали чиқишлар бўлди; бу гаплар "Литературная газета", "Огонёк" саҳифаларида ҳам — Бутуниттифоқ минбаридан туриб ҳам айтилди, айтиляпти. Лекин мана шу гаплар кўтарилганига ҳам уч-тўрт йилдан ошди. Ҳозир республикамизнинг келажакдаги масалалари. Бу ижодкорларимиз сўзининг таъсири, матбуотдаги чиқишларининг салмоғи, самараси, албатта. Лекин шу орада Оролнинг аҳволи яхшиланиб қолгани йўқ. Сув қирғоқдан тобора узоқлашиб кетяпти. Орол ҳалокати тезлашяпти. Сув хўжалиги мутахассислари, олимлар, маъмурий раҳбарлар эса "Оролни сақлаш керакми, йўқми, бунинг учун нималар қилишимиз керак?" деган баҳонадан унча нарига ўтишмаяпти. Адибларимиз, олимларимизнинг дардли қайғуришлари Оролнинг дардини аритолмаяпти. Илгарига силжиш йўқ; амалий фаолият кўринмаяпти. Шундай экан, ижодкор сўзининг қадри, матбуот сўзининг ўрни ва роли қаерда

қолди, деган ташвиш туғилади. Эски ақидага кўра: гап бошқа-ю, иш бошқа...

— Марказий матбуот ўртасидаги тафовут катта. Илгарилари шимол томондан эсанг шамол Оролга келиб, денгизда буғланарди, ассимиляция бўларди-да, фойдали ёмғирга айланарди. Энди, Орол денгизи қуриб кетяпти, Москвадан эсаётган ёқимли шабадалар — хабарлар Орол денгизи тепасига келиб, фойдали гапларга айланиш ўрнига қумга сингиб қолиб кетаяпти, бизга етиб келиши қийин бўлаяпти. Ошкоралик бизда ҳали Москвадаги даражага етгани йўқ. Мисол сифатида бир масъул ходим билан бўлиб ўтган суҳбатни айтиб ўтмоқчиман. Бунга ҳам бир-икки йил бўлиб қолди. Ўзбекистон тўғрисида марказий матбуотда мақола босилиб чиққан экан. "Шуни республикамиз газеталари кўчириб ёзадими, йўқми? дедим. "Ҳамма нарсани босаверамизми; агар керак бўлса, одамлар ўзлари кутубхоналардан топиб ўқий беради-да", дейди. Кейин менинг ҳам жаҳлим чиқди. "Унда, бундан буён газета-журналларга ёзилишни тарғиб қилмай, керакли совларни кутубхоналардан топиб ўқий беринглар, дейишимиз керак экан-да", дедим.

Мана, кўряписизми, Москва билан биздаги ошкораликка бўлган муносабатдаги тафовутни. Матбуотда жиддий фикрлар кўп айтиляпти. Менимча, газета-журналларда босилган хатлар, билдирилган фикрларни ўқиб, ўрганиб, натижасини айтадиган махсус гурuhlалар бўлиши керак, шекли. Биргина Орол эмас, болалар ўлимининг кўплиги, хотин-қизларнинг ўзини-ўзи ёқаётганлиги, эски боғ-роғларнинг йўқ бўлиб кетганлиги, монокультурани йўқотиш, мевазорларни кўпайтириш, бозордаги нарх-наволарга боғлиқ масалалар (Сибирдаги бозорлардан фарқи йўқ), мактаб, умумтаълим системасидаги билим савиясининг пастлиги — барча-барчаси тўғрисида газета-журналларимизда муттасил материаллар босилиб турибди. Хўш, мана шунчалик неготив ҳодисаларни юзага келтирган сабаблар нимада? Уларнинг илдизлари қаерда? Ахир, сир эмас, республикамизда экин майдонлари ўн қисса ортди. Лекин халқнинг турмуш даражаси шунчалик кўтарилдими? Йўқ. Бунинг сабабларини ўйлайлик.

— Ошкоралик демократия — бу жамиятимиз тараққиётининг бир босқичи сифатида намоён бўлди: улар ўз-ўзидан вужудга келгани йўқ, албатта. Ҳаётий зарурият ривожининг тақозоси у. Ошкоралик ва социалистик де-

мократиянинг ижтимоий-иқтисодий ҳамда маънавий эҳтиёж сифатида пайдо бўлишида адабиётнинг қанчалик роли, хизмати бор, деб биласиз? Кейин, шу билан баробар, адабиёт ва санъат зиммасига янада масъул вазифалар юкланаётир. Бу — янги типдаги демократик шахсни тарбиялаш, шакллантириш масаласи. Негаки, демократия ҳам, адабиёт ҳам инсон учун, инсон шахсидаги инсоний фазилатларни камол топдириш учун хизмат қилишга қаратилган. Демак, ҳар иккисининг келажаги ва тақдири инсон шахси билан боғлиқ. Шу маънода, адабиёт, жумладан, шеърят ҳам инсон шахсини мукаммаллаштириш жараёнида, демократияни сақлаб қолиш ишида нималарга кўпроқ эътибор бериши зарур, деб ўйлайсиз?

Биз адабиётнинг замонавийлиги тўғрисида кўп гапиримиз. Рус ёзувчиларининг чиқишларини олиб қаранг. Шахсга сиғиниш даврини фош этиш, иллатларини, сабабларини очиб ташлаш бўйича озмунча асарлар эълон қилиндими? А. Рибаконинг "Арбат фарзандлари", А. Твардовскийнинг "Хотира ҳуқуқи" асарларини, яна ўнлаб асарларни кўрсатиш мумкин. Бизда нима бўляпти? Ҳали адабиётимиз бу масалани кўтараётгани йўқ. Амалий ишларимиз кўринмайди. Биз халққа ёрдам беролмаяпмиз. На Рибакон, на Бек, на Дудинцев асарлари руҳидаги асарлар яратолмаяпмиз. Шу ўринда гинамни ҳам айтиб ўтай. Камтарлик бўлмаса ҳам айтай: шахсга сиғиниш даврининг иллатини ўзбек адабиётида балки биринчилардан бўлиб саҳнага олиб чиққандирман "Хатарли йўл" драмамда. Шунини ҳозир телевизорда қўйиш мумкин-ку. Бу драма ҳақида етакчи танқидчиларимиздан бири Матёқуб Қўш-жоновнинг ижобий мақоласи чиққан эди. Бошқа мунаққидлар ҳам ижобий фикрлар билдиришган эди. Ҳозирги кунда шу асар қайта қуришга ҳисса қўшиши мумкин; "замоннинг талабларига жавоб беради", деб бирон бир театрда қўйишга қизиқаётган одам йўқ. Ҳозир ижодкорларнинг бош вазифаси, қайта қуришга ёрдам берадиган асарларни яратиш, борларини юзага чиқариш.

Ҳозирги кунда халқимизнинг босиб ўтган йўлига, тарихига алоқадор кўп гаплар бўляпти. Сталин шахсига сиғиниш даври ҳаммани қизиқтиряпти. Айниқса, рус олимлари, ёзувчилари тарихий ҳақиқатларни юзага чиқаришяпти, баҳс маданиятини юксалтиришяпти, қайта қуриш ишига катта ҳисса қўшишяпти. Лекин бизнинг кўпгина олимларимиз, Эркин Юсуповга ўхшаганларни

мустасно қилганда, ҳозирги ҳаётий долзарб масалалардан узоқда, четда. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг "Падаркуш" пьесасини техникумда ўқиб юрган вақтимда ўқиган эдим. Асар қаҳрамонларидан бири рус ва Европа маданиятини ўрганишга, маърифатга чақириб жон куйдиради. Мактаблар очиш учун бойларни йиғади, шулардан нарса ундирармиканман, деб ўртаниб гапиради. Улар бўлса, "хурхур" хуррак ота бошлайдилар. Бехбудий қаҳрамони: "Мана шулар билан ҳали миллатни равнақ топтираманми, ватанни обод қиламанми", деб аччиқ изтироб чекади.

Ҳозирги қайта қуриш даврида айрим олимларимиз, ижодкорларнинг ишларига қараб, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ўша асари ёдимга тушади.

Масалан, қайси адабиётшунос ёки танқидчимиз шахсга сизгинуш даврини ёритишга етарли ҳисса қўшяпти? Ўша давр иллатларини, фожиаларини очувчи асарлар яратилдими? А. Твардовский "Хотира ҳуқуқи" поэмасини бундан йигирма йил олдин ёзган экан. Бизда ҳам шундай интилишлар бўлганми? Ахир, Шуҳратнинг "Олтин зангламас" романи шу ҳақда-ку! Шу ҳам етарли тарғиб қилинаётгани йўқ-ку!

— "Хатарли йўл" драмангизнинг ёзилишига нималар сабаб бўлган эди? Агар мавзудан чиқиб кетмасак, яратиш тарихи тўғрисида ҳам тўхталиб ўтсангиз.

— Драмада бундан беш-ўттиз йил илгари шахсга сизгинуш давридаги мунофиқлар образини саҳнага олиб чиққан эдим.

Илмий тилда айтганда, бизда кўпинча прототип, деган гап бўлади. Прототипингиз борми, деб сўрашади. Прототип — бу ҳаёт; прототип — бу ёзувчининг энг яқин дўстлари, оиласи, қариндош-уруғлари; ўзининг бошидан кечирганлари. "Хатарли йўл" драмасига шу жиҳатдан назар солсак, кўпроқ мен таниқли адабиётшунос олим, профессор Ҳамид Сулаймонни кўзда тутган эдим. Бу — биринчи пьесам. Энг осон ва тез ёзилган пьесам ҳам шу. Чунки асар мавзуи асосан бошимдан кечган воқеалар бўлган. Ёзилгунча ҳам анча пишиб қолган эди. Воқеалари, айтиладиган гаплар қуйилиб, ўйланиб, тайёр бўлгани учун ҳам жуда осон, икки ойда ёзилди. Шеърий драма машинкада тўқсон-юз бетга яқин эди. Уни кейин театрда қисқартиришиб, етмиш бетга туширишди; асл варианты ҳам ўзимда қолмаган, йўқ бўлиб кетди, шекилли. Пьеса ёзишдаги бу биринчи тажрибам эди; уни нимадан ва

қандай бошлашдан қийналдим; бир устоз, суянчиқ керак бўлди. Шунда Шекспир менга мадад берди. "Отелло", "Ҳамлет", "Макбет"ларнинг бир-икки саҳифасини ўқиганимдаёқ ундаги воқеаларнинг тортиш қудрати, ҳар бир гапида бир тугун, яширин фикр бўлиши ўзига сеҳрлади қўйди. Шундан кейин ҳаёлимдаги воқеалар ҳам магнитга тортилган занжирдек чизилиб қолди. Воқеларни қаердан бошлаб, қаерда тугатиш кераклиги ҳам "ярқ" этиб кўринди. Воқеалар ривожини, тугунини яққол тасаввур қилдим.

Ёзиб бўлгач, режиссёр Шариф Қаюмов, Одил Ёқубов ва Хибзиддин Муҳаммадхоновга биринчи марта ўқиб бергандим. Маъқул топишди. Кейин театр, томошабинлар ҳам яхши қабул қилди. Ҳозир шу асарим Москвада русчага таржима қилиняпти. Таржимоним: "Асарда профессор Абдусодиққа туҳмат қилган одамнинг нима деб туҳмат қилгани, қамалишига нима сабаб бўлгани пьесада йўқ-ку"; деди. "Қаҳрамон гуноҳ қилган эди, дейилади-ю, лекин конкрет нима билан айбланганлиги очилмаган; шуни асослаш учун биронта мисол айтиб беролмайсизми?" деди. "Пьеса ёзилган пайтда айтиш мумкин эмас эди. Ҳозир мумкин", дедим-да:, ўз бошимдан кечган воқеаларни айтиб бердим...

—Шукрулло ака, билишимча, сизни миллатчиликда айблашган, шахсга сифиниш даврида йигирма беш йилга қамашган. Бир қанча муддат олис Сибирда қамоқ жабрини ҳам тортгансиз. Россиянинг қаҳратон совуқларида озор чеккан одамнинг "Россия", "Икки қоя" сингари халқлар дўстлигига бағишланган муҳташам дostonлар яратишига ақл бовар қилмайди. Агар кўнглингизга оғир ботмаса, ушбу асарларнинг ёзилишига нималар туртки берган эди? Мабодо, Россиянинг овлоқ ўрмонзорларига бесабаб бориб қолмаганингизда ҳар икки дoston ёзилмай қолган бўлиши мумкинмиди? Аслида, "Россия", "Икки қоя", "26 апрель. Тонготар" асарларингизни халқлар дўстлигига қасида сифатида битилган дoston-трилогия дейиш мумкин.

—"Россия" дostonимнинг ёзилишини, унинг мазмунидан қатъий назар, Сталин сиёсати хатолигининг битта далили, ҳужжати, дейиш мумкин. Агар, чинданам миллатчи бўлсам, Совет давлатига, тузумига душман ҳисси билан тарбияланган бўлсам, қандай қилиб бошимга уриб турган жамият тўғрисида "сен яхшисан", деган ишонарли гап айтоламан? Тил учида "яхши" деб қўйишим мумкин, аммо

ишонарсиз бўлади; тил учида айтилгани сезилади. Одамларни ишонтира олишим жуда қийин бўлади. 1959 йилги декада вақтида Сергей Смирнов айтган эди: "Россия" асарини ўқидим. Шукруллонинг ўзбеклигига ишонмай қолдим. Чунки рус табиати, рус юрти ҳақида фақат рус шоиригина шунчалик ёза олиши мумкин эди. Албатта, Шукрулло ўзбек, деган эди.

"Россия" дostonим қamoқ лагерида ёзилган. Ҳеч кимга кўрсатмасдан, ўғринча ёзгандим. Ҳатто эътиқод шунчаликки, "Ленин — Сталин тундрада" деган дoston ҳам ёзган эдим. Айрим парчалари ҳали ҳам сақланган.

— Шу пайтгача эълон қилинмаган-ку.

— Гап шундаки, дoston икки нусхада эди, иккинчи нусхани йиртдим, десам, аксинча биринчи ва иккинчи нусхаларнинг бошланиши қисмини йиртиб ташлаган эканман. Нима хаёлда қилганман, эсимда йўқ.

Ана, кўрдингизми, ҳатто Сталин бизни қамаган, деб ўйламаганмиз; шаънига лагерда дoston ёзиб юрганмиз.

— Бир яхшиликни-ю, бир ёмонликни унутиб бўлмайди, дейишади. Ўша ноҳақ азоб чеккан йилларингиз — эсдан чиқмайдиган аччиқ бир хотира. Хотирани эса кўнгилдан аритиб, хаёлдан ўчириб бўлмайди. Шу тўғрида поэмалар, публицистик мақолаларми ёки саҳна асарими — ёзиш ниятингиз йўқми?

— Буни ёзмаслигимнинг сабаби бор. Яқинда Мустай Карим билан Москвада кўришиб, шу ҳақида, ҳозирги сиёсат, ўтмишим ҳақида суҳбатлашиб қолдим. Мустай: "Бир айтган эдинг, эсимдан чиқибди, сен қаерда ўтирган эдинг", деб сўраб қолди. "Норилскда бўлганман", дедим. Бош кийимимга ҳам, елкага ҳам номер тақиб юрганман. Ўша ёқдан иккитамил-учта мен ёзган, хотинимнинг менга ёзган хатлари бор эди. Бир йилда бир марта хат ёзишга рухсат бериларди. Келганимдан кейин, шу хатларни кўрсам, ўша лагердаги ноҳақ жабр чеккан даврлар эсга тушмасин, кўзимга кўринмасин, деб йиртиб ташлаганман. Ҳаттоки, лагернинг номерини ҳам, кийимлардаги номерини ҳам яна бир кунмас бир кун ёдимга тушиб, таъбимни хира қилмасин, деб ёдда сақламаганман.

Шуларни айтсам, Мустай Карим "Жуда яхши бир шеър қилсанг бўларкан" деди. Бир қизни бир вақт уйига кузатган эдим. Эшигидаги номер ҳали-ҳали эсимда... Лекин бир неча йил ётган ўша лагер номерини ҳануз

эслолмайман. Сабаби, одам севган нарсасини эшлашни истайди.

Қайта қуриш, демократия, ошкоралик — бизни кўп нарсаларга бошқатдан назар ташлашга, қайтадан баҳолашга ўргатяпти. Мана, энди давр келди. Энди, ўйлаб кўрса бўлади. Агар келажак авлодга, қайта қуриш ишларига хизмат қиладиган томонлари бўлса, бадийлаштириб, автобиографик характерда бир асар ёзиш мумкин бўлар. Кунни кеча "Кўмилган хотиралар" деган бир нарса бошлагандим ҳам.

— Бу, публицистик мақолалар бўладими ёки поэмами?

— Йўқ, наср, бадий асар. Бошидан кечирган бошқа, дейишади-ю. Ўша давр фожиалари, йўқотишлари, одамлар қалбини, фикрини заҳарлаган мусибатлар тўғрисида.

— Кўп минглаб мухлисларингиз номидан мароқли суҳбатингиз учун миннатдорчилик билдираман. Доимо соғ-саломат бўлинг. Ижодий дард, яратувчилик фикрлари асло тарк этмаслигини тилайман.

1988 й.

Массово-политическое издание

ШУКРУЛЛО

Издательство "Ўзбекистон", 700129, Тошкент, Навоий,30

На узбекском языке

Кичик муҳаррир *Н. Умарова*
Бадий муҳаррир *Х. Меҳмонов*
Тех. муҳаррир *С. Собирова*
Мусаҳҳиҳ *С. Тоҳирова*

Теришга берилди 04.08.93. Босишга рухсат этилди 04.03.94. Ҳажми 84x108 1/32. Таймс гарнитурда офсет босма усулида босилди. Шартли бос. л. 12,60. Нашр тобоғи 12,97. Адади 25000. Буюртма № 2627. Баҳоси шартнома асосида.

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий,30.
Нашр № 103-93.

Оригинал макет масъулияти чекланган "Ношир" жамияти техникавий ва программавий воситалар базасида тайёрланди

Ўзбекистон Республикаси "Шарқ" нашриёти матбаачилик концернинг босмаҳонаси. ГСП, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.